Istoria Românilor prin călători

DE

N. IORGA

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. II.

EDITURA CASEI SCOALELOR

BUCUREȘTI 1928

Clișeul de pe copertă, represintând stema Moldovei pe o biserică din Liov, e luat dintr'un studiu al d-lui P. P. Panaitescu, în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice a României.*

N. IORGA

ISTORIA ROMÂNILOR
PRIN CĂLĂTORI

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. II.

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR
1928

II.

De la jumătatea veacului al XVII-lea până la 1800.

I.

Informatori catolici innainte de Domnia Brâncoveanului.

Avem izvoare caracteristice pentru secolul al XVII-lea în ce priveşte relaţiile pe care ţerile noastre au ajuns să le aibă la un moment dat cu misionarii catolici.

Misionarii începuseră să aibă legături cu Principatele încă de pe vremea lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, de prin anii 1630, şi din causa propagandei pe care Iesuiţii o făceau la Constantinopol pentru ca Patriarhul de acolo, Chiril Lukaris, sa nu treaca la calvinism, în sensul căruia făcuse şi un catechism al lui, învinuit de eresie. De la o bucată de vreme propaganda aceasta scade. Ca ultim represintant mai important al ei am avut pe Bandini, despre care a fost vorba în volumul precedent.

Din vremea lui Bandini şi venind tot de la un misionar e, în sfârşit, o altă descriere, în italieneşte, a principatului muntean, pustiit şi despoporat care din „14.000 de sate" (!), are acum abia 1.000, de cam cinzeci de case. Locuitorii s'au dat băuturii. Bogăţia e însă evidentă, în grâne pe care „negustorii turci şi greci le duc pe Dunăre în Marea Neagră, la Constantinopol", sau şi „de negustori albanesi", la Zara

şi apoi la Veneţia, în miere, „care se poate zice ca e pulsul cel mai solid al ţerii, pentru că din vămi şi din vânzarea mierii şi a cerii, care e în mare cantitate, îşi află ea răsuflarea de cheltuielile ne numărate ce se fac în fiece an la Poartă", exportând mierea la Constantinopol, iar ceara, „de negustori greci, pe la Spalato la Veneţia", în schimb pentru postavuri, mătăsuri, brocard; socotindu se apoi şi minele de aur, de aramă, de „păcură neagra ce arde ca ceara". La Bucureşti sânt 1.500 de case (în târguşoare numai vre-o 200; se pomeneşte şi Gherghiţa şi Slatina).

Raportul e interesant şi prin aceia că însemnă strămutarea, de un an, a Capitalei la Târgovişte (e deci de pe vremea lui Matei Basarab , unde, în palatul „destul de comod", încunjurat de ziduri, Vodă. îmbrăcat cu cabaniţa de soboli, e păzit de o sută de archebusieri cari se schimbă în fiecare Sâmbătă. Se vorbeşte şi de biserica Mitropoliei, „de mărime cuviincioasă *(onesta)*, acoperită cu plumb, cu o gradina mare între garduri", pe lângă alte „două sute" de biserici „de lemn ori de piatră" şi opt mănastiri, în chinate, şi la Muntele Sinai, pentru vre-o 7.000 de case, cu aproape 40.000 de locuitori, case mai mult de lemn, cu coperiş de şindilă sau de stuf.

Oastea ţerii e descrisă astfel: „Măreţia acestui Domn stă în aceia că are la orice prilej de războiu 8.000 de boieri, după ei alţi 4.000 de neam mai de jos, spătăreii, datori şi ei a merge la oaste pe cheltuiala lor, afară de încă 4.000, toţi călări, zişi lefegii, şi apoi 4.000 pe jos, scutiţi de orice sarcină şi. în vreme de războiu, plătiţi de Domn un leu şi jumatate pe lună; oameni foarte viteji, pricepuţi la orice armă, şi la arc; are apoi şase tunuri mari şi câteva mici."

Veniturile sânt notate astfel: bir, de doua ori pe lună, câte cinci taleri pe cap de familie, 12.000 de lei, trei ocne 40.000, alte dări pe pământ (?), 60.000, pe stupi, 70.000, vama Sultanului pe miere, în Septembre, 130.000, fumărit (afară de boieri şi ostaşi), un leu de casă, 40.000, ierbărit 10.000. Plăţile sânt: 4.000 de călări, cu câte trei lei pe lună, 105.000, birul 132.000, peşcheşuri la bir 10.000, daruri la dregătorii turci 20.000, aceloraşi la alte date 50.000, beglerbegului şi Paşei de Silistra 20.000, Curtea şi daruri 100.000 [1].

Autorul acestor însemnări e Bacşici, misionar slav prin părţile noastre, cum se vede dintr'o expunere mai pe larg pe care o resumăm acuma [2] în descrierea lui privitoare la ţară, la popor, la cult, la oraşe. Mai ales cu privire la oraşe, însemnările lui sânt foarte importante, fiindcă pentru oraşele din Muntenia pe vremea aceia n'avem nimic [3].

Ea constată întâiu, la 1640, cu aceleaşi cifre ca mai sus, starea rea a ţerii de pe urma multelor lupte. Cu toate că Matei Basarab şi-a căpătat Domnia prin mica boierime războinică olteană şi s'a sprijinit pe această boierime până a decăzut supt ameninţările mercenarilor seimeni cari i-au amărât ultimele zile, Domnia lui a fost totuşi patriarhală, şi lumea — nu în aceiaşi proporţie ţeranii ca şi boierii — a ţinut la dânsul, a cărui stăpânire a fost foarte lungă şi în stare de a se apăra împotriva ori-

---

[1] *Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi*, V, pp. 113-6.

[2] Fermendzin, în *Acta spectantia historiam Slavorum meridionalum*, XVIII, p. 95 şi urm.; un resumat în Iorga, *Călători, ambasadori şi misionari*, din „Buletinul Societăţii Geografice", p. 58.

[3] La 1640 se spune că Giurgiul are 3.000 de case (1.000 turceşti) *(ibid.*, p. 75). Turnu, p. 84.

cării încercări duşmane. Matei era om de ţară, legat prin toate fibrele fiinţei sale, prin toate legăturile misterioase ale descendenţei genealogice de acest pământ şi, pe de altă parte, el avea, din datinile noastre, acea bunăcuviinţă smerită care ne-a deosebit în toate timpurile şi ne-a făcut să evităm tot ceia ce este pretenţie, rău gust, vorbă tare, haină bătătoare la ochi, lux stupid. El a rămas boierul din Brâncoveni, de unde era originar, unde şi acum se văd zidurile făcute de dânsul, casa unde a locuit de atâtea ori şi biserica unde s'a închinat cu atâtea prilejuri.

Totuşi, şi în timpul Domniei lui, din causa cererilor turceşti, ciocnirilor lor cu Moldovenii, Ţara-Românească, supt raportul economic, decăzuse, şi ceia ce spune Bacşici e cu adevărat impresionant. Toate greutăţile de care se vor lovi Domniile de mai târziu în tendinţa de a transforma ţara vor veni din această lentă sărăcire, înainte de toate, a puterilor omului.

Mulţi locuitori fugiseră în Ardeal, căci între Ardeal şi Ţara-Românească a fost totdeauna un schimb de populaţie, pe lângă acei Mocani cari străbăteau toate pământurile româneşti (la noi d. ex. Mâneciu-Pământeni, Mâneciu-Ungureni; în Ardeal familii ca Moldoveanu, Munteanu).

Satele, ni spune Bacşici, fac impresie slaba, bisericile sânt rău ţinute, multe dintr'însele înlocuite printr'o simplă cruce de lemn.

Sămănăturile sânt foarte rare, dar locurile foarte frumoase, cu dealuri plăcute, codri adânci, dumbrăvi delicioase, foarte mândre câmpii. Lipsesc pădurile numai către Dunăre, unde se semnalează abundenţa sălciilor.

In ceia ce priveşte culturile, se notează grâul, dar misionarul, care cunoştea sistemul italian, unde

pământul dă mai multe rânduri de recoltă pe an, observă că se face un singur seceriş pe an, cu negligenţă mare, şi, mai ales, cultura e pregătită astfel ca să ajungă nevoilor unui singur an.

Lucru foarte curios, pe care nu putem să ni-l explicăm, Bacşici crede că munca se face cu cai, ceia ce nu cred să fi fost vre-odată.

Ca şi în raportul cel scurt se enumeră apoi mierea care se află pretutindeni, deşi mult mai multă în Moldova, dupa cum se vede din alte izvoare. Sarea e exploatată din cele mai depărtate timpuri.

Şi observăm în treacăt că, dacă ar mai trebui încă o dovada că nu ne-am mutat niciodata de pe locul acesta, ea ar fi în faptul că nu se părăseşte niciodată pamântul unde este sarea, şi mai ales un pamânt cu sare aşezat între pământuri care n'au sare, fiindcă toată Peninsula Balcanică n'are decât sarea de Mare. Unde este sare, aceasta înseamnă, pe de o parte, oameni cari lucrează la scoaterea ei, şi înseamnă sate aşezate acolo, drumuri pentru cărauşi, comerţ şi toate celelalte.

Pe lângă sare, călătorul ni spune că sânt mine de aur şi argint, de fier şi aramă, puţuri de păcură şi pentru judeţul Bacău avem dovezi din secolul al XVII-lea . Lumea de la noi ştia că există aceste mine altfel n'ar fi locuri care să se cheme Baia—, dar se temea de Turci, căci, —am mai observat-o— dacă s'ar fi descoperit minele, ei ar fi cerut tribut mai mare şi, tocmai pentru a plăti cât mai puţin tribut, se căuta să se deie impresia sărăciei—: „săraca raià a Inpărăţiei", spun mai târziu jalobele către Turci. Cel care ar fi dat în vileag o mină, era condamnat la moarte. Pe lângă aceia ni se mai vorbeşte de parafina care se scoate din părţile Dâmboviţei şi Buzăului. Ca alt izvor de bogăţie apare peştele din

heleşteie, ca şi din Dunăre şi din lacurile vecine.

Viile mai importante pe vremea aceasta în Muntenia erau cele de lângă Dealul Mare, de lângă Ploieşti şi cele de la Piteşti, mult mai vestite atunci decât podgoriile de la Dragăşani, de care nu se pomeneşte în documentele pe care le cunosc: nici Vodă-Brâncoveanu, care ştia unde pune banul, n'a cumpărat moşii în partea locului.

Bacşici este, apoi, singurul izvor care ştie, vorbind de bauturi, şi de bragă, amestec de miere şi meiu. Vorbeşte, în sfârşit, de livezile de pruni şi, în acelaşi timp, de alt aliment care acum e mult mai puţin îngrijit, perele. Atât de întinse erau livezile, spune Bacşici, încât în multe locuri formează adevărate paduri, care nu sânt pazite de nimeni. O mărturisire importantă, dar şi un atestat de onestitate.

Se înseamnă printre pomi şi castanul: de fapt castanele de la Tismana erau mult preţuite, şi vedem în documente pe călugării de aici trimiţându le boierilor.

Aceasta în ce priveşte aspectul ţerii.

Cu privire la locuitori, Bacşici ni arată că a răsfoit prin cronicile noastre, moldoveneşti de sigur, căci cele muntene sânt numai din vremea de după Matei Basarab, mai mult din zilele lui Şerban Cantacuzino şi lui Brâncoveanu. Anumite lucruri însă el trebuia să le cunoască şi din convorbirile cu unul şi cu altul. „Valahii aceştia”, spune el, „sânt o drojdie de Italieni, oameni ticăloşi, şi vreau ca originea lor să fie dedusă de la Imperiul roman, adecă de la oameni liberi italieni.” Originea aceasta romană a noastră, unită însă cu acea notă pejorativă, se întâlneşte şi în comentariul cronicii lui Ureche de Simion Dascălul, pe care pe urmă-l combat alţii.

Venim acum la descripția orașelor. Scriitorul începe din Oltenia, vorbind întâiu de Craiova, unde găsește 200 de case de Romîni catolici cu o biserică a llor, frumoasă, cu cinci cupole; afară de dânsa se aflau multe biserici de lemn de fapt și de piatră; Sf. Dumitru era una din cele mai frumoase). In apropiere este o mănăstire „greceasca" și una sârbească, ceia ce nu înseamnă decât ca erau și călugări de neam străin la Balta Verde sau Jitianul și Bucovăț, probabil.

Viața economica era vioaie aici: se ținea bâlciu Vinerea, cumpărându-se vite pentru Constantinopol Oltenia creștea și porci, pe cari-i vindea în Ungaria, încă de pe la 1190; vechiu comerț în legatura cu cel sârbesc din timpuri imemoriale. Turcii cumpărau însă mai mult oi decât vite albe, și carnea pe care o preferau și atunci era cea de berbece.

Se mai descrie Banul Olteniei cu Curtea și cu tribunalul lui special, care avea dreptul sa condamne și la moarte, întocmai ca Domnul. Aceasta venia din faptul că Banul românesc represinta pe vechiul Ban al regelui Ungariei; drepturile de suveranitate nu-i erau cedate deci de Domnii noștri, ci ei îl apucaseră din vremurile când regiunea aceasta nu ni aparținea.

La Slatina se semnalează case de lemn, în orașelul vechiu, mai mult în legătură cu vadul Oltului. Mai mult se spune de Brâncoveni, sat mare, cu un palat, o biserică foarte frumoasă, aducându-se apa pe țevi pentru călugării de acolo; de jur împrejur e padure și în mijloc o mănăstire mai veche, distrusă. Matei ridicase zid, cu un turn în poartă, care se vede și până azi.

La Caracăl se constată starea de ruină a orașului. cu vii și păduri în împrejurimi: bâlciul se ține aici

Miercurea, pentru locuitorii din împrejurimi. Ruinele Curții lui Mihai Viteazul nu dispăruseră: el avuse moșie la Caracăl ca și la Ploiești, așa încât orașele s'au ridicat prin faptul că fuseseră aici moșiile domnești.

La Pitești, cu vii, se numără în chip aproximativ casele locuitorilor, care sânt mai supțiri decât aiurea. Biserica e foarte frumoasă; este și o mănăstire în apropierea orașului, de sigur Vieroșul, care cuprinde mormântul unuia dintre cei mai viteji boieri ai veacului al XVI-lea, supt o piatra ce-l înfățișează luptând, într'un basorelief foarte delicat.

De Câmpulung se ocupă mai mult Bacșici, pentru că el cuprinde foarte mulți catolici. Sânt aici mori, grădini, vii până departe. Fuseseră și luterani, — vechii Sași, — dar Domnul, în legătură cu călugării franciscani, i-a prigonit și au rămas numai 500 de catolici. Era și o biserică a Sfântului Iacob, arsă de Tatari, și una a Sfintei Elisabeta. Arhiepiscopul latin de Sofia făcuse o visită și consacrase și altarul bisericii celei nouă.

Se menționează în sfârșit bâlciul de la Sfântul Ilie, și astăzi unul din cele mai importante din țară, la care se adună populația în cele mai frumoase costume.

Numărul locuitorilor români din Câmpulung pe vremea aceia ar fi fost numai de 2.000, dar erau douăsprezece biserici foarte frumoase și mari, o manăstire a lui Matei-Vodă, ca o fortăreață, având douăsprezece bastioane. Ea păstrează încă un turn de toată frumuseța, care aparține, în forma lui actuală, și refacerii lui Mateiu; pe stânga se vede foarte bine linia vechilor ziduri. care au fost ridicate pe temelii din secolul al XIV-lea, căci în biserică e îngropat, supt jețul Vlădicăi, cu o piatră săpată în adânc, Nicolae Alexandru-Voevod, mort la 1364.

Iată acum Râmnicul-Vâlcii, unde au fost mai mulți catolici decât astăzi. Bacșici mai atinge în treacăt Argeșul, ca să ajungă la Târgoviște.

Târgoviștea nu mai avea zidul împrejmuitor; exista însă un „palat mare, clădit ieften", al lui Petru Cercel, fratele lui Mihai Viteazul. In ce privește Biserica Domnească, se arată că era în legătură cu palatul, precum am mai spus: mai ales pentru ca Doamna și femeile ei să nu se ducă pe jos la slujbă, ci să treacă din iatacul lor, după datina grecească, bizantină, direct în biserică, și aici își avea locul acolo unde astăzi stă corul, loc într'adins zugrăvit foarte frumos.

Călătorul pomenește de zidurile de la Curtea Domnească, de porțile de fier, de turnurile de strajă, de grădinile foarte frumoase. Curtea s'a refăcut de Brâncoveanu, dar zidurile sânt azi în ruine, iar din mijloc se ridică turnul reparat de Vodă-Bibescu, destul de solid, dar nu în acelaşi stil.

Catolicii lui Bacșici erau la mănăstirea Maicii Domnului, a Franciscanilor, cu o clopotniță mare. Misionarul ni spune că odinioară fusese aici bielșug mult mai mare; erau douăzeci de odăi, și mănăstirea avea pe lângă vii și două sate, care sânt într'adevăr cunoscute — am publicat și un act care le amintește pe la 1630[1]—, Șotânga și Bezdadul. In așa hal ajunsese catolicismul și în Târgoviște, care avuse mulți credincioși odinioară. Și el adaugă: de alminteri, mai există o biserică lângă piață, a Sfântului Francisc, care a fost o biserică mare, clădită din piatră albă, dar e ruinată".

---

[1] Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 66. Cf. *Analele Academiei Române*, XVIII: *Contribuții la istoria Munteniei în secolul al XVI-lea*, pp. 31-2.

Este o populaţie flotantă catolică: ea se compune din curteni ai Domnului: Poloni, Unguri, Slavi, în special „Sârbi”, seimeni. Numărul Românilor este de 4.000.

Dar bisericile erau şaizeci — deci nu doua sute , în afară de mănăstiri. Dintre acestea, cum ştim, unele s'au distrus. iar altele sânt într'o stare lamentabilă. Mitropolia — vechea cladire distrusă cu dinamită, din însărcinarea Statului român, de arhitectul Leconte du Noüy—, acoperită cu plumb, şi curtea ei, care-i pare asemenea aceleia a unui principe italian. Imediat după aceasta se pomenesc două bisericuţe de la Curte: probabil că una dintr'însele este aceia pe care a făcut-o nevasta lui Constantin Basarab, Doamna Balaşa, îngropată aici, supt o piatră de toată frumuseţa.

Bacşici mai pomeneşte şi de o mănăstire „foarte frumoasă”, unde erau maici. E vorba de Viforâta; de mănăstirea Dealu, în schimb, nu se spune nimic. Dar cu acest prilej el judecă pe călugării de acolo, nişte bătrâni cari nici nu ştiu ceti: „nu sânt buni la niciun fel de lucru pe lumea aceasta”.

Oamenii bogaţi din Târgovişte sânt în cea mai mare parte negustori greci, agonisind averi foarte mari, şi câţiva Armeni, cari, neavând biserica lor, mergeau la biserica catolică.

După aceasta călatorul trece la Bucureşti, începând prin a spune că n'are ziduri. De jur-împrejur oraşul era încunjurat de heleşteie, iar, pe dealuri, vii. Era pavat pe la 1650, întocmai cum am văzut că era Iaşul pe la 1670, şi anume cu poduri de lemn v.: „podarii”, Podul Mogoşoaii, Podul Caliţei, Podul Târgului-de-Afară, etc.), cu bârne care se aşterneau unele lângă altele, „din causa marelui noroiu care se făcea când ploua”.

Curtea Domnului, ni spune Bacşici, era „foarte mare”: ea se întindea pe amândouă malurile apei, grădinile fiind dincolo de halele actuale, în spre biserica zisă Curtea Veche, ceia ce înseamnă cea d'intâiu biserică făcută de Domni, pe la 1560, pe malul celalt.

Palatul era ruinat pe vremea aceia. De jur împrejur nu se mai vedea vechiul zid, ci erau uluci de lemn. Inlăuntru se cuprindea o închisoare.

In ceia ce priveşte soldaţii, seimeni în cea mai mare parte, ei nu locuiau la Bucureşti, ci la Târgovişte, unde-şi aveau şi familiile, căci, când s'a iscat răscoala, era, nu numai a unor soldaţi, ci a unei caste cu privilegii militare, asămănătoare cu casta Ienicerilor din Constantinopol, cari ajunseseră sa aibă stăpânire pe toată viaţa de Stat.

Sânt aici, precisează Bacşici, 20.000 de case de „shismatici”, ceia ce ar însemna 100.000 de oameni. Se enumără o sută de biserici „frumuşele”, câteva mănăstiri şi, iarăşi, pe călugări trebuie să-i cauţi în cârciume, iar nu în chilii; sânt ignoranţi (reforma călugăriei s'a început abia după 1700, mai ales prin şcoala lui Paisie).

In ce priveşte pe catolici, ei au o biserică nouă, dar sânt foarte puţini; aşa de mult scăzuse numărul lor; el va creşte în ultimii ani ai secolului al XVII-lea.

Avem în sfârşit şi amănunte istorice: asupra locului unde s'a bătut Matei cu duşmanii lui la margenea oraşului. Scriitorul pare să indice ca semn crucea de la biserica Slobozia, care însă pomeneşte alta luptă, dată de Leon-Vodă cu boierii cari aduceau pe Matei.

Mai târziu, Petru Bogdan (Deodato), episcop de

Sofia, arăta, la 1653, drumul pe care l-a făcut la Târgovişte în vreme de iarnă, fiind găzduit la medicul lui Matei-Vodă, pe atunci Italianul Giovanni Mascellini, care va reveni apoi în ţară, supt Constantin Basarab, şi, jăfuit, în răscoala seimenilor, se va aşeza la Galata[1]. Domnul îl primeşte la Curte, cu darurile lui, şi-i dă tainul oaspeţilor de cinste. Aici află el, din vechea mănăstire, doar grădina şi o căsuţă, iar aiurea biserica Franciscanilor, Maica Domnului sau *(sic)* Sf. Francisc[2]; Polonii, între cari un căpitan, dăruiseră de curând unele odăjdii; două clopote mici sunau din turnuleţ; altfel totul era în părăsire. Colonia, tot slujitori domneşti, trecea la ortodoxie, cu prilej de nuntă sau altfel; negustorii aşezaţi lipsiau; după cerere se trimete ca preot un Bulgar din Chiprovaci, care învăţase în Polonia

La Câmpulung, biserica Sf. Iacob, cu trei altare, e mult mai bine îngrijită, de preoţi din Bulgaria. vorbind şi predicând româneşte; turnul de lemn are două clopote mai mari. Mai erau atunci două sute cinzeci de Saşi catolici, cari-şi uitaseră limba; erau supuşi la birul obişnuit şi gemeau supt el. Iar la Bucureşti, cu o bisericuţă închisă, nu sânt alţi catolici decât soldaţii pe cari-i aduce Domnul[3].

In sfârşit episcopul latin de Nicopole, Filip Stanislavov, dă, în Februar 1659, ştiri şi despre unele localităţi din Dobrogea şi de dincoace de Dunăre, supuse cercetării lui, ca unele ce atârnau de Turci. Precum la Varna el aflase numai 1.700 de Greci şi

[1] Fermendzin, *o. c.*, pp. 248-9, no. CXLII. Se arată de episcopul de Sofia prada făcută şi fuga negustorilor catolici.

[2] Constantin Şerban li întăteşte vechile moşii (13 Mart 1656; *ibid.*, pp. 251-3).

[3] *Ibid.*, pp. 234-6. — Cerere a negustorilor din Craiova, Sârbi din Dalmatia; *ibid.*, p. 149, no. LXXX.

4.000 de Turci, absolut fără Bulgari, la Cavarna înseamnă 3.000 de Greci şi patruzeci de case turceşti. La Babadag, cu patruzeci de catolici (o biserică), sânt 2.000 de „Bulgari, Greci, *Români*" (o biserică, supusă Scaunului Silistrei) şi 6.000 de Turci. In Basarabia, Ismailul are 15.000 de case, „făcute din stuf şi crăci de copac". Pe lângă „Moldoveni, Munteni, Tatari, Bulgari, Dobrogeni şi puţini Turci", pe lângă robii Tatarilor (şi Secui), se tot adună în acest loc, scutit de orice bir afară de un galben pe an, tot felul de oameni; e un adăpost al Patriarhilor de Constantinopol mazili, şi informatorul crede că sânt „intitulaţi episcopi de Ismail". Creştinii au treisprezece biserici. pe când o moschee ajunge celor o sută de case turceşti; catolicii, foarte puţini două case de Ragusani, trei ale celorlalţi), n'au biserică.

Chilia păstrează tradiţii genovese (episcopul credea că înseamnă în italieneşte: trandafir!). 1.600 de Turci au patru moschei; în suburbie sânt 3.000 de Tatari, cu cinci moschei de lemn, 1.600 de „creştini" cu două biserici, catolicii fiind cam câţi la Ismail (cinci case de Ragusani, trei ale celorlalţi).

In sfârşit Cetatea-Albă, cu aceiaşi origine, mărturisită şi de locuitori, păstrează „şanţurile aşa de înalte şi adânci, încât abia poate trece peste ziduri săgeata", două porţi de fier, două punţi ce se ridică: 1.700 de ostaşi turci aleşi fac paza, fără femei; două moschei li stau deschise; 4.000 de Tatari şi Turci locuiesc în suburbii (treisprezece moschei); 50 de case ale ortodocşilor, supuşi „Patriarhului „episcop de Ismail", au o singură biserică; Ragusani, venind, cresc numărul catolicilor. Pretutindeni îi trebuie unui misionar, ca Stanislavov, care

ălători, II.

lucreaza încă din 1635, cunoştinţa limbilor „turcească, tătărească, românească [1].

Pe acest timp Mihnea, Domnul muntean, care trimetea cu scrisori pe preotul chiprovicean Grigore, cerea că episcop pe Gavriil Thomasi (16 Octombre 1659) [2]. De la acesta, care se intitula în 1660, „vicariu apostolic al Valahiilor amândurora", avem un raport catre nunţiul din Polonia, în care vorbeşte şi de Ţara-Românească şi de Moldova.

In cea d'intăiu, la Târgovişte află biserica Maicii Domnului descoperita: Domnul, Grigore Ghica, se gândia s'o reface. Sf. Francisc, al călugărilor din Bulgaria, reclădit cu acelaşi ajutor domnesc, fusese ars de Tatari cu doi ani înainte; era pustie grădina „făcută după datina italiană, de nu e alta asemenea în toată Ţara-Românească". Tommasi, cu treipatru călugări, sta într'o căsuţă, hrănindu-se din produsul viilor şi din ajutorul de grâu al Domnului. La Câmpulung, unde clădirea Cloaşterului, ca şi cea din Târgovişte, ar fi fost făcută de Sf. Ioan de Capistrano, „pe vremea Doamnei Ecaterina, soţia lui Negru Voevod, care era catolică", vicariul răscumpărase, încă supt Constantin-Vodă, locul, cotropit de egumenul mănăstirii domneşti, care distrusese zidurile. Se credea, şi de-ai noştri, că minuni se fac în acest loc, şi se aduceau luminiţe de ceară, „mai aales Vinerea şi în serbători". La Sf. Iacob se făcea slujbă pentru biete patruzeci şi opt de case rămase catolice, după ciumă. La Bucureşti bisericuţa o arseseră Tatarii; zidurile cad la 1670 [3]. La Râmnicul-

[1] *Ibid.*, pp. 264-6.

[2] *Ibid.*, pp. 268-9.

[3] *Ibid.*, pp. 288-9, no. CLXXIX. Fusese afurisenie a lui Dosoftei, Patriarhul de Ierusalim, marele duşman al catolicilor.

Vâlcii, ruine arată locul bisericii.

In Moldova, la Bacău, biserica episcopala, „în mijlocul oraşului", e dărâmată; a Franciscanilor ar fi fost zidită tot de Doamna Ecaterina"; la Cotnari e un misionariu ungur („Barkuzi") şi doi Iesuiţi poloni; la Iaşi doi Iesuiţi (biserica e arsă), la Baia, cu biserică bună, un singur Franciscan, ca şi la Galaţi (nu se uită Brateşul şi Săbăoanii)[1].

Sa adăugim ca la 1689 arhiepiscopul de Sofia însuşi, Ştefan Conti, fugar, căuta un adăpost în Târgovişte, ocrotit fiind de Constantin Cantacuzino Stolnicul, pe care l numeşte „binefăcătorul nostru şi protector al creştinilor noştri, care cu înţelepciunea lui cârmuieşte principatul muntean, boier vrednic de toată cinstea"[2]; aici erau să-l prade, în curând, Tatarii[3].

Avem acuma din partea unui străin, misionarul Urbano Cerri, un raport către Papa Inocenţiu al XI-lea, de unde putem culege unele informaţiuni noi interesând amândouă ţerile noastre[4].

Şi acestui călător i se pare că Ţara-Românească, reşedinţa ei şi Curtea Domnului sânt în mare desvoltare, întrecând mult Moldova sărăcită prin războaiele turco-polone. Şi aici erau luterani veniţi din Ardeal, cari serviau pe lângă Domn, şi mulţi catolici: şi în armată ar fi elemente catolice. In Bucureşti se

---

[1] *Ibid.*, pp. 268-70.

[2] *Ibid.*, pp. 306-7.

[3] *Ibid.*, p. 308 şi urm. Moare la Sibiiu *(ibid.*, p. 313). Pentru Ilie Matejanich, sol al Brâncoveanului la Împărat, în 1698, *ibid.*, pp. 321-3. Catolici fugari la Olăneşti, *ibid.*, pp. 318-9. Cf. *ibid.*, pp. 316-7.

[4] În Iorga, *Călători, ambasadori şi misionari* (din „Buletinul Societăţii Geografice").

găsesc mulţi Evrei şi Turci, dar Evrei din Turcia, bogaţi, veniţi împreună cu celelalte elemente din Orient. Catolicii, spune el, se găsesc supt autoritatea arhiepiscopului de Sofia, care în momentul acela nu era în ţară, şi astfel vicariul Antonio Stefani îi ţinea locul. Arhiepiscopul, de altfel, şedea mai mult la Bucureşti decât în Bulgaria, unde nu se simţia în siguranţă. Ni se spune că era încunjurat de călugări franciscani observanţi din Bulgaria. Antonio Stefani va fi înlocuit în curând de episcopul titular Stefano Conti, un Italian.

In ce priveşte biserica, ea era ruinată de Tatari „de pe urma ultimelor împrejurari", ceia ce înseamnă ca raportul este cam de la 1689, pentru ca la această dată Tatarii prădară, la începutul Domniei lui Brâncoveanu. In general ţara daca nu Capitala — suferise foarte mult din causa razboiului.

Cerri adaugo ca ar dori să aibă doi-trei calugari. ca să-i întrebuinţeze la creşterea copiilor pe cari aceşti „schismatici", chiar boierii cei mai mari, i ar trimite la şcoală, spre marele folos al religiei catolice. E foarte onorabil pentru boierii noştri că doriau să aibă pentru copiii lor nu numai educaţie în sens oriental, la şcoală nouă a lui Şerban-Voda. cea mai celebră din tot Orientul, cu profesori aduşi şi din Trapezunt.

De aici se trece la Moldova, cu privire la care se dau unele lămuriri de folos, chiar şi istorice. E vorba de Ştefan-cel-Mare, pe care scriitorul îl numeşte Ştefan-cel-Bun şi se pretinde ca ar fi avut soţie unguroaică, ceia ce este inexact. (Alexandru-cel-Bun ar fi avut de soţie pe o catolică: Margareta, din Ardeal. apoi are pe Lituana Ryngalla). Ni se spune că în ţară sânt zece biserici catolice nouă: cea din Cotnari

are şi venituri, dar în general bisericile sânt în mare saracie şi au nevoie de ajutor. Călugării cari servesc sânt Franciscanii conventuali, şi între dânşii se pomeneşte unul care a stat douăzeci de ani în ţară şi este autorul unui catehism catolic alcătuit în româneşte şi publicat cu litere latine (Vito Piluzio).

Se mai vorbeşte de biserica din Bacău, care fusese episcopie şi pe care o mâncase apa. Domnul avea un secretar catolic de la Cameniţa şi era prielnic intereselor catolicilor. Se mai pomeneşte de dreptul de protecţie pe care-l avea regele Poloniei asupra Bisericii moldoveneşti: episcopul catolic de Moldova era în această vreme de naţie polonă, dar îl represintau misionari franciscani, de cele mai multe ori italieni.

Numărul catolicilor era de 4.000. Invăţătorii lor, Iesuiţii poloni, din Iaşi, cu cari am făcut cunoştinţă înainte, plecaseră din causa războiului, de şi aveau de gând să revie. Dacă Piluzio s'ar fi aşezat, cu Italienii lui, la noi, seria de neasimilabili s'ar fi închis şi această Biserică ar fi fost ce trebuia să fie — şi trebuie să fie şi în momentul de faţă—: dacă nu tot românească, condusă de Români, cel puţin latină, cu represintanţi ai catolicismului veniţi din ţerile legate de noi prin rasă, limbă, cultură, tradiţii şi interese.

După Bandini mai întâlnim încă un călător care, într'o situaţie oficială catolică asămănătoare cu a aceluia, se poartă prin ţerile noastre, dar fără a fi lăsat o descriere de călătorie. E vorba de un episcop de Marcianopol, titlu vechiu al unui oraş care e socotit că ar fi fost pe locul unde se află astăzi Varna, şi care episcop nu resida în mijlocul Turcilor, ci-şi căuta sălaş în alte părţi. El se sprijinia pe

Franciscanii bulgari, foarte numeroși, caci vechii pavlichieni, bogomilii, au fost prefacuți de Biserica catolică în catolici adevarați. Episcopul de Marcianopole era un Slav şi el, Petru Parcevich, şi s'a purtat prin părţile noastre la 1655-7, fiind cerut de Domnul Moldovei ca administrator al diecesei moldovene [1], apoi, ca vicariu episcopal în Moldova, la 1668-73: avea o misiune în raport cu razboiul turcopolon, şi anume aceia de a câştiga pe Domnii noştri pentru rebeliunea împotriva Turcilor. Şi, de fapt, în Moldova unul dintre Domnii cari se intercaleaza între stapânirile moldoveneşti ale lui Duca-Voda. Ştefan Petriceicu, a trădat de-a dreptul, mai ales după ce suferise anumite jigniri insuportabile din partea Paşei Ibrahim. Intrând în rândurile Polonilor, el s'a adapostit o bucată de vreme la aceştia, cari au încercat să-l restabilească în Scaunul Moldovei, unde a stat câteva luni numai pentru ca apoi sa părăsească definitiv ţara şi să-şi cante locuinţa în tre straini [2].

La Genova se păstrează până acum o scrisoare a lui Petriceicu în legătură cu planul lui: scrisoarea în sine e foarte interesanta pentru că Domnul Moldovei arata pe larg dorinţa-i de a ramânea unit cu creştinii ca să poata restabili ţara în vechile ei hotare, recăpătând acele raiele ale cetăţilor de pe Nistru, Tighinea, sau de la Dunărea-de-jos, Chilia şi Cetatea-Albă, care fusesera înstrainate [3]. Reluând, va să zică, un ideal care fusese şi al lui Petru Rareş

[1] Fermendzin, *o. c.*, p. 248, no. CXLI.

[2] Cf. Pejacsevich, *Peter, Freiherr von Parcevich*, în „Archiv für österreichische Geschichte", LIX (1880), pp. 248-9, 337 şi urm., 538. V. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, pp. 248-9; *Studii şi doc.*, I-II, pp. XLIII, 157-8 şi IX, p. 150 şi urm.

[3] *Ibid.*, pp. 150-1.

şi al lui Aron-Vodă, el venia să se lege de causa creştină, de care, pentru aceleaşi motive, se va lega şi Dimitrie Cantemir, numai ca să fie ţara din nou cum fusese înainte.

In ce priveşte pe celalt Domn, din Muntenia, în momentul când a trădat Ştefan Petriceicu, el era mai precaut, şi, când s'a dat lupta de la Hotin, n'a ajutat pe Turci de loc, ci s'a prefăcut „rătăcit", iar, când a văzut că biruinţa lui Ioan Sobieski nu aduce înlăturarea stăpânirii turceşti în această regiune, a trimes o scrisoare Marelui-Vizir, explicându i cum s'a zăpăcit în momentul acelei lupte, dar că rămâne credincios Sultanului şi foarte gata să şi reocupe Scaunul [1].

Venim acum la doi călători dintre cari unul a fost în Moldova, iar celalt în Muntenia, şi acesta din urmă a lăsat ceva în scris. Cel din Moldova şi-a cuprins descrierile lui într'o expunere mult mai largă. Este tot un Iesuit, d'Avril.

Călătoria lui este în legătură cu un foarte puternic amestec al Ordinului în rostul ţerilor orientale, amestec pe care l-a provocat un mare eveniment în istoria universală: apărarea Vienei împotriva lui Cara-Mustafà, zdrobirea în luptă a armatei turceşti şi pe urmă întreaga serie de expediţii care au ajuns la ţinta dorită, de a câştiga Casei de Habsburg cea mai mare parte a provinciilor Ungariei de odinioară, supt conducerea lui Eugeniu de Savoia — căci regele Poloniei Ioan Sobieski, despresurătorul, se retrăsese scârbit de politica austriacă — ca şi a altor personalităţi din istoria războaielor europene în a doua jumătate a veacului, a unui principe de Lotaringia,

[1] Iorga, *Acte şi fragmente*, I, pp. 294-5.

a unui markgraf de Baden, Ludovic. Luptele continuă până la pacea de la Carlovăţ, în 1699.

Am spus că acest războiu a fost provocat de Iesuiţi. In adevăr, ei aveau pe lângă Impăratul de atunci un rol extraordinar de important. Dacă supt Mihai Viteazul, când Imparat era Rudolf, acesta stătea întru câtva la dispoziţia sfătuitorilor săi catolici, a confesorului şi a altor persoane din cler, supt noul rege al Ungariei Matthias situaţia s'a schimbat puţin, dar numai pentru ca pe urmă supt Ferdinand al III-lea să revie la această influenţă, încă mai puternică, provocându-se Războiul de treizeci de ani. Iar în tot cursul acestui razboiu Casa de Austria n'avea decât un singur aliat: Papa, a cărui causă se apăra, şi Scaunul roman, pe acest timp, însemna Ordinul Iesuiţilor.

Mentalitatea iesuită fiind cu totul deosebită de mentalitatea naiva a Franciscanilor, de la Iesuit ne putem aştepta la consideraţii ştiinţifice şi la intenţii politice. D'Avril nu vine deci să ne cerceteze ca un om curios. Pe când din tot ce are Moldova nu este un lucru care să nu-l intereseze pe Bandini, pentru d'Avril interesul e mai restrâns: el vine în părţile acestea ale Moldovei pentru scopurile Ordinului său, pentru lupta pe care catolicismul o duce împotriva Turcilor, spre cea mai mare glorie a papalităţii. Recomandat de Hatmanul polon Iablonowski, călătorul nu întră pe la Cameniţa, unde în curând nişte negustori armeni vor fi prădaţi de Tatari, ci prin Moldova, cu o escortă de treizeci de călăreţi români. Astfel de la castelul Iablonow se ajunge la Câmpulung, ocupat de Poloni, trecând prin pădurea mlăştinoasă a Bucovinei, infestată de tâlhari.

Un interes real pentru noi nu putem găsi la d'Avril, şi ni pare rău că n'a avut nici timpul, nici disposiţia

de a vedea mai multe lucruri în Moldova, pentru că Moldova lui Constantin Cantemir era fără îndoială o ţară cu caracter deosebit de ce cunoaştem până acum, de pe urma războaielor între Turci şi Poloni.

Ioan Sobieski, în afară că permisese prin victoria sa în 1674 lui Ştefan Petriceicu fugar să ocupe o clipă Scaunul Sucevei, a făcut doua expediţii în ţară, una anterioară datei de 1689 a venirii lui d'Avril, expediţie care l-a dus până în Bugeac, unde s'a prăpădit cea mai mare parte a armatei lui, în pustietatea fără hrană pentru cai şi apă pentru soldaţi (a doua îi va aduce stăpânirea întregii Moldove dintre Siretiu şi munte). Există însă chiar după campania întâia, din 1686, o Moldovă polonă, cu acest Câmpulung bucovinean şi cu mănăstirile de pe acolo, care erau la dispoziţia ofiţerilor regali, şi avem o întreagă corespondenţă pe care rottmeisterii (comandanţii de ceată) şi horonjii, ofiţerii inferiori, ori namesnicii o trimeteau la oamenii din Câmpulung pentru afaceri de vecinătate, şi de la o bucată de vreme strainii ajunseseră să înveţe româneşte, ba chiar să scrie în limba noastră, cu litere latine şi cu ortografia polonă. Şi să mai adăugim faptul că între dânşii existau şi Români cari slujiau în armata polonă, ca marele viteaz Turcul sau Turculeţ, al cărui nume l-am găsit scrijelat pe picturile de la Suceviţa, ori ca acel Davidel sau Davidencu, care ar fi vrut să fie Domn în Moldova, cu ajutorul Polonilor. Căci dorinţa de luptă a tineretului moldovenesc şi muntean din vremea aceia nu era îndestulată prin aceia că puteau merge cu Duca-Vodă să sape şanţuri sau să îndeplinească funcţiuni de străjeri în armata ce încunjura Viena, ci acel tineret voià războiul în adevăratul înţeles al cuvântului, cu lupte, cu primejdii, cu distincţii, onoruri şi glorie.

D'Avril lauda Moldova, „una din cele mai frumoase şi mai plăcute ţeri din Europa", cu apa Moldovei, „care şerpueşte aproape ca Seina"; dar ţara e puţin locuită din causa prăzilor turco-tătăreşti: în Răsărit oamenii stau ascunşi prin bordeie.

Când, cu o nouă escortă, de la Câmpulung, d'Avril şi tovarăşul său, Beauvoillier, ajung la Iaşi şi presinta scrisorile de recomandaţie, ei sânt salutaţi de un secretariu domnesc, în casa ce li se hotărâse ca reşedinţa. Carata cu cinzeci de ostaşi care vine să-i iea pentru audienţa aduce şi pe „fiul Marclui-Logofat" ca tălmaciu.

Notăm că atunci cei mai învăţaţi Moldoveni faceau studii peste graniţa Nistrului. Miron Costin învăţase la Bar, nu departe de Nistru, şi ştia poloneşte întocmai ca un localnic. Ba, când voià să deie ceva de un caracter mai ridicat, întrebuinţa limba polonă: daca în româneşte a scris Cronica ţerii, mai ales amintiri de-ale lui, în limba polona a compus, pe lângă un resumat din istoria Moldovei, şi un poem cu oarecare valoare în desvoltarea literaturii regatului, poem care poate sa aibă importanţă şi pentru noi, pentru că exprimă cu cea mai mare energie şi cu o mândrie deosebită ideia originii noastre romane şi unitatea neamului românesc. Inăuntru se găseşte aceiaşi tendinţă pe care o întâlnim şi în scrisoarea lui Ştefan Petriceicu: de a se reface Moldova în hotarele cele vechi. Fratele lui Miron Costin, Hatmanul Velişcu, avea aceleaşi vederi, iar, în ce priveşte pe fiii lui Miron, crescuţi la Iesuiţii poloni din Iaşi, toţi se formează în spiritul polon. Mai târziu Hatmanul va fi omorât din ordinul bătrânului Cantemir, şi el, de alminterea, un fost soldat şi ofiţer inferior polon, pentru ca îndata Miron Costin să fie taiat lângă casa lui de ţară din ju-

deţul Romanului, pentru aceleaşi legaturi cu Polonii.

De subţiori, ca în audienţele la Sultan, cei doi clerici sânt duşi, printre ostaşi în arme, pe treizeci de trepte, în sala Divanului. Aici d'Avril trece printre boieri, salutându-i, pentru a se înfaţişa în „sala Tronului", plină de lume, şi a vorbi două ceasuri cu simplul Domn care se iscalia cu ajutorul unei table de lemn. Cantemir i-ar fi tratat prieteneşte şi pentru calitatea lor de matematici. Pe atunci Iesuiţii află de tratatul Moldovei cu Impăratul, care-i garantă existenţa politică supt condiţia vasalităţii şi unui tribut de 50.000 de scuzi pe an, a primirii de garnisone germane în cetăţi contra ocupaţiei polone, a moştenirii tronului prin fiii lui Cantemir, a libertăţii cultului catolic. D'Avril găsi chiar la Iaşi pe trimesul imperial care încheiase actul.

După opt zile, drumeţii pleacă, şi mai frumos salutaţi decât în ceasurile venirii. In patru zile, d'Avril era la Galaţi, de unde pe o barcă va merge în tabăra turcească[1]. Pe dânsul îl interesau asemenea lucruri, fiindcă pe vremea aceia ambasadorul frances la Constantinopol negocia pacea între Turci şi Poloni, şi-l mai interesa şi faptul că erau partisani poloni în Moldova — şi aceasta însemna în acelaşi timp că aceiaşi oameni urmau să fie şi ocrotitorii Bisericii catolice.

In cursul războiului dupa despresurarea Vienei, se întâlnesc necontenit negocieri cu Impăratul. Când trupele acestuia ajunseră la granița Ardealului, când, supt comanda generalului Veterani, pătrunseră şi în Serbia, ocupând Cladovo, ţerile noastre s'au gă-

[1] Papiu Ilarian, *Tesaur*, I, p. 1823 şi urm. Cf. P. P. Panaitescu, în Berechet, *Spicuitor în ogor vecin*, III, p. 51 şi urm.

sit înaintea alternativei de a fi pradate ca duşmane, de soldaţii imperiali, sau de a se înţelege cu Imparatul pentru a nu fi pradate şi pentru a capata o situaţie politică superioară celei de păna atunci. Şerban Cantacuzino, făra cea mai mica îndoiala, a intrat în negociaţii cu Imperialii. Veniau aici trimeşi de-ai Impăratului din Viena, călugari catolici din Ordinul Franciscanilor sau Iesuiţilor, Francesi ca Antide Dunod, Italieni ca Del Monte şi însuşi episcopul catolic de Nicopol, Antonio Stefani. Şerban-Voda era foarte ambiţios, stăpânind tiranic familia sa, boierii săi, ţara sa, nu tocmai iubit de fraţii săi, pentru care ei au fost chiar învinuiţi că l-ar fi otrăvit, vulturul Bizanţului nelipsind din peceţile lui, şi mi s'a părut chiar că recunosc în doua litere adangite la titlul lui doi *T*, cari ar însemna: Ţar Ţarigradschi. Impărat al Ţorigradului—, ar fi visat să ajungă Impăpărat la Constantinopol. Dar, când negocia cu Impăratul, el era un om de foarte mare socoteala; primia propunerile, le examina, răspundea cu alte propuneri şi, când s'au fixat condiţiile în care s'ar putea închina catre Nemţi, el a cerut ca Domnul să fie stăpân în ţară, boierii, clerul să-şi păstreze privilegiile, hotarele să ramâie neatinse, şi pe lânga aceasta să i se dea lui Amlaşul şi Făgaraşul din Ardeal şi chiar unele localităţi bănăţene care s'ar fi adăugit posesiunilor acestora.

In ce priveşte Moldova, însă, situaţia lui Constantin Cantemir era cu totul alta. Şerban era şeful unei familii puternice şi bogate, era un boier de o mare bogăţie şi influenţă, de un talent politic notabil, şi, natural, când el venia ca Domn prin propriile lui mijloace, putea vorbi altfel decât venind la cârma în condiţiile de neprevestită infeodare turcească a lui Cantemir. Şerban era înrudit cu vechea dinastie şi

purta numele lui Radu Şerban, urmaşul lui Mihai Viteazul, ca unul ce se cobora din fata acelui Radu Şerban, pe când Cantemir nu era decât un biet răzeş din împrejurimile Fălciiului, trăit în împrejurări foarte modeste, fără niciun fel de cultură, redus a iscali cu un tipar de lemn. Domnul Moldovei era un om absolut simplu, petrecând astfel încât să i se poată spune: „cu păharul îndeseşte şi cu birul mai răreşte”, ceia ce permitea toate glumele Costineştilor împotriva lui;' fără niciun fel de ţinta politică, fără niciun fel de concepţie, el afla plăcere doar să i se cetească „Alexandria”, din care causa pe unul din băieţi îl şi botezase Antioh. Numit în Domnie de comandantul armatelor turceşti din Dobrogea, Soliman, care-l cunoştea de multă vreme, a fost şi aici un soldat bun, bătând pe Poloni la Boian, iar, când a venit Sobieski întăia oară, s'a retras, neconsimţind sa încheie o învoială cu regele, care era gata să-l recunoască Domn al Moldovei, pe dânsul şi pe toţi copiii lui. Dacă totuşi la un moment dat Constantin-Vodă încheie un tratat cu Impăratul din Viena, i s'o fi părut că Polonii nu sânt aşa de siguri cum sânt Germanii, şi prin urmare ceia ce a refusat Polonilor, poate şi din duşmănie faţă de Costineşti, a admis Impăratului austriac. Precum, în Muntenia, mai târziu, Şerban Cantacuzino însuşi a trimes pe călugărul Isaia din Ierusalim la cei doi Ţari, Fedor şi Ivan, cari au fost înlocuiţi pe urmă de Petru, şi acesta s'a şi întors cu înţelegerea primită, însă prea târziu, după moartea Domnului său,

Antide Dunod nu iscăleşte rapoarte privitoare la Ţara-Romănească, dar avem, tipărit în vechea istorie a Moldovei şi Ţerii-Româneşti a lui Engel şi reprodus de acolo în „Magazinul istoric” al lui Lau-

rian şi Bălcescu[1], un foarte bogat raport privitor la organisarea principatului muntean pe la 1697[2], fără nume de autor. De sigur că nu trebuie să caute cineva pe autor printre călugarii catolici din ţara, cari erau de obiceiu oameni foarte simpli, de şi poate să vie de la dânşii o Istorie a mănastirii de Franciscani, a „Bărăţiei" din Târgovişte, scrisă mai târziu latineşte, fără legatură cu interesele politice pe care le examinăm acum[3].

Ca avem a face cu o expunere a unui călugar catolic, nu-i nicio îndoială, căci este o parte întreaga care priveşte numai interesele catolicismului la noi. Ele se urmăresc în toate părţile unde se mai pot găsi: până la cei 1.000 de *dărăbanţi* (odată 2.000, pedeştri români de pază la Curte, dar puşi la lucru de case, de lemne, de iazuri pentru Căpitan şi Agă, cărora li se zice „Papistaşi" de pe vremea când erau Sârbi din Dalmaţia (la Domnie păzesc lefegii saşi; din seimeni, „Bulgari, Greci şi Sârbi", au rămas doar o mie[4]).

La Câmpulung exista pe vremuri[5] o foarte importantă colonie catolică din secolul al XIII-lea, şi în arhivele bisericii catolice de acolo se păstrează înca acte privitoare la această colonie, precum şi la istoria oraşului în general; şi din acele acte se vede dispariţia înceată a acestor catolici, cari, prin căsătorii sau în dorinţa de a ocupa funcţii, părăsiau Biserica lor şi treceau la a ţerii. Călugărul nostru

---

[1] Vol. V., p. 33 şi urm.

[2] V. Iorga, *Cronicile muntene*, în „Analele Academiei Române", XXI, pp. 127-9.

[3] Hasdeu, *Arhiva istorică*, I², p. 46 şi urm.

[4] Fustaşii cu suliţi fac numai funcţie de paradă; au un iuzbaşă de nume turcesc, în frunte.

[5] V. vol. I.

urmăreşte şi rămăşiţile organisaţiei religioase catolice de acolo. De oare ce cultura lui este destul de serioasă, de oare ce se vede că a frecventat pe Domn, că a fost în legatura cu boierii, trebuie sa admitem că era o personalitate de oarecare importanţă. Am arătat aiurea[1] că nu poate fi vorba de altcineva decât de Italianul Del Monte, întovaraşitorul lui Antide Dunod.

Se dau ştiri acolo despre Domnia slaba a lui Antonie-Vodă din Popeşti, o „umbră de Domn", în locul lui domnind Banul Mareş şi Logofatul Radu Creţulescu, despre „marele tiran şi foarte lacom" care a fost Duca şi mai ales despre Şerban Cantacuzino, asupra căruia se revarsă toată ura, pentru că a prigonit pe catolici: „A vrut să meargă pe cărările lui Duca. Duca a făcut calea sau cărările pe care abia putea merge pedestru, dar Şerban a crescut de treizeci de ori calea, pe care şi patru cară se pot întâmpina şi merge înainte". Şi se citează casurile de cruzime ale lui, faţă de judele catolic din Câmpulung, faţă de boierii Drosu, Vâlcu, Hrizea; cei mici sânt căzniţi a scoate din judeţe biruri prea mari. De fapt, amestecându-se în toate şi hotărând toate, el e „Domn, el Ban, el Vornic şi toate celelalte".

Partea cea mai interesantă a expunerii călugarului catolic este aceia care priveşte organisaţia principatului muntean pe această vreme. Alţii vin la noi numai în trecere şi văd doar câteva lucruri de suprafaţă; acesta a avut ambiţia de a da un fel de conspect al dregătoriilor muntene. Pentru prima oară întâlneşte cineva, într'o formă mult mai bogată decât la Bandini, şi pentru Muntenia înşirarea tuturor func-

[1] Iorga, *Cronicile muntene, l. c.*

ţiilor, cu toate atribuţiile dregătorilor. Şi nu numai că se înfăţişează starea dregătoriilor de la noi în vremea aceia, dar se mai adauge ceva: clasele deosebite ale populaţiei sânt studiate aşa încât de la dânsul se pot căpata ştiri de o autenticitate absolută în ce priveşte rosturile boierilor şi ale ţerănimii în genere, ca şi ale acelei părţi a ţerănimii care se desfăcuse de cealaltă şi, desfăcându-se, are o situaţie privilegiată. Ca, de pildă, cei supuşi acum Păharnicului, cari plătiau un bir deosebit şi erau scutiţi de o mare parte a sarcinilor ce apăsau asupra celorlalţi, şi aceasta din faptul că îndepliniau funcţiuni militare, călăraşii Spătarului, 4-6.000, cari dau bir prin „cruci" de doi până la patru (de unde „cruce de voinic", când unul singur face ca ei toţi, mazilii „Serdarului de mazili", dregător nou, scutelnicii, câte patru până la opt de „cruce"; vorniceii, vistiernicеii, păhărniceii, postelniceii ori aşa-numiţii „roşii de ţară", cari se întâlnesc de pildă în vremea lui Mihai Viteazul, la cucerirea Ardealului: „o foarte frumoasă armată", spune un izvor.

Ca spirit, scriitorul urăşte nu numai pe Domn, dar şi ţara, Românii părându-i „ambiţioşi, trufaşi", mincinoşi, şi, din sărăcie, „nestatornici şi iubitori de schimbări, înşelători ca Grecii şi neruşinaţi ca Ţiganii", ale căror femei cresc pe copii. Sărăcia e mare: se văd ţerani trăgând la carul cu lemne alături cu boii.

Dintre localităţi se descriu, fiind centre catolice, pe scurt, Târgoviştea cu zdravăna Curte, Râmnicul, Câmpulungul, Baia-de-Aramă, cu mine exploatate. Abia de mai sânt la Câmpulung zece familii catolice; la Bucureşti ceva ostaşi, trei negustori (din cei o sută, cu bir special, de şase sute de lei pe an, normal), de la Chiprovaci în Bulgaria şi un

secretar polon din Moldova[1]. Se recomandă Imperialilor şi punctele de întărit: între altele, Cetatea lui Negru-Vodă.

Aceasta fără a pomeni în deosebi pe megieşii încă liberi în faţa *rumânilor,* moşteniţi sau cumpăraţi, dar — se spune lămurit — *numai bărbaţii.*

Adăugim că la 1685 trecea pe la noi un călugăr italianisat din Bulgaria, Soimirovich, Bulgar sau Sârb dalmatin, — e greu de precisat. Era episcop latin la Prizren: de la dânsul se păstrează şi unele însemnări de graiu romănesc din Peninsula Balcanică.

Cel mai vechiu călător polon din secolul al XVII-lea care ni-a lăsat descrierea ţerilor noastre străbătute de dânsul şi-a redactat opera în limba lui maternă, şi o putem analisà numai după un resumat român[2].

Sigismund Lubieniecki, tânăr secretariu al unei misiuni polone la Constantinopol, a lui Wojciech Miaskowski, ajunge cu alaiul la hotarul Moldovei în ziua de 3 Mart 1640, cu un paşaport, datat 26 Februar, al lui Vasile Lupu. Intrarea în ţară se făcea pe la Ştefăneşti, unde tot mai păzia, ca supt Movileşti, un pârcălab moldovenesc cu câţiva Cazaci în serviciul Domniei. Pe la satele Tabăra şi Cârniceni, cu amintirea luptelor de la Ţuţora, ale lui Zolkiewski, Hatmanul polon chemat la Gaşpar-Vodă Gratiani — urmele se cunoşteau încă în pământ—, se atinge Iaşul, în preajma căruia apare fratele lui Vodă, Hatmanul, cu Logofătul, alţi boieri şi şase steaguri de Cazaci, precum şi oaste, cu mu-

[1] Pentru a reface bisericuţa catolică Chiprovicenii dau 300 de lei, Domnul, Grigore Ghica, 40, Banul Năsturel 20. Şerban, şi ca Spătar şi ca Domn, împiedecă lucrul şi iea materialele.

[2] D. Grigorovitza, în *Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi,* XI, p. 456 şi urm.

sica. Începatorul în ale diplomaţiei se mira ca Voda însuşi n'a ieşit înaintea oaspeţilor săi. Păcat c'a n'avem nici copia, nici traducerea paginilor despre Curtea lui Vasile ca şi despre înfăţişarea Iaşului. Drumul de întoarcere se înseamnă prin Scânteie, prin Vasluiu, unde se văd încă rămăşiţele Curţilor lui Ştefan-cel Mare, prin Bârlad şi Focşani. Primimirea e judecată neprietenoasa. mai ales în raport cu aceia care se întâmpină peste Siretiu, la Munteni, unde carătele sânt trecute prin vad de locuitori. La Râmnicul-Sarat aşteaptă paşaportul lui Matei Basarab, şi boala de două zile a lui Miaskowski dă prilej să se spuie câte ceva despre oraş. Prin locuri bogate în vânat se ajunge la Buzau, cu suita de ostaşi. Pe la Gherghiţa se merge apoi la Bucureşti, unde întâmpinarea e strălucită. Dunărea se trece la Silistra.

Venim apoi la un mare călator solemn, primit în pompoasă audienţa la Domnul Moldovei, Antonie Ruset, urmaşul lui Duca, şi care, deci, poate fi pus alături cu aceia cari, cu câtva timp în urma, se putuseră apropia de Domni cu o altă situaţie decât a acestui biet Levantin, menit unei scurte treceri pe tron şi unei lungi ispăşiri în chinuri.

La 1677, după ce Francesii, negociind pentru pace, cum vom vedea[1], îşi ajunseseră scopul, vine la Iaşi acest ambasador polon cu o suită numeroasă, cu trufia obişnuită la solii regilor poloni, ducându-se la Constantinopol pentru a pecetlui pacea încheiată. Numele lui nu e însemnat în descrierea de călătorie, ci numai situaţia de Palatin de Kulm.

Solul ajunge la Nistru. Aici îl primeşte Paşa care

[1] Vezi mai jos, p. 57 și urm.

stăpâniă de partea cealaltă a râului, pentru ca Turcii se aşezaseră, de pe urma războiului, dincolo de apă, de unde va resulta că peste patru ani Duca-Vodă poate împlini rostul de administrator al Ucrainei, unde se vor scrie acte redactate româneşte, cu mărturii de Cazaci servind pe pârcălabul grec al lui Vodă.

Acolo, la Cameniţa, i se dă ambasadorului polon vin, tainul, 200 de piaştri — şi, ca amanunt, verificându-se suma, se găseşte cu zece piaştri mai puţin, la cari se adaugă alţi zece pentru bacşiş. Inainte de a trece în Moldova Palatinul face oarecare constatari cu privire la situaţia Moldovei, arătând că, pe lângă tributul de 500.000 de piaştri, ţara, după ce trecuse atâta turcime printr'însa, era absolut stoarsa, şi se ruină, şi mai mult de pe urma faptului ca Turcii se aşezaseră acolo în Cameniţa, pe care n'au dat-o înapoi, decât la sfârşitul secolului, la pacea din Carlovăţ (1699). Turcii din cetate jăfuiau ţara cu aprovisionările lor: necontenit mergeau pe drum carăle cu pâne, cu fân şi alte lucruri de nevoie.

Antonie-Vodă scrie Polonului că ar fi bine ca, atunci când va sosi, să nu fie Turci lângă dânsul, aşa încât să poată vorbi mai uşor şi fără a fi bănuit („affin qu'ils puissent s'entretenir et discourir ensemble plus aisément et sanc soubçon" . Acesta confirmă iarăşi cele spuse mai înainte: că Domnii noştri ţineau foarte puţin la Turci; dacă acest Antonie Ruset, fără niciun fel de legătură cu ţara, simplu om turcesc, venit de-a dreptul din Constantinopol, şi era dispus a vorbi cu duşmanul de ieri al Impărăţiei turceşti pe ascuns, ni putem închipui ce era cu ceilalţi.

Drumul către Capitala lui Antonie se face cu greu; fuseseră ploi multe, care desfundaseră drumurile de

comerţ. La 25 Iunie Palatinul ajunge la Iaşi, şi a doua zi îşi face intrarea în oraş cu strălucire, cum făcuse şi la Cameniţa. Şi lumea, care era foarte bucuroasă de ploile ce căzuseră după o lungă secetă, îl primia foarte bucuros, socotindu-l că aduce binecuvântarea lui Dumnezeu.

Logofătul, însuşi Miron Costin, îi scrie, urându-i bun sosit şi dorind să ajungă la bun capăt ambasada. Lângă oraş vine apoi întru întâmpinare însuşi Domnul, „le duc de Valachie", cu douăzeci de cai. Solul oferă lui Vodă locul din dreapta, dar acesta refusă. Secretarul care întovărăşia pe Palatin, Rzewuski, salută pe boieri, şi aceştia, adunaţi în cerc. salută prin gesturi făcute de toţi în acelaşi moment, după datina politeţei orientale. Ei formau o mică trupă, având un steag de adamască roşie. Pe urmă vin în alaiu dragonii, ambasadorul şi musica Domnului, care, ni spune călătorul, „sonnoient incessamment du hautbois, cornemuses et autres instruments à leur mode". Era, se pare, musică nemţească. nu cea turcească, Pe urmă vin douăzeci de companii de cavaleri şi şase de seimeni, infanterişti, apoi alte şase companii de infanterie. Cu toţii se aşezara în rând pentru trecerea în revistă: „en bataille, à leur mode". Clopotele oraşului sună pentru primirea ambasadorului.

La despărţire, Palatinul se oferă să conducă pe Domn până la Curte. E dus apoi el până la corturi frumoase, cu covoare turceşti, care sânt aşezate supt Cetăţuia, biserica ridicată de Duca-Vodă şi păstrată încă foarte bine, puţin desfigurată prin caraghioasele turnuri; brâul, de o delicateţă de linii pe lângă care cele de la Trei-Ierarhi par grosolane, e ameninţat, azi, prin scurgerile de pe acoperişul fără streaşină. Biserica era scumpă lui Duca, de oare ce cu-

prindea mormântul fratelui său şi al unei tinere domniţe, din acelea care se văd pe zid, zugrăvite în costume apusene, de un pictor străin.

A doua zi ambasadorul e poftit la Curte. E întovarăşit de o ceată de boieri şi de fiii Logofătului Miron Costin, Nicolae, Pătraşcu şi Ioniţă, crescuţi foarte bine la şcoala Iesuiţilor din Iaşi, aşa încât ştiau latineşte şi poloneşte; cel mai mare, Nicolae, care era să fie şi el cronicar al Moldovei, ţine un discurs în latineşte. Sânt de faţă şi fiii Hatmanului, fratele lui Miron, Velişcu, care va fi tăiat de Constantin Cantemir; şi ei ştiu latineşte, ca unii ce învăţau la aceiaşi şcoală. Apoi ambasadorul se duce la biserica lui, catolică, pe vremea aceia. deservită de aceşti Iesuiţi poloni, iar mai târziu de Franciscani italieni. Asistă la o procesiune cu sfintele taine. Apoi se duce la Curte.

Curtea e orânduită după moda turcească. Din descrierea ce ni se dă aici se pot verifica ştirile de până acum : se trece poarta întăiu, unde stau o samă de boieri, poarta a doua, unde aşteaptă boieri şi mai mari, gradat, până se ajunge la luminata faţă a lui Vodă. La scară aşteaptă acesta însuşi. Solul trece prin două săli unde erau mese mari, întinse, până în „sala tronului", unde se vedea un divan vechiu, acoperit cu covor turcesc. Vine acum „o galerie cu balcon", un cerdac, care duce la altă odaie, zugrăvită toată „à la hollandaise". Pictorul, care la Cetăţuia zugrăvise pe Domn şi pe fratele lui, probabil că a fost întrebuinţat ca să împodobească şi casa de reşedinţă. Se oferă dulceţi, rachiu în pahare de cristal. Rachiul este găsit excelent; asupra dulceţurilor scriitorul n'are nicio părere.

Vodă se aşează lângă ambasador şi secretarul său. După masă se începe audienţa. Antonie-Vodă, care trăise la Constantinopol, fără îndoială că înţelegea

limba italiană şi limba latina. Solul arata scrisorile regelui. Pe urmă vorbesc de aşezamintele din Polonia, de Curtea regală, şi Palatinul cere Domnului serviciul de a i se transmite corespondenţa la Sniatyn şi de a se îngădui reparaţia bisericilor catolice stricate. In acelaşi timp se vorbeşte şi de prisonierii cari ramăseseră la Tatari, în timpul războiului.

Mântuindu-se audienţa, ambasadorul pleacă din Iaşi spre Tighinea-Bender, reşedinţa Serascherului, co mandant al graniţei. E condus de o escorta de onoare pană la Hânceşti. Despartindu-se de dânsa, solul trimete o scrisoare lui Miron Costin, mulţa mindu i pentru primire. Trece apoi la tabara tur cească, unde este întâmpinat cu pompă foarte mare, dându-i-se un „ciorbagiu" ca să-l întovarăşească pană la Constantinopol, împreună cu doua companii de ieniceri călări şi cu ceauş-başa de la Cameniţă.

Se descrie tabăra turceasca şi corturile de lânga podul pe Dunăre. In cale ambasadorul primeşte ştiinţă că Domnul a transmis corespondenţa precum făgăduise.

La 8 Iulie. Palatinul ajunge la Isaccea şi descrie aşezarea de pe deal, fără ziduri împrejmuitoare, uli ţile strâmte, multele case, mai mult de lemn; vorbeşte şi de palatul împărătesc, care servise de adăpost soţiei legitime şi celei nelegitime a Sultanului. Aici sânt două moschei acoperite cu plumb, cladite tot pentru ca să aiba unde să se închine acele feţe luminate. La Dunăre se înalţă un castel mare cu patru turnuri şi ziduri înalte. Locuitorii sânt „Greci. Armeni, Bulgari, Evrei şi Turci". Ceia ce nu prejudecă asupra populaţiei rurale, căci noi n'am fost locuitori de oraşe în rândul întăiu, şi de-a lungul Dunării lumea de prin sate era şi atunci absolut românească. Pentru jumătatea veacului al XVIII-lea am

găsit, în adevăr, la Reni însemnări pe cărți vechi, din care se vede că la 1770 în biserica Sfântului Dumitru din Babadag preotul era sau Grec, sau Român, iar cărțile bisericești întrebuințate, românești. Prăvăliile sânt sărace. In oraș stau ascunși o mulțime de robi luați din timpul războiului.

Interesul acestui călător este și acela că descrie, nu numai Dobrogea veche, dar și aceia care, din împrejurările știute, ni-a fost adausă prin tratatul din 1913. In Dobrogea veche se vorbește de Babadag, fără zid încunjurător. cu străzi strâmte. dar cu multe case de zid și patru moschei. De alminteri Babadagul este oraș sacru pentru Turci, cari au îngropat aici pe un santon, al cărui mormânt e obiect de venerație. Numai după Babadag, trecând un râuleț, se începe adevărata Dobroge[1]. Aici populația era tătărească, populație în parte dispărută astăzi, căci ai noștri au venit de pe malurile Dunării și li-au luat locul. Sânt două sute de sate și o sută cinzeci de spahii turci cu proprietăți de pământ. Se însemnă și satele: Muftù-câslasi, Imam-hari, Tariverdi, Caranasuf, Caraiun, Uzunalimari, Cotunalè, Fagimusli. Aici, în feuda fratelui Vizirului se găsește o moscheie aacoperită cu plumb, un palat, gradini și vii. La 19 Iulie se ajunge la Bazargic, „une jolie petite ville", fără ziduri, cu străzi pavate, strâmte, „un fort beau palais" și trei moschei.

Cum se vede, Dobrogea, în secolul al XVII-lea, avea o prosperitate suficientă pentru ca moscheile în centrele mai mari să fie numeroase și să existe și „palate".

---

[1] Au-delà de la ville, à une lieue, il y a une petite rivière, où l'on passe sur un pont de pierre; là se commence le district de Dobrousz; Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 94.

II.

Călătorii războaielor turco-polone

Călătorii cari se înfățișează acum pot forma laolaltă un capitol deosebit din istoria acelora cari au străbătut prin regiunile noastre căutând, sau găsind fără să caute, informații privitoare la dânsele. Sânt aceia cari cercetează Țara-Românească și mai ales Moldova în legătură cu războaiele dintre Turci și Poloni, — pentru că nu sânt încă de acei călători cari să vie la noi din dorința de a ne cunoaște.

De la o bucată de vreme există o chestiune de interes general, am zice: european, care cuprinde și țerile noastre, și oameni din deosebite regiuni ale Apusului sânt îndemnați a veni în părțile noastre: e acest războiu turco-polon.

Dacă a fost vre-o țară care să fi evitat războiul cu Turcii, e fără îndoială Polonia. Pe când Ungaria a fost aproape necontenit în războiu cu aceia cari, fiind păgâni, erau indicați ca dușmani pentru un regat apostolic cu misiune de cruciată, cu Polonia nu era așa. Polonia e cu adevărat un regat național, întemeiat de la început de oamenii săi pentru scopurile lor, și care deci nu căuta neapărat în necredința dușmanului un motiv de luptă. Cât timp Polonii puteau să se ferească de dușmănia Sultanului, au făcut-o.

In tot secolul al XV-lea lucrul acesta se observa foarte bine. Ştefan-cel-Mare în cea mai mare parte a luptelor lui a fost lăsat fără sprijin de regele Poloniei, care a dat contingentul său numai în anumite momente şi în condiţiuni foarte modeste şi foarte discutabile. Când, la sfârşitul acestui secol, Ioan Albert, fiul regelui Poloniei, vine în ajutorul lui Ştefan, o face în condiţii care nu puteau să salveze independenţa Moldovei, şi când acelaşi prinţ, ajuns însuşi rege, întrebuinţează causa cruciatei, planul de luptă împotriva păgânilor, intenţia de a i scoate din Moldova e numai un mijloc pentru a întra în ţară, unde voià să răstoarne pe Domn ca să puie în loc pe unul din fraţii săi.

In întăia jumătate a secolului al XVI-lea, iarăşi, Polonii se feresc cât pot de orice ciocnire cu armatele turceşti, cărora n'aveau ce li opune. Şi, prin urmare, în loc să-i vedem colaborând cu Moldovenii împotriva Turcilor, pe vremea lui Petru Rareş, Sultanul Soliman primeşte plângerile lor contra Domnului Moldovei ca să-l răstoarne pe acesta, potrivit cu interesele polone, la Hotin şi aiurea.

In a doua jumătate a secolului al XVI-lea fiind adus pe tronul Poloniei Ştefan Báthory, un Ungur, care fusese prinţ al Ardealului ca vasal silit al Turcilor, noul rege se gândeşte ca, în legătură cu Cazacii şi peste ţerile noastre, să înceapă lupta menită a da regatului graniţa Dunării, ideie împărtăşită şi de Cancelariul Ioan Zamoyski, care va rămânea, după moartea lui Báthory, factorul cel mai influent din ţară, având, pe lângă ambiţia Polonului, şi sentimentele omului cult din Apus, omul Renaşterii, faţă de barbarul profanator.

Această luptă, pe care regele Ştefan n'a avut vreme s'o pregătească, dar Ioan Zamoyski începuse a o

pune la cale, când a aşezat, la 1595, pe Ieremia Movilă în Moldova şi a scos pe Mihai Viteazul în folosul lui Simion, fratele lui Ieremia, e apoi stârnită de Turci, de un tânăr Sultan, Osman, care avea nevoie să-şi câştige popularitate, mai ales în elementele militare: el face deci o expediţie la Hotin.

I se răspunde prin acea invasie în Moldova a Hatmanului Zolkiewski, care duse la catastrofa retragerii din Basarabia.

Acum, după încercările acestea de cruciată la începutul veacului al XVII-lea, Polonia întră într'o fasă de adâncă decădere, provocată şi de nesiguranţa în ce priveşte succesiunea tronului. La un moment. din dinastia de Suedia, dinastia Wasa, după Sigismund, adversarul lui Mihai Viteazul, şi după Vladislav, fiul lui, vine ca rege Ioan Casimir, fratele lui Vladislav, un prinţ care dusesese cu totul altă viaţă decât aceia care l-ar fi pregătit, cu toate recentele visuri ale unei noi cruciate ce ar fi dus armele creştine până la Constantinopol, pentru un rol de luptător în Orient, în împrejurări aşa de grele. S'a început de atunci încă a se ventila ideia împărţirii Poloniei.

Pentru această împărţire era întâiu candidatul suedes, reclamând aceleaşi drepturi pe care le reclamase şi le câştigase Sigismund Wasa, Carol Gustav: apoi prinţul Ardealului, Gheorghe Rákóczy al II-lea, care spera şi el să fie rege în ţara unde stăpânise înaintaşul său, Ştefan, şi pe care o râvnise alt înaintaş, Gabriel Báthory.

Ardeleanul a făcut astfel o expediţie la care au luat parte şi Moldoveni şi Munteni, dar care a mers rău, intervenind Tatarii, cari prind cea mai mare parte din oaste. Constantin Basarab şi Gheorghe Ştefan şi-au pierdut astfel tronul, dar nici Suedesii,

când au intervenit pe sama lor, n'au putut să-şi ajungă scopul, de şi au cucerit cea mai mare parte din ţară, ajungând să-şi impuie regele şi în Varşovia.

Din toate acestea a resultat o zguduire adâncă a regatului, şi, pe când înainte chestia Poloniei fusese deschisă pentru creştinii din Apus, acum, după ce aceştia, Suedesi, Ardeleni, se dovediseră că nu pot să câştige Polonia în puterea dreptului de moştenire sau de cucerire, chestia Poloniei rămâne deschisă de partea cealaltă, de către Turci.

Pe de altă parte, aceşti din urmă aveau nevoie de altfel de expediţii: la începutul veacului, dinastia turcească fiind compromisă, fusese necesar ca un tânăr Sultan să încerce o mare lovitură de prestigiu în părţile Poloniei; în a doua jumatate a secolului, căzând şi mai adânc nu numai dinastia, dar Statul otoman întreg, Marii-Viziri din Casa Chiuprulіilor, o adevărată dinastie, au judecat că s'ar putea ajunge la o întinerire a Imperiului prin reluarea războaielor.

S'a încercat întăiu lovitura împotriva Germanilor din Imperiu, cu lupta de la Sankt-Gotthard, în care Turcii au fost învinşi şi siliţi să primească o pace defavorabilă. Atunci, fiindcă lor li era indiferent pe cine atacă, şi-au ales un duşman mai slab, pe care Europa apuseană nu putea să-l ajute aşa de uşor, în Polonii slăbiţi.

De şi au suferit înfrângeri cum a fost cea de la Hotin din partea lui Ioan Sobieski, — pe vremea aceia, emulul lui Zamoyski era numai comandant suprem al armatelor regelui Mihail Wiszniewiecki, —ei au continuat războiul pentru războiu şi regenerare, amestecându-se în el şi Cazacii, Marele-Duce de Moscova însuşi, şi ajungând să se desvolte ca ele-

ment complementar cu războiul turco-polon un războiu turco-rus, cu o pace separată între prinţul moscovit şi Sultan.

După toate aceste explicaţii, venim la cea d'intaiu călătorie din această vreme, cuprinsă într'o carte din 1678, foarte rară, pe care, acum câţiva ani, d. general Vlădescu, ataşat militar la Roma, a comunicat-o Academiei Române şi care a format obiectul unui memoriu [1].

Călătorul acesta este Cornelio Magni, şi cartea lui se chiamă: „Ce am putut culege mai curios şi mai interesant în călătoria mea în Turcia".

El spune că a cules ştirile lui în doi ani de călătorie şi locuinţă în acele părţi. Astfel, el avea toată experienţa trebuitoare pentru a judeca bine împrejurările de la noi, ca unul care străbătuse deosebitele provincii turceşti, aşa încât putea să-şi deie samă de sensul unor anumite lucruri care ar fi rămas neinteligibile pentru cineva nepurtat prin locurile acestea. A fost în Cipru şi în Smirna; a întovărăşit chiar pe vestitul călător frances Chardin, a cărui descriere este una din cele mai preţioase cu privire la Turcia din veacul al XVII-lea [2]. Foarte preţioase sânt ştirile privitoare la situaţia creştinilor, în genere, din Imperiul otoman.

Când Sultanul Mohammed al IV-lea pleacă personal în expediţie prin Moldova, reînoind campania pe care cu cinzeci de ani în urmă o făcuse înaintaşul lui, Osman, Italianul caută să cunoască locurile noastre, şi, având legături cu ambasadorul german şi cu cel al Olandei, acesta vechiu prieten al Porţii,

[1] Vol. XXXIII: *Un călător italian în ţerile noastre.*

[2] V. Iorga, *Voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris 1928.

ca unul ce represinta o Putere ce nu se luptase nici-odată cu Turcii, iar cel german găsindu-se după ciocnirea cu Imperiul în situaţie de prieten, capătă scrisorile trebuitoare pentru ca să între în ţară şi să urmărească evenimentele ce se aşteptau.

Porneşte pe apă, de la Anhial, unde se culegea sare din apele mării şi unde, în secolul al XVI-lea, fuseseră curţile vestite ale începătorului puterii şi bogăţiei familiei Cantacuzino, ale lui. Mihail Cantacuzino, cunoscut supt numele de Şaitan-oglu, „Fiul Satanei", care a fost executat acolo, în Anhial. E primit pe corabia unui anume Şaban-beiu. Trece pe lângă Varna, pe care o descrie în treacăt, şi de-a lungul coastei Dobrogii, pe care pe urmă o va visită şi pe uscat, cu sălaşurile ei de Tatari şi de „dervişi", căci de populaţia creştină nu vorbeşte. Observăm că, armatele Chiuprulíilor mergând prin Dobrogea, începe a fi descrisă şi această provincie, rămasă multă vreme ca un teritoriu cu totul necunoscut pentru călători.

La Magni, Chilia, care de atâta vreme nu atrăsese atenţia nimăruia, e înfăţişată ca un loc foarte mare, destul de bogat în toate, afară de vinuri. Are un castel frumos, cu turnuri multe, în care se păstra artilerie. Se pomeneşte şi acea biserică din vremea lui Ştefan-cel-Mare, refăcută de Vasile Lupu. „Am văzut în multe locuri", spune el, „felurite arme genovese sculptate în marmură, cum se văd la Galata", vechea colonie genovesă a Perei. Aici erau şi mari pescării de morun, de care se vorbia în secolul al XVI-lea şi lui Fourquevaux şi altor călători de pe la 1570-80. Un singur lucru îl supără acolo pe călătorul nostru: marele număr de „ţinţari, turbaţi, de o mărime nemăsurată"; „zanzare arrabiate, di smisurata grandezza".

In faţa Chiliei se află flota turcească, iar în Chilia însăşi stăteau pentru nevoile expediţiei optzeci de tunuri.

De aici se trece la Ismail-Smil: aici iarăşi apare castelul turcesc, „destul de bine clădit, cu mulţime de locuitori". Oraşul aparţinea Marelui-Eunuc, lui „Câzlar-Aga", care-i culege veniturile.

Magni mai pomeneşte de o localitate care nu poate fi identificată, — de sigur că a încurcat-o cu Vasluiul pe care l-a văzut doar mai târziu — şi menţionează apoi Isaccea şi cu Satul Nou din vecinatatea ei. Aici se coboară de pe corabie şi porneşte pe uscat, întrebuinţând o harabă din cele obişnuite în regiunea Bugeacului până în momentul de faţa, o simplă căruţă de lemn, cu caii prinşi de funii. Astfel ajunge drumeţul la Reni, unde găseşte tabăra turcească, putând constata disciplina perfecta din armata Sultanului. Oricine-şi permitea să se atingă de avutul sau de persoana locuitorilor era imediat pedepsit şi executat; capetele vinovaţilor stăteau în pari, pentru ca elementele militare ce ar veni pe urmă să vadă ce păţesc prădătorii. Cortul împărătesc e descris cu de-amănuntul, dar nu e motiv sa insistăm asupra descrierii, cu moscheia la care se închină Padişabul, cu ceasornicul, european, de pus în legătură cu cel ce se putea vedea în Iaşi, la Curte, etc.

Tesaurul imperial, „haznaua", la care erau înhamate trei sute de cămile, trece înaintea lui Magni, care vede pe Sultanul însuşi, om încă tânăr, întunecat la faţă, altfel cu înfăţişare nobilă, luxos îmbrăcat în haină cusută numai în mărgăritare şi pietre scumpe, iar la turban cu un surguciu admirabil. Călăriă pe un cal alb nervos, slab, „de parcă ar fi fost mâncat de muşte". Cu el mergea toată Curtea, după vechea

datină a Osmanililor, şi pe urmă haita de câni care-l întovărăşia pentru vânători, de şi Vizirul făcuse a se mai îneca un numar pe drum. O sută cinzeci de cămile duceau bucătăria Sultanului. Pentru luminarea corturilor erau 6.000 de mataragii, ţinători de torţe, arabi. Coranul era dus — căci se considera expediţia ca sacră — pe o cămilă bogat împodobită, încunjurată de dervişi cari săltau. Şi Magni înşiră deosebitele elemente ale armatei turceşti: ieniceri, spahii, iar, dintre cele noi: voluntarii, purtătorii de halebarde sau „satârgiii" şi alţii. Musica mehterilor urmează pe stăpân. Şi totuşi, în atâta mulţime, ni spune călătorul, nu se auzia seara altceva decât vre-un nechezat de cal ori vre-un tânguit de cămilă.

Un singur drum se urmà, şi nu era îngăduit nimănui a-l părăsi, supt cele mai grele pedepse, aşa încât lumea stătea în toată liniştea şi răgazul la vetrele fiecăruia, afară de satele care aveau misiunea de a aprovisiona şi îngriji armata, cea de pe „şleau" sau drumul cel mare. Călătorul constată astfel respectul persoanelor şi averilor, al sătenilor şi ogoarelor. La Ţuţora se trece în revistă toată armata. Asistă de departe Italianul, care descrie regiunea frumoasă, încunjurată de dealuri „suave".

De şi era în Iulie, vremea fusese destul de rece, şi el crede că de aceia se mai purtau blăni, care însă erau ţinuta de gală în Orient. Şesul Ţuţorei era împodobit cu iarbă ca prin Maiu în Italia. Aici a văzut trecând Sultanul, al cărui rubin roşu de la surguciu a fulgerat înaintea lui. După aceia întră în Iaşi. Aici, în apropierea oraşului, pe deal, vede armata românească, pe care o vom întâlni îndată şi în alte descripţii. Această armată se întrebuinţa pentru făcut poduri şi şanţuri, pentru străji. Cuprindea 15.000 oameni. Moldovenii erau îmbrăcaţi în roşu, iar

Muntenii în galben, — o uniformă măcar în ce privește colorile.

In Iași se notează ulicioarele strâmte, cu case mici având acoperișul țuguiat făcut din șindilă. Cele câteva hanuri erau absolut pline, cum își poate închipui cineva când tot Orientul se pusese în mișcare pentru expediție. Magni găsește adăpost numai la călugării iesuiți, cari locuiau într'o casă făcută din nuiele. De alminteri și celelalte case erau din paiantă muruită cu lut. De jur împrejur casa Iesuiților era încunjurată cu un gard bătut cu noroiu, „pertiche impastate di fango", sămănând cu casele țărănești din Italia. Drumețul întâlnește numai doi călugări speriați, căci, pe vremea când răsculații împotriva lui Duca-Vodă, supt Hâncu și Durac— de la cel d'intâiu a rămas vorbă: „Vodă da și Hâncu ba"—, întraseră în cetatea de Scaun, modesta locuință fusese prădată, luându-se până și cuiele de la uși și ferești. Când însă cei doi călugări au văzut că oaspetele vorbește latinește, l-au primit bucuros și i-au dat mâncare destul de simplă, cu bere și vin, din viile lor de lângă Iași, care au rămas până în timpul de față. Episcopul catolic nu era în Iași: i s'a spus că se găsește în împrejurimi și că avuse anul precedent o neînțelegere cu Domnul, ceia ce e o confusie. Trecând pe străzi, Italianul calcă pe podurile de lemn care acoperiau drumurile principale; pe strădițele celelalte fierbea teribilul praf de Iulie, cu care Dumnezeu a binecuvântat țara noastră.

Magni e condus la Curtea Domnului, dar numai ca persoană privată, venind de curiositate. Curtea e o „căsoaie", alcătuită numai dintr'o ogradă mare, urâtă, pătrată, cu ziduri de pământ împrejur și sămănând, cum zice Magni, „cu o brânzărie de la noi". Vede acolo o sală proastă, afumată, două odăi

întunecate şi o scară învârtită, cum în Italia sânt cele întrebuinţate de călugăriţe. In ogradă păzesc douăzeci şi cinci de soldaţi germani, cu tobe care fac zgomot mare. Acolo aşteaptă „o căruţă ca acelea de transport de la noi” pentru familia lui Vodă, precum şi douăsprezece destinate femeilor şi fetelor de la Curte. De alminteri, Curtea, în anume împrejurări, se înfăţişează mai luxos, patru copii de acasă stând în genunchi, cu lumânările în mână, pentru masa Domnului.

Această descripţie a Curţii domneşti nu se potriveşte nici cu ceia ce am văzut că se spune înainte despre dânsa şi nici cu obiceiurile lui Duca-Vodă, —care, ce e drept, fiind ţeran din Rumelia, şi ţeran neliber, la un moment dat, pe când presida Divanul, a venit înaintea lui un Turc, fostul lui stăpân, de i-a strigat: „Efendi, efendi, blem la Rumele” („efendi, efendi haide la Rumelia”), şi stăpânul ţerii s'a răscumpărat faţă de dânsul. Devenise om foarte bogat, câştigând averi mari cu negoţul în Polonia şi la Constantinopol; chiar casa lui de acolo era de o bogăţie strălucită, cu nenumărate aurituri, podoabe la fereşti şi plafond sculptat după datina turcească (o singură odaie era evaluată la 11.000 de scuzi). Insurat cu o femeie dintr'o familie de frunte moldovenească, Anastasia, văduva lui Buhuş, el trebuia să păstreze în locuinţa sa ceva din pompa introdusă de Radu Mihnea şi care ajunsese la culmea ei prin Vasile Lupu. Am stabilit aiurea[1] identitatea locuinţei descrisă de Magni, nu cu palatul din Iaşi, ci cu casele domneşti de la Cetăţuia, descrise foarte amănuţit, acum trei şferturi de veac, de Alecu Russo, într'un chip care corespunde per-

[1] Memoriul citat.

fect cu descrierea lui Cornelio Magni: este aici în partea, azi prefăcută, de către Iaşi, şi scara prin care se ajunge la un cerdac deschis, şi o sală cu odăi, la dreapta şi la stânga, printr'una din ele învârtindu-se scăricica de comunicaţie cu „cămara" Doamnei, haremul.

Natural că această Curte de ţară era făcută numai pentru petrecerea acolo în anume momente de vară, când sânt caldurile mari: Duca şedea la Cetaţuia, având la îndămână, cum am văzut, trupele sale, poate şi pentru vecinatatea armatelor turceşti, care foiau acolo.

Magni a cercetat şi bisericile, găsindu-le în general plăcute la vedere, iar doua chiar frumoase: Golia şi Trei-Ierarhii.

Golia, întemeiată de Ion Gole la sfârşitul secolului al XVI-lea, a fost refăcută cum am spus pe larg la înfăţişarea mai multor călători— de Vasile Lupu şi nu sămăna pe vremea aceia cu clădirea de acum, schimbată în secolul al XVIII-lea de Grigore Ghica, până ce noi ne-am apucat, cu gândul unei eventuale reparaţii, să ridicăm o şchelă de durată eternă, care împiedecă întrebuinţarea clădirii şi-i permite deteriorarea tot mai iremediabilă.

Pe atunci biserica de piatră avea o cupolă înaltă. Nu se pomenesc amănuntele foarte frumoase de sculptură care se întâlnesc şi la uşa pridvorului şi la cea care duce în interiorul bisericii, cu Buna-Vestire de marmură în foarte delicat baso-relief unic, înainte de vechea împodobire a uşii, aşa cum a fost făcută de Vasile Lupu: săpături înflorite, cu slove chilirice de un caracter puternic, sever, în jurul herbului cu bourul. Se notează însă stâlpii din pridvor şi două turnuri cu o altă formă decât acuma, căci biserica a fost înălţată. Policandrul îi

atrage deosebita atenție, acela care s'a păstrat până acum și poate servi de model, în liniile-i pure, cu împleticirea inițialelor numelui lui Vasile, masivă lucrare executată, fără îndoială, ori în Ardeal, ori, mai curând, la Danzig, de un om priceput. Magni spune ca ar fi lucrat și Italieni la clădirile lui Vasile Lupu, la care știm că au fost întrebuințați meșteri orientali.

In ce privește Trei-Ierarhii, se admiră marmura scumpă din care e făcută biserica. foile săpate care împodobesc fiecare piatră, foi păstrate de Leconte de Noüy, care a stricat însă cu desăvârșire interiorul bisericii, cheltuind enorme sume de bani pentru podoabe fără stil și fără distincție: astăzi biserica este împodobită cu aurării pe din afară. Călătorul italian, care ar fi spus lucrul, n'are însă nici-un fel de însemnare în acest sens.

Magni a străbătut și piața, unde se aprovisiona armata cu carne, păsări, orez, pâne. Negustorii erau de țară. O populație evreiască nu începuse a se așeza pe vremea aceasta în Moldova, fiind numai indivizi răzleți ca arendași pentru deosebitele izvoare de venituri ale proprietarilor: cei mai mulți veniau din Polonia.

In Iași călătorul cunoaște și câteva persoane interesante prin ele însele sau prin originea ori prin rolul jucat la Curte. Astfel pe vestitul boier român Constantin Stolnicul Cantacuzino, fratele lui Șerban-Vodă, care trebuise să întovărășească trupele muntene ce participau, cum am văzut, la expediția Sultanului. Era un om foarte cult, care-și făcuse studiile la Veneția,— s'a păstrat carnetul lui de student, pe care-l avem la Academia Română, cu lista cheltuielilor pe care le-a făcut la signora Virginia Romana, la care a fost găzduit, și la Padova, însemnân-

du-se dascălii la cari a învăţat; mai târziu a tipărit Dla Padova şi o hartă în greceşte, acum regăsită. Acest om, care întreţinea legături cu Apusenii, între alţii cu vestitul conte Marsili, descriitorul Dunării într'o operă celebră: „Dunărea panonico-misică”, şi care pregătise o istorie critică a tuturor Românilor. cuprinzând şi pe Macedoneni, cea mai importantă sforţare pe care a făcut-o mintea românească în domeniul istoriei până în epoca modernă, era o personalitate extraordinar de interesantă supt toate raporturile, pe care o vom mai întâlni în cursul acestor expuneri.

Magni a mai cunoscut pe duhovnicul lui Duca Vodă, care credea că Apusenii nu plătesc nimic şi numai Turcii sânt oameni generoşi, drepţi şi gata să răsplătească serviciile. Era un beţiv, care punea la disposiţia oaspetelui rachiu din Polonia, horilca. de unde apoi s'a făcut „holerca” din Moldova. Apoi un Cretan călugăr, care călătorise în Apus, dându-se drept catolic, ca şi un curtean al Domnului, care era din familia Gozzadini Cozadinii de mai târziu par a veni de la acesta). El fusese în armata veneţiana. desertase, trecuse în Moldova şi — aici căpătăm un amănunt militar interesant—, era dator, ca şi ceilalţi. să participe la expediţiile Domniei cu zece cai plătiţi de dânsul, după sistemul imitat de la Turci; ştiuse evita însă această obligaţie.

In Iaşi a mai asistat călătorul la primirea, foarte pompoasă, a Sultanului, care se înfăţişa înaintea populaţiei moldoveneşti orânduită să nu apară la fereşti: persoana represintantului lui Mohammed ar fi fost profanată dacă toţi necredincioşii aceştia s'ar fi uitat la dânsul. Tot drumul era aşternut cu stofe scumpe: catifele, taftale, şi, îndată ce stăpânul călca pe ele, stofele erau luate pentru armata otomană.

A trecut prin Tătăraşi — aceasta o ştim din cronica noastră—, pe la biserica din Nicoriţă, s'a coborât la Căcaina şi s'a suit prin Târgul Boilor, în cealaltă parte a oraşului, unde erau trupele sale. Se arăta bun către acei cari, prin dregătoria lor; trebuiau totuşi să răsară în faţa lui, inclinând spre dânşii capul cu un zimbet prietenos.

In ce priveşte ţara, Magni o cunoaşte foarte puţin, şi nicio ştire de preţ nu se poate culege de la dânsul, căruia i se par stricate bunele femei primitoare ieşite în calea lui.

Satele de pe drumul mare sânt bântuite de trecerea Turcilor, cari însă, cum am văzut, sânt aspru pedepsiţi pentru cel mai mic jaf; Magni însuşi se foloseşte însă de orăteniile cotonogite cu băţul ale ţeranilor noştri. Alte sate nu le-a văzut[1].

S'a întâmplat apoi că un călător frances care a zugrăvit o parte din activitatea războinică a regelui Ioan Sobieski, Dupont, vorbeşte şi de întăia expediţie a regelui în Moldova (1686), când el s'a înfundat în Bugeac şi a adus peirea aproape totală a armatei polone. Acest Filip Dupont, călătorind prin locurile noastre, dă anumite descripţii, ca aceia a deşertului ce se întinde de la hotarele Pocuţiei până la Iaşi, de pe urma războiului[2].

Călătorul, care a petrecut treizeci şi trei de ani în Polonia, era în oastea lui Sobieski şi în acea zi de 11 Novembre 1673, când, supt Hotin,— descris cu

---

[1] V. şi Costăchescu, *Satul Prigoreni*, în revista *Ioan Neculce*, V.

[2] *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski, III du nom*, în publicaţiile fondului Krasinski, Varşovia 1885, pp. 206-7.

bisericile ruinate, cu patru turnuri, cu grupul de case , sunetul trâmbiţii din tabăra lui Ştefan-Vodă Petriceicu, cea cu 5.000 de calăreţi, arată Polonilor că Moldovenii se supun.

Ceia ce descrie el însă mai pe larg, cu o deosebită vervă şi un perfect spirit de dreptate, e expediţia regală din 1686, la care a luat parte el însuşi, cu alţi Francesi, marchisul Coustanveaux, Étienne Carle, inginer, Boucher, cavaler al „Ordinului lui Hristos", contele de Beaujeu şi alţii, cari „au vazut ca şi el prăpădenia şi distrugerea unei ţeri aşa de frumoase".

Se trece prin Pocuţia, prin marea pădure a Bucovinei, unde se văd încă oasele celor căzuţi în 1685, în lupta de la Boian, câştigată de bătrânul Domn moldovenesc Cantemir. Până la Iaşi e numai un pustiu. Oraşe arse ori părăsite, case fără locuitori, străzi prin care nu trece nimeni: aşa e la „Pererita", târg pe la Cernăuţi, unde se lasă o garnisonă importantă, la Soroca, al cării castel era bine păstrat, la Suceava, precum va fi, în jos, la Fălciiu („Telki" . la Galaţi. „Nu se cunosc locurile unde au fost târguri şi sate decât prin ruine şi prin pomii roditori ce se află în apropiere, căci grăuntele se veşniceşte în terenul care e deosebit de bun."

Altfel, nici ţipenie de om, *pas une seule créature vivante.* Seceta ţinea de trei ani, de secaseră şi heleşteele, pământul crăpase de să înghită omul, iar în Bugeac, unde se va înfunda regele, iarba, înaltă ca de două picioare, ardea ca iasca şi toţi aveau feţele ca tăciunele.

Dar ce ţară bogată! Dacă se pune gunoiu, samănăturile se împleticesc. Boii pasc în pajişti: „acest prodigios număr de boi ce se duc de vânzare în toată

Germania și *până la Strasbourg;* mulți se scot din Ținuturile locuite, și d. *Daucher, bancher din acel oraș, pe care l-am numit acuma, chiar, a făcut să se aducă în timpul Ministeriului d-lui de Marebie*". Cozile oilor sânt foarte grele. „Caii din toate aceste țeri sânt dintre cei mai frumoși, dintre cei mai buni din Europa."

Domnul, gătindu-se de plecare, oferă totuși printr'o rudă a se supune; se face a se bucura de venirea liberatorului, pe care-l va ajuta mai mult ca Petriceicu. Oferta e înoită de mai multe ori. Dar Iașul e găsit fără stăpân. Dupont descrie casele solide, pe ulițí largi, și piețele de vânzare. „Prăvăliile erau ocupate de negustori bogați, și se găsia tot ce Asia dă mai frumos." Bisericile cele mari, „foarte frumoase", vre-o douăsprezece, sânt adevarate cetăți, cu ziduri, turnuri, adăposturi de marfuri, și chiar de oameni la ceas de primejdie; de aceia au deposit de arme și chiar turnuri. Curtea, îngrămădire de clădiri întărite, și cu șanț, are și ea artileria ei. E bine împodobită: „Am fost foarte mirați văzând într'o zidire așa de veche *multe apartamente de o mare frumuseță, care sânt toate împodobite cu lemn* (boisés), *zugrăvite și aurite ca mosaicul* (dorés à la mosaïque), *ceia ce dă un efect plăcut* (charmant)."

Cum Polonilor li se impune o aspră disciplină, lumea aleargă pentru omagiu; ba vine și un sol de la Domnul muntean Șerban Cantacuzino, chemând pe rege și în țara lui. Mitropolitul Dosoftei merge în lagărul de la Țuțora de-l poftește în Iași, spuind că de-acum poate și muri odată ce a văzut acest ceas. Sobieski asigură pe Moldoveni de ocrotirea lui, *cât o vor merita.* Deocamdată șambelanul vine prin livezi cu 5-600 de cai. Apoi, discret, înaintează regele însuși,

pe care-l întâmpină Vlădica, ducându-l la Curte, unde se iea prânzul; călare, Sobieski cercetează bisericile, găsindu-le „de o mare frumuseţă": tot oraşul îi place, în situaţia lui încântătoare *(effet charmant).* Vii, producând un „foarte bun vin alb", îmbracă dealurile, unde sânt vre-o opt-zece mănăstiri.

Lăsând aici 1.500 de pedeştri şi 800 de cai, oastea merge la Fălciiu, unde mai este în picioare doar o biserică. Ca hrană, harbuji şi zămoşi, deci boală, pe care o lecuieşte apa Prutului. Se descrie Movila Răbâii. Domnul merge peste apă în Bugeac, de unde va începe harţa cu Tatarii şi Turcii. Regele e silit a se întoarce, dar lasă în oraşele ocupate de soldaţi, şi supt scutul lor vin Poloni, Greci, Armeni, Evrei, cari „puţin câte puţin fac destul de bun comerţ în folosul lor *(à leur manière)*".

La a doua campanie regală aici, în 1691, Domnul nu e de faţă, dar i s'a spus de ploile grozave şi de prădăciunea recentă a lăcustelor.

Cât priveşte oamenii, „Moldoveni şi Munteni sânt bine făcuţi, frumoşi *(de bonne mine)*, buni ostaşi; sânt multe companii de cavalerie uşoară în oştile Poloniei, care au toată vitejia ce se poate şi se deosebesc la toate prilejurile. Au fost totdeauna câteva companii lângă persoana regelui. Ei au isteţime *(ne manquent point d'esprit)* când se află afară din ţara lor... Atunci izbutesc foarte bine în toate ştiinţile."

„Femeile sânt frumoase şi bine făcute: au aierul, graţia şi un farmec *(agrément)* special al lor, la care ajută mult felul lor de a se îmbrăca, deosebit de al Turcoaicelor, dar care n'are mai puţină graţie şi nu e mai puţin în avantagiul lor." In sfârşit limba acestor oameni năcăjiţi, daţi pe sama Domnului care-i

cumpără, are un „extraordinar raport cu italiana, încât nu e îndoială că derivă din aceiaşi construcţie, e aceiaşi pronunţie, şi toate cuvintele se isprăvesc tot aşa" [1].

Pe lângă călători cari merg pe socoteala lor, din plăcerea lor, spre a culege informaţii ce li vor fi necesare pentru cartea ce au să tipărească ori poate şi pentru scopuri comerciale, acel de care ne ocupăm acuma are o situaţie diplomatică foarte importantă: e secretarul ambasadei francese din Constantinopol, şi drumul ce-l face e fireşte unul cu scop. Franţa, în războiul pe care-l purta Polonia împotriva Turcilor, avea anume legături cu Ioan Sobieski şi era interesată să ştie în fiecare moment situaţia adevărată pe frontul moldovenesc: de aceia şi-a trimis atâţia emisari pe cari-i vom cunoaşte măcar în parte.

Informaţiile lui Delacroix, care a străbătut Moldova la 1675, sânt cuprinse în două lucrări ale lui, dintre care prima e un jurnal de călătorie, cealaltă o operă mai întinsă, care prinde informaţii amestecate, descriind şi ceia ce a văzut personal la noi şi relatând şi alte lucruri, aflate de la diferite persoane.

La 19 Mart 1675 deci Delacroix pleacă de lângă Adrianopol, şi nu singur, ci în tovărăşia a doi Unguri din Ardeal, Petrossy şi Szepessy. Nu iea drumul pe Mare, ca Magni, ci vine pe uscat, urmând o cale secundară, relativ nouă, pe la Rusciuc, — la 1576 vadul de la Silistra era preferat, iar trupele turceşti mergeau prin Dobrogea.

De la Rusciuc, unde se arată paşaportul, iea o luntre, care trece la Giurgiu, numit turceşte Yerkoki,

[1] P. 45 şi urm. — Pentru alţi călători v. Bianu, în „Analele Academiei Române", VIII, pp. 32, 45 (a. 1619).

localitate pe care Turcii o cunoşteau de foarte multă vreme, încă de pe vremea lui Mircea-cel-Bătrân, întemeietorul cetăţii.

I se pare lui Delacroix un târg mărişor, „grosse bourgade”. Drumul e apoi acel urmat de mulţi călători în secolul al XVIII-lea, pe la Daia, pe la Argeş, care se trece prin vadul Călugărenilor, unde astăzi este crucea care nu pomeneşte lupta lui Mihai Viteazul, ci cutare fapt particular. E vorba apoi de Bucureşti, de Brăila; se ating: Porţile-de-fier ale Dunării şi castelul de hotar.

Dar în acest „jurnal” se dau ştiri subsidiare, spunându-se că „Valahia este o parte din provincia Dacilor”, care, împreună cu Moldova, are la 3.000 de sate. In ce priveşte producţia, spune că regiunea produce: grâu, orz, ovăs, meiu, fructe, păşuni, boi, oi, păsări, vânat, cai miere, ceară, cenuşă.

Ne oprim un moment la acest „cendres”, care-şi are importanţa: e aşa-numita „potaşă”, foarte întrebuinţată în industrie, şi Moldova exporta în vremea aceia chiar, supt Duca-Vodă, foarte multă potaşă de aceasta, provenită din arderea stejarilor săi, în Polonia, unde Domnul, împreună cu negustori mari din epoca aceia, un Ursachi, care devenise aşa de bogat, încât Duca s'a simţit dator, nu numai să-l cruţe de dar şi să-l supuie la chinuri [1], ori, în Galiţia, un Balaban, de origine tot românească.

In părţile acestea ni spune, de altminterea, Delacroix, vin negustori din Ungaria, Polonia, Moscovia, şeicele înaintând, din Marea Neagră, prin tustrele gurile Dunării, până la Brăila, de unde, pe plute (bateaux plats), trec spre Belgrad.

De fapt, importanţa comercială a ţerilor noastre în

[1] V. Iorga, „Istoria comerţului“, I. — Pentru Delacroix şi opera lui, Iorga, *Voyageurs*.

acest timp crescuse foarte mult. După ce în epoca veche avuserăm negoţul aproape tot în mâna Saşilor din Ardeal şi a câtorva negustori greci, levantini, genovesi, din Pera, după ce în secolul următor, al XVI-lea, negoţul se face prin Saşi, sărăciţi, acum, după ce, în a doua jumătate a veacului aceluia, negoţul, pe care nu-l mai puteau face Saşii, cari slăbiseră foarte mult, e, aproape exclusiv, răsăritean, făcut prin negustori cari până atunci nu veniseră la noi, ori nu în număr aşa de mare, cari vorbiau în acelaşi timp şi limba grecească şi cea italiană şi aveau legăturile în Polonia: negustori din Chios, din Creta, — Genovesi în Chios, Veneţieni în Creta, —din Rodos şi alte părţi, unde influenţa italiană era încă mare, după aceşti negustori creştini, înrudiţi şi cu Domnii noştri, în epoca lui Mihai Viteazul, apar ca negustori ieniceri, cari nu mai luptau ca odinioară, ci constituiau o clasă de exploatare, formându-se în societăţi de afaceri. Ei sânt şi creditorii Domnilor noştri, venind odată cu dânşii pentru a nu-i pierde din vedere până nu plătesc toate cele datorite, şi, pe lângă ei, Greci curaţi, de speţa lui Mihail Cantacuzino, Şaitan-oglu, şi chiar Armeni, ca Bostan, care avu un rol supt Petru Şchiopul.

In sfârşit iată o nouă fasă comercială, în care Europa apuseană se amestecă în comerţul ţerilor noastre. Avem prin urmare un foarte important comerţ cu Polonia, prin care mărfurile ajungeau până la Danzig, unde veniau şi corăbii englese.

Cât despre negustorii din Ungaria, pe atunci încep a se alcătui companii comerciale orientale, având reşedinţa lor la Tokaj ori în oraşele ardelene, Sibiiul, Braşovul, — negustori veniţi din Peninsula Balcanică: Bulgari, Sârbi, mult mai puţini Greci decât odinioară, şi atâţia Români macedoneni. De-

aici, ca şi din presenţa Balcanicilor de tot felul la Veneţia, vine şi faptul că un Constantin Cantacuzino Stolnicul ştie foarte bine ce sânt Românii macedoneni.

Erau, zice Delacroix, şi negustori din Moscova. Vechiul comerţ cu „Moscul",— cum îi ziceau strămoşii noştri; de unde a venit „Muscal", — se făcea prin Greci din Constantinopol, ca, în epoca lui Petru Rareş, acel Andrei Chalkokondylas, marele negustor al Sultanului, furnisorul Curţii lui, care ducea mărfuri turceşti şi lua în schimb blănuri, „dinţi de peşte" (bagà) şi alte lucruri speciale acelor climaturi. In secolul al XVII-lea însă sânt legături directe, mult mai strânse, cu Moscova; Gheorghe Ştefan încheie o legătură comercială cu această ţară, el care face şi un tratat secret cu cneazul de acolo, pentru care va căuta adăpost la Moscova. In epoca Mitropolitului Varlaam, de altfel, ni veniau şi pictori de la Chiev. Călugări greci sosiau la noi şi treceau spre Moscova. Când, mai târziu, s'a întemeiat definitiv tiparul moldovenesc, literele au venit de acolo, după cererea lui Dosotei: tiparul lui cu literele mărunte, foarte frumoase. Şi între *streliţii*, vestiţi mercenari ai Marelui-Duce, pe cari cu barda în mână îi va distruge Petru-cel-Mare, erau de-ai noştri, precum odinioară, pe vremea lui Ştefan-cel-Mare, în rândurile *orgusilor* tatari se aflau, la Caffa, Moldoveni şi Munteni.

Iar, cât despre Tatari, când erau timpuri normale, ei făceau negoţ cu noi, cumpărând mai târziu şi cofe din Moldova.

De alminteri Delacroix are şi cunoştinţi de istorie. E cel d'intâiu dintre călătorii prin părţile noastre care introduce elementul istoric în descrierea sa, că-

pătându-şi ştirile fără îndoială din convorbiri avute cu capuchehaielele ţerilor noastre la Constantinopol, între care erau unii oameni eminenţi, cum a fost şi Dimitrie Cantemir, în Domnia tatălui său.

El vorbeşte de Ioan-Vodă cel Cumplit, de Petru Şchiopul, de Alexandru-Vodă spânzurat la Constantinopol în ziua de Paşti, de un Mihai, care este Mihnea. Dar confundă pe Ştefan cu fiul lui, Bogdan. Ştie, ca unul ce făcea parte din lumea diplomatica, şi la cât se ridica tributul moldovenesc, şi nu numai în vremea sa, dar şi în trecut, aşa încât poate sa arăte sporirea lui: la început era de 2.000 de scuzi *écus)*, apoi s'a ridicat la 80.000, iar pentru Muntenia la 140.000, căci Domnii, pentru căpătarea tronului, se supralicitau, şi astfel tributul sporia necontenit. Delacroix constată că ea era în contact mai direct cu Turcii, dar şi, trebuie să o spunem, pentru că a fost mai rău guvernată decât celalt principat, prin Domni de o calitate inferioară.

In Muntenia, observă povestitorul nostru, Turcii, în afară de tribut, avură şi intenţia de a-şi pune un beglerbeg. Pe vremea lui Mihai, de fapt a şi fost ininstalat beglerbegul în Bucureşti, la Radu-Vodă, unde era palanca turcească ale cării rămăşiţe se mai văd încă, beglerbegul având supt ordinele sale un număr de subaşi pentru judeţe. Şi pe urmă ideia de a înlocui guvernarea arendaşilor creştini şi localnici prin guvernarea de-a dreptul a apărut de mai multe ori.

De la Domnii creştini, cari au ajuns a se schimba „la fiecare trei ani”, dacă aveau ori ba mai multe sau mai puţine legături cu dinastia cea veche — o mare decădere comparativ cu epoca lui Vasile Lupu şi lui Matei Basarab —, se iau, în afară de tribut, daruri considerabile. Domn ajunsese acum în urmă fiul lui Leon Tomşa, care-şi zicea el însuşi

așa, dar care era poreclit Stridia-beg, ceia ce nu înseamnă că ieșia în piață să vânză stridii, ci numai că lua în arendă pescuitul stridiilor, că era arendașul pescăriilor. Ca să ajungă Domn un pretendent, dădea acuma, pe la 1670, și până la 400.000 de scuzi.

In descripția lui Delacroix se reproduce și scrisoarea regelui Poloniei către Domnul Moldovei, din 25 Mart 1675, în legătură cu libertățile de comerț cerute de acesta [1].

Cum se vede, nu un jurnal propriu-zis; se poate însă că notele să fi fost luate întâiu supt formă de jurnal.

Interesul pentru lucrurile de comerț e vădit, dar Delacroix avea și interes pentru chestiile religioase, despre care a vorbit în altă broșura.

Incă de prin anii 1630 Iesuiții francesi se luptau în Orient cu represintanții religioși ai Olandesilor, fiecare căutând să atragă Biserica ortodoxă în tabăra sa. Patriarhul Chiril Lukaris a făcut atunci un catehism în care s'au descoperit idei reformate, din care causă a fost prigonit și scos din Scaun, ducând o luptă care nu s'a isprăvit decât cu moartea lui. Francesii, din partea cealaltă, apărau catolicismul, care se arăta prietenos față de Greci, ca să-i atragă.

Ambasadorul frances de Césy, pe vremea lui Matei Basarab, avea comunicații prin scrisori cu Domnii noștri în vederea misionarilor pe care Franța-i trimitea aici. Pe la 1670, încercările acestea ale religiei catolice sânt încă foarte puternice, și de aceia Delacroix însemnă într'una din lucrările lui și câte

[1] V. extrasele din Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 734 și urm.

ceva despre datinele ortodoxiei în general şi ale noastre în special.

Să nu uităm că tot pe vremea aceasta un vechiu credincios al Domnilor din Moldova, care fusese silit a se deştera fiindcă se zicea că manifestase dorinţa de a fi însuşi Domn, numai pentru că era învăţat şi om de talent, fără o picătură de sânge domnesc, şi din această causă i se tăiase nasul: Spătarul Nicolae Milescu, întrebuinţat de Gheorghe Ştefan în legăturile lui cu Franţa, a fost rugat la Stockholm să facă pentru ministrul Franciei de acolo o expunere a religiei ortodoxe, care a şi ieşit într'o publicaţie în limba latină patronată de acest ambasador: „Enchiridion sive s ella orientalis occidentali splendens".

A doua carte, mai întinsă, a lui Delacroix e intitulată „Mémoires du sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'ambassade de Constantinople, contenant diverses relations veritables de Constantinople, etc.", şi a apărut la Paris în 1681. Aici el strânge la un loc mai multe amintiri: că pe la 1671, în legătură cu războiul turco-polon, a putut să vadă şi trupele noastre: fiecare armată, moldovenească şi munteană, avea 10.000 de oameni, pe cari i-a văzut pe un deal, călăreţii moldoveni îmbrăcaţi în roşu, iar cei munteni în galben: stăteau în ordine de bătaie şi se presintau bine, luând loc îndată după Ieniceri [1].

De altfel, în ce priveşte trupele româneşti, avem pentru aceiaşi epocă şi altă mărturie, a lui Andreas Höltzel, care ni vorbeşte de participarea Domnilor noştri, Istrati Dabija din Moldova şi Grigore

[1] *Ibid.*, pp. 82-3.

Ghica din Muntenia, la expediția turcească împotriva Imperialilor, din 1664.

Armata Românilor, spune el, se înfățișează ca îmbrăcăminte foarte modest, unii fiind încălțați cu opinci, și mai toți având sulițí de lemn cu fier în vârf, săbii turcești și arce. La defilarea văzută, în frunte erau 1.000 de archebusieri călări, având pistoale sau archebuse „ghintuite": în fruntea fiecării companii mergea un boier, care avea și doi cai liberi lângă dânsul. Erau și câte doi toboșari de companie, dar mai mult niște copii. Pe urmă veniau 1.000 de pedeștri cu archebuse de același fel. Amestecați cu Românii erau și Turci, având și ei câte un boier român în frunte. Apoi venia Domnul cu suita lui, cinsprezece boieri din Sfat, 200 de curteni, și sunau în preajmă-i și trâmbițe nemțești și instrumente răsăritene, „tamburi turcheschi", care făceau un zgomot oribil, spune marturul.

Pe steag, — desfășurat lângă tuiul turcesc—, pe lângă icoană, Sf. Gheorghe, Maica Domnului, potirul Impărtășaniei, era și o cruce albă, roșie, și în armata turcească se purta fără nicio sfială această cruce.

Erau treizeci și trei de grupe de câte șaizeci și până la optzeci de oameni. In ce privește numărul total al trupelor, se spune că erau 5.000 de Munteni și 4.000 de Moldoveni ori și 20.000 la un loc[1]. Cum se vede, cifrele se potrivesc cu cele date în celelalte două izvoare pomenite.

Și alți călători în aceiași vreme fac drumul prin

[1] Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 252 si urm. — Pe același timp se semnalează prada „curtenilor" noștri in Ardeal, *ibid.*, p. 261, no. 2. Ai noștri erau puși să aducă Turcilor capetele celor uciși; *bid.*, p. 255.

ţerile noastre. Unul dintr'înşii este episcopul de Marsilia, Forbin Janson, negociator foarte harnic, care în 1676 a făcut drumuri în legătură cu aceiaşi politică francesă în aceste regiuni.

El a văzut podul peste Nistru, şi ni spune că era păzit de 2.000 de Turci şi 5.000 de Români[1]. Toate mărturiile acestea arată deci că totuşi Domnii de atunci puteau, cu mijloacele puţine ce le aveau la îndemână, ridica o mică armată, care, date fiind împrejurările, era destul de respectabilă şi care ar fi fost de sigur capabilă să se bată, dacă Turcii i-ar fi lăsat.

Pe la Iaşi, şi în anul acesta şi înainte, vin curieri francesi trimişi de episcopul de Marsilia la Marele-Vizir, ca dom Louis-Marie Didon şi alţii[2]. Didon vine la Iaşi, în Octombre 1677, sosind la Galaţi tocmai în momentul când un servitor al Domnului Moldovei, Duca-Vodă, din lagarul turcesc, aducea vestea, desminţită, pe urmă, că la asediul Cehrinului căzăcesc Domnul ar fi fost rănit la un picior şi armata lui tăiată. Duca se afla, de fapt, la Tighinea, împreună cu Domnul muntean şi cu seraschierul, comandantul suprem al armatei turceşti[3]. Moldovenii erau 5-10.000 de oameni, „fort bons et armés à la polonoise"[4]. Suliţile pârlite şi opincile soldaţilor din 1664 fuseseră deci înlocuite, mica armată având acum o mult mai bună înfăţişare.

---

[1] *Ibid.*, p. 87

[2] *Ibid.*, pp. 85-88.

[3] *Ibid.*, p. 88.

[4] V. îmbrăcămintea unui asemenea soldat în memoriul mieu despre „Un ofiţer român în oastea lui Carol al XII-lea" („Analele Academiei Române", XXXIV).

III.

Alţi călători mireni prin ţerile noastre până la 1700.

Până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au fost fără îndoială şi calători unguri pe la noi. şi, când zic: „călători unguri”, înţeleg călători cari vin în calitatea lor naţională, pentru că printre călugării catolici cari au stat pe la noi vor fi fost fără îndoială şi Unguri .Intre dânşii se poate număra şi Kemény, dar el face parte dintr'o categorie cu totul deosebită, un general înainte de toate. Cine ar vrea să facă lista Ungurilor cari au venit pe la noi, n'ar avea decât să străbată un izvor care ni s'a păstrat şi este de foarte mare importanţă pentru istoria noastră, mai ales pentru fixarea exactă a datelor: socotelile oraşelor ardelene, Sibiiul, Braşovul şi Bistriţa [1].

Unii dintre Ungurii cari au fost la noi fără îndoială că s'au folosit de ce au aflat aici pentru scrierile lor, —când au fost scriitori ca Szamosközy, care a scris în latineşte o cronică pe la 1600 şi a lăsat şi note ce au fost publicate în ungureşte: foarte probabil

[1] Vezi-le în *Quellen der Stadt Kronstadt (Brassó)*, în singurul volum apărut din Socotelile Sibiiului, în Hurmuzaki, XI şi XV, n *Socotelile Sibiiului* şi *Braşovului* („Analele Academiei Române“, XX) şi în Iorga, *Studii şi documente*, I-II.

cunoştea ţara prin el însuşi. Poate că, iarăşi, la 1610, când, de Crăciun, Gabriel Báthory, prinţul Ardealului, a venit aici în ţară, la Argeş şi aiurea, şi a pradat-o, era întovărăşit de cronicarul său, Gaşpar Bojthy (Bojthinus).

Lipsesc informatori unguri de aceştia pe vremea Rákóczeştilor, strâns legaţi de Domnii noştri, cari înoiră, într'o formă mai acceptabilă pentru noi, planurile lui Gabriel Báthory, el însuşi reluând planurile lui Sigismund Báthory, de pe vremea lui Mihai Viteazul. După înfrângerea şi uciderea lui Gheorghe Rákoczy al II-lea şi trecerea iute a lui Acaţiu Barcsai şi a lui Ioan Kemény, Turcii, învingatori, au luat din Secuime pe un biet nemeş, Apaffy Mihály, şi au făcut dintr'însul prinţul Ardealului. Apaffy, cu toată neînsemnătatea lui personală, a avut o stăpânire foarte lungă, netulburată de nimeni, ca unul care a trăit supt aripa, ce-i ţinea cald, a Turcilor. In Domnia lui, a întrat în conflict cu nobilimea ungurească, foarte neastâmpărată, care voià cu totul altfel de Domn, şi nemeşii din Ardeal s'au dus unde se putea căpăta ajutor împotriva lui, adecă la Poarta turcească, trecând pe la noi şi uneltind cu boierii şi Domnii noştri, ca Şerban Cantacuzino, un foarte însemnat factor politic pe acea vreme Astfel o serie întreagă de călători au început a umbla pe la noi în drumul spre Poartă, şi nu e imposibil ca unii dintr'înşii să fi scris. Până ce, mai târziu, Brâncoveanu a fost şi candidat la situaţia de prinţ al Ardealului, el care avea pivniţi la Braşov, moşii la Poiana Mărului şi la Sâmbăta, unde se vede încă palatul lui lângă biserica ruinată, cu frumoase picturi din veacul al XVIII-lea.

Iată însă un Ungur, care, în legătură cu aceste

continui intrigi contra lui Apaffy, vine la Bucureşti, în 1678. Călătoria lui, foarte scurtă, e tipărita în foaia ungurească pentru material istoric, „Tötenélmi Tár” pe 1881.

Se descriu Bucureştii în câteva rânduri, şi persoana lui Duca-Vodă, care era „om destul de frumos” părere pe care Doamna Anastasia nu părea să o împărtăşească. In ce priveşte Curtea din Bucureşti, se spune ca era „regală şi foarte splendida”. Palatul este plin de o mulţime de curteni, căci, în adevăr, până la cei din urmă fricoşi Fanarioţi, noi am păstrat Curtea noastră, cu funcţionarii Impăraţilor bizantini de odinioară, ţerile româneşti fiind refugiul tradiţiei politice bizantine, cum au fost refugiul întregii culturi balcanice.

Se strânge aici o mulţime de lume straină, orientală, căci e vremea când moda răsăriteană stapâneşte în toate, când boierii se îmbracă întocmai ca la Constantinopol: poartă giubele lungi, blanuri şi în mijlocul verii, papuci moi: ei mobilează odăile lor ca la Ţarigrad, cu divanuri de jur împrejurul unei mesuţe mici, mai mult pentru pus ceaşca de cafea decât pentru altă întrebuinţare; ei fumează din ciubuce enorme, trecând fumul prin apă ca să aiba mai mult gust şi să gâlgâie; ei stau de vorbă cu picioarele supt dânşii, pe luxoase covoare turceşti; se poartă în relaţiile sociale cu toată eticheta şi politeţa care se cerea unui „cilibiu” de Ţarigrad, ceia ce însemna exact acelaşi lucru ca, mai târziu, un „elegant” de Paris [1]. Este lux, dar nu-i aparţine numai lui Brâncoveanu bogatul. Şi înainte de dânsul era o Curte strălucită. Duca-Vodă, de şi mai puţin avut,

---

[1] V. introducerea mea la *Documente Brâncoveanu*, Bucureşti 1906.

cu toate foloasele comerţului său, nu era nici el aşa de departe.

Ca să-l vedem cum se înfăţişează, nu în timpuri rele, ca în momentul când Magni vine la Iaşi şi vede sărăcia Curţii refugiate la Cetăţuia, care, un simplu, adapost, nu era reşedinţa Domnului, ci în ocasii solemne, să luăm câteva pagini din cartea care cuprinde călătoria la Constantinopol a unui „bailo" venețian, a unui ambasador al Republicei pe lângă Sultan. E Giovanni-Battista Donato; lucrarea lui a aparut la Veneţia în 1688.

Duca face o călatorie acolo la 1681, nu una ca aceia pe care o va face Brâncoveanu, în 1703, strâns de frică, aşteptând închisoarea şi moartea, cu mulţi ani înainte de catastrofa lui, ci o călatorie sigură şi mândră. Venia întăiu pentru ca să pună la cale o căsătorie între Ştefan, fiul unuia dintre predecesorii săi la tronul muntean, Radu-Vodă Iliaş, şi cutare din fetele sale şi, al doilea, nu mai puţin, ca să capete pentru sine însuşi Ucraina, partea care se întinde între Nistru şi Nipru[1].

Izvorul nostru, pomenind de acest scop al visitei, spune că acolo, în Ucraina, era loc pentru 14.000 de gospodării. Duca ar fi putut face un raiu din acele locuri bogate, dar el a stat prea puţină vreme, până la noul războiu între Turci şi Poloni, în 1683.

Domnul Moldovei a rămas din Iunie până în Septembre 1681 la Constantinopol[2], în palatul lui propriu, nu la Bogdan-Sarai: casa era aşezată „dincolo de poarta maritimă a Constantinopolului, care da în strada numită Fanar, la patru mile de moscheia lui Eiub", moscheie socotită ca particular de sfântă.

[1] V. Iorga, *Ucraina moldovenească*, în „Analele Academiei Române" pe 1912.

[2] V. Iorga, *Călători, ambasadori şi misionari, l. c.*

Când i s'a făcut înfeudarea ca guvernator al Ucrainei, a fost un alaiu extraordinar, care ni dă cea d'intăiu ocasie de a vedea ceremoniile de instalare a Domnilor noştri, ceremonii pe care numai foarte pe scurt le cunoaştem din izvoare mai vechi. Ştim că ei erau trataţi de Patriarhul ecumenic după ritualul Impăraţilor bizantini: nu era în toată creştinătatea Orientului un şef de Stat care să se bucure do onoruri aşa de mari ca acelea care încunjurau pe Voevozii români când se întâmpla să fie unşi în Capitala Imperiului. Alaiul pe străzi era ca acela al Impăraţilor Constantinopolului, aruncându-se bani în dreapta şi în stânga: acum aspri de argint supţiri ca o cojiţă şi cari nu costau lucru mare.

Donato ni povesteşte audienţa la Sultan a Domnului. O astfel de audienţă era pe atunci un lucru important chiar şi pentru un ambasador creştin: Sultanul, ca şi Impăraţii creştini, apărea numai încunjurat de un fast extraordinar, vorbind cât mai puţin şi de cele mai multe ori de loc; o mişcare din cap, un cuvânt al lui se considerau ca o favoare extraordinară.

Vodă merge întovărăşit de două sute de persoane, purtând calpace şi haine de brocard împodobite cu blănuri scumpe. In mulţimea aceasta sânt slujitori de curte, copii de casă, boieri. Intre el Duca apare pe un cal foarte frumos, într'un veşmânt de ceremonie veneţian din brocard de aur pe fond alb şi împodobit cu soboli.

Intrând în Seraiul cel mare, e primit de ambasadorii străini. Trece apoi la Divanul Vizirilor, unde ĭ se dă caftan pentru dânsul. La Sultan intră numaĭ el şi Marele-Vizir, Aga Ienicerilor şi un „Vizir de bancă".

Să adăugim că, în momentul când Domnul era

primit la Sultan, el era înscris în ordinul Ienicerilor, ca semn de onoare din partea acestui corp privilegiat. Intr'un manuscript de la Dresda este înfățișat un Voevod în costumul acesta[1]: el poartă cuca înaltă albă de pâslă, cu surguciu, o rochie lungă albastră, blănită, cu legături de fir, papuci galbeni și sabia mare încovoiată. a Ienicerilor.

Ce s'a petrecut în audiența lui Duca la Sultan, numai el a știut. Iese de acolo cu sceptrul aurit, cu buzduganul bătut cu nestimate, care servia, nu numai ca baston de mareșal, ci în mâna Domnului avea o altă întrebuințare: un boier putea fi bătut, dar numai cu buzduganul domnesc. I se dă acum o masă de Marele-Vizir, și apoi — încă un fel de a onora pe Domn — în fața lui se face plata Ienicerilor, ceia ce-i procură mijlocul de a-i trece în revistă.

Acum în curte el apare pe un cal dăruit de Sultan, în veșminte bogate, pe umeri cu caftanul ce i-a fost dăruit. Și îndată după aceia vin Turcii să-i facă cinste: 300 de ceauși cu turbane mari de paradă. După ei, oamenii suitei: treizeci de paji ai Sultanului, în haine de ceremonie, cu cucă de argint și mici halebarde, așa cum îi imitaseră în uniforma copiilor de casă moldoveni, la începutul veacului, un Radu-Vodă și un Gașpar Gratiani.

Pajii constantinopolitani sânt îmbrăcați în haine roșii-cârmuzii, cu broderii de aur fin și cu fluturi de aur, până la genunchi; dedesupt poartă o cămașă de argint pe fond alb, apoi pantaloni roșu-aprins și ciuboțele galbene.

---

[1] V. Iorga, *Acte și fragmente*, I, la început.

IV.

Un arheolog engles în Bucureştii lui Brîncoveanu

Un neaşteptat călător engles visitează principatul muntean pe la mijlocul lungii şi prosperei Domnii a lui Constantin Brâncoveanu.

In April 1702 epigrafistul Edmond Chishull, „capelan la factoria companiei Turciei la Smirna" *(chaptain to the factory of worshipful Turkey company of Smirna* [1]), trecea, în suita ambasadorului engles la Constantinopol, Paget, Dunărea la Turtucaia, fiind întâmpinat pe malul stâng de acel Toma Cantacuzino, care era să treacă la Ruşi fără ordin, în 1711, sperând a găsi la capătul aventurii sale coroana principatului muntean: cu el era o strajă de cinzeci de oameni încunjurând cele două cocii de gală, dintre care una primeşte pe nobilul oaspete. La popas sânt corturi bogate.

In cale, ţara e frumoasă, dar pustie; cruci de lemn arată vechi morţi necunoscute. Comana răsare pe deal, cu bietul sat supt zidurile ei; doar apa e bună pentru popasul de seară. In văi florile primăverii fragede, între care crini sălbateci. La Popeştii din Il-

---

[1] *Travels in Turkey and back to England..., printed by W. Bowyer in the year MDCCXLVII.*

fov, satul cronicarului Radu Popescu, vestea morții regelui William.

Inainte de București, cocia e adusă de fiii mai mari ai Domnului, Constantin și Ștefan, elevi sârguincioși ai Academiei de studii; în jurul lor, cinci sute de ostași, O casă mică domnească lângă reședința lui Constantin-Vodă e gătită pentru oaspete, „frumoasă și elegantă *(fair and gentle)*, făcută din piatră, acoperită, după datina locului, cu șindilă”, care, „cu apartamente după moda creștinilor, putea fi socotită măreață în comparație cu barbarele clădiri ale Turcilor din vecinătate: în față e o vastă grădină, la dreapta alta, ceva mai mică, ambele plăcute și dând destulă umbră și verdeață”. Aici, îl cercetează pe sol Brâncoveanu, venit călare, prin grădiniță, și întâmpinat la porțile ei. Urmează învățatul unchiu al lui Vodă, Stolnicul Constantin Cantacuzino. Ambii sânt descriși, și iată portretele lor:

Domnul „e uu factor de bună rânduială și disciplină în țară, un învietor al arhitecturii și îndemnător al învățăturii în București și în alte locuri ale principatului, în care a întrodus două ori trei tipografii și a publicat în ele unele cărți de folos pentru învățătura și edificația Bisericii grecești. Are cam patruzeci și șapte de ani și zece copii, patru din ei băieți, cel de-al doilea”,—Ștefan—, „în vrâstă de aproape patrusprezece ani, bine instruit în latinește și grecește. E de o fire afabilă, blândă și curtenitor, generos, cu grijă de creșterea familiei sale și mare sprijinitor al religiei; de aceia e darnic în cheltuieli pentru tipărirea și scoaterea de cărți, înălțarea de mănăstiri, împodobirea de biserici și alte acte de pietate”. Stolnicul, „un om în vrâstă, care a călătorit în multe părți ale Europei, priceput în discuțiile Bisericii lor ca și în unele științi libe-

rale, bine iniţiat în politică, şi prin sfaturile lui mai ales sprijinia pe Domnul de acum, spre cinstea şi folosul ţerii" [1].

A doua zi visita ambasadorului la Domn, care-l primeşte la scări, îi vorbeşte un ceas şi jumătate şi-l duce la masă, „sumptuoasă". Lângă ei doi, aşezaţi, fiii pomeniţi ai lui Brâncoveanu, ginerii, boierii; de altă parte suita englesă cu Toma Cantacuzino. Prânz de „măcar şapte ceasuri", cu mult vin bun şi toasturi pentru Sultan, pentru Impărat, pentru regina Angliei, în salve de tunuri; se adauge, de Domn chiar — „deosebită curtenie, ospitalitate şi amabilitate"—, urări pentru toţi străinii de faţă. La urmă Vodă îmbracă pe musafir cu un caftan scump. „Palatul prinţului, cu apartamentele şi grădinile alipite e în adevăr nobil şi măreţ, şi, cu toate că nu poate fi comparat cu unele din ale altor prinţi creştini, e mult preferabil acelora în care Turcii ignoranţi atât de ambiţios se complac [2]."

La 26, după biserică şi predica obişnuită, visită la Patriarhul de Ierusalim, Hrisant Notara, cărturar de frunte şi îndemnător la şcoli în ambele noastre ţeri. Pe înaltul cleric îl află într'un han făcut de Brâncoveanu, „cu apartamente largi şi prăvălii", cedat Sf. Mormânt, căruia-i dă la douăzeci de pungi pe an: e Sf. Gheorghe Nou.

Un astfel de visitator nu putea să neglijeze tipografia. Se lucrează atunci la o carte arabă pentru Patriarhul de Antiochia, la un Chiriacodromion al lui Maxim. Chishull cumpără mai multe cărţi, între care un Liturghieriu. I se vor da cărţi greceşti de supt aceste teascuri, între altele una plătită de înfluentul

---

[1] Reprodus în *Revue historique du Sud-Est européen*, I, p. 405.

[2] *Ibid.*, p. 406.

boier Gheorghe Castriotul; Constantin Cantacuzino şi-a adaus prinosul [1].

Iar se schimbă visite între Vodă şi Paget, urmând aceia la Stolnic. De la acesta se capătă un frumos cal românesc, de la Brâncoveanu alţi doi. Celui d'intăiu i se trimete în schimb un inel de diamant în valoare de 300 de funţi.

Cum, seara, se cercetează Cotrocenii, socotiţi ca zidirea cea mai frumoasă a ţerii, avem descrierea mănăstirii, aşezată între copaci bătrâni, vii, grădini şi întinse pajişti. Intre chiliile pentru patruzeci de călugări şi ce mai trebuie pentru obşte, biserica sprijinită pe pilaştri, zugrăvită şi aurită, cu mormintele şi portretele Cantacuzinilor, lângă care tuiurile şi steagul, pe lângă un prapur cu Treimea („another called the paschal coloures") [2].

Inainte de a părăsi Bucureştii, descrierea oraşului. In jur mahalale cu case supt pământ; în mijloc Curtea cu casele boierilor; ziduri de piatră, grădini între uluci groase de stejar; coperişuri de şindilă; străzile sânt podite. „Vederea totalului e plăcută la distanţă, din çausa multelor case ale boierimii, a Palatului prinţului şi a numeroaselor biserici şi mănăstiri."

Dar ţara, care dă Turcilor tribut de 320 de pungi, e, cu toată producţia „de ceară, miere, piei, cai, sare", săracă, ţeranii, şerbi, stând în bordeie mai mult.

Intăiul popas spre munte e la Creţuleşti, unde Brâncoveanu face, lângă un lac, casa fiului mezin. Al doilea e la Târgovişte, unde sălaşul e la Curte. Casa de vară e frumoasă, de piatră, regulată, „compa-

---

[1] *Ibid.*, p. 467.
[2] *Ibid.*, p. 408.

rabilă cu cele din creştinătatea mai civilisată"; splendide grădini. Incunjurimea-i place călătorului. Capitala, părăsită din causa tradării lui Ghica (a se citi: Mihnea —, recapătă de cinci ani pe Domn, cu condiţia de a nu face întărituri; se îndeamnă boierimea a-şi reface şi ea casele. La Dealu frumoasă mănăstire cu păreţii de piatră sculptată.

Pe la Izvoare se urmează Dâmboviţa, când pe un mal, când pe altul. Pe pajişte supt dealuri Coteneştii. Mai departe Dragoslavele şi Rucarul (se merge cu harta de curând descoperită, a Stolnicului în mână) cu casele de lemn prin coperişul cărora iese fumul.

Când se ajunge la punctul de unde se trimet înainte bagajele în Ardeal, învăţatul visitator face istoria ţerii, cu multe ştiri de folos: primul tribut de 320 de pungi faţă de peste 60 ale Moldovei; moneda: lei olandesi şi veneţieni, „şferturi" polone, bani *(bains)* saxoni, 132 la un leu; oaste de 20.000, din care un şfert şi în timp de pace; limba „amestec stricat de latineşte şi italieneşte, în care s'a întâmplat a se primi şi câteva cuvinte turceşti şi slave"; vinuri bune; lege grecească, dar „mi s'a asigurat că în unele biserici era admisă limba valahă; cel puţin au adesea Scriptura şi alte oficii în această limbă, dar liturghia însăşi mai rar"— e tocmai marea reformă a epocei. Bisericile, şi cu toacă, pline de fresce şi cu Iadul la întrare, sânt „foarte frumoase, bine zidite, bogat împodobite, din bielşug zugrăvite".

La hotarul Ardealului, soli: contele Mihail Mikes şi delegaţii Braşovului, cavalerie imperială; Cazacii munteni se retrag. Branul salută cu douăzeci şi unul de tunuri pe ambasador. I se pare că alături e locul înfrângerii lui Heissler (la Zârneşti). Se atinge Râşnovul, unde iar castelul dă drumul tunurilor. La

Braşov soldaţi de-a lungul străzilor. De sus, se priveşte oraşul, în care nu se uită „frumoasa biserică românească” din Şchei; biserica neagră a trecut prin focul cel mare; coperişurile sânt de şindilă. Codlea, Vlădeni, unde pleacă Toma Cantacuzino, lăsând încă două cărţi din partea Stolnicului. Şercaia şi malul Oltului, Făgăraşul, „mare, dar împrăştiat” (paroh calvin care a învăţat în Olanda), Ucea, „sat numai de Români”, „foarte încântătorul Porumbac”, unde întâmpinare din partea generalului de la Sibiiu; castel al lui Apaffy. Dincolo de Olt apare generalul Rabutin şi Sibiienii. In oraş bat tunurile. Apoi Paget va merge la Cluj.

Pe aici Românii sânt păstori, cari şi-ar oferi copiii ca să-şi scape viţeii—cine i-o mai fi spus-o bunului arheolog şi asta?!

V.

Călători apuseni supt Brâncoveanu şi Nicolae Mavrocordat

Am văzut din Chishull că el a căutat să se puie în contact cu represintanţii Bisericii ortodoxe. Că a fost la „Sf. Gheorghe, care era pe vremea aceia mănăstire, cu han, închinată Patriarhului din Ierusalim, întreţinându-se din veniturile lui, (pe lângă aceasta era Hanul lui Şerban-Vodă şi altele mănăstireşti). In ce priveşte tipografia, în Moldova de la 1670, se făcea aceiaşi operă în mănăstirea Cetăţuia, de lângă Iaşi. Şi era un Grec foarte influent, care mai multă vreme a fost ca un fel de supraveghetor al întregii noastre vieţi religioase şi culturale, Patriarhul de Ierusalim Dosoftei, care, Ierusalimul fiind pe atunci în deplină decadenţă, nu stătea acolo, în amestecul cu Turcii, care nu era foarte agreabil, ci aici, unde toate onorurile-l aşteptau.

Astfel, în epoca lui Şerban şi a lui Brâncoveanu în Muntenia, a lui Duca-Vodă şi Constantin Cantemir în Moldova, el a pus basele culturii superioare greceşti în aceste regiuni, tipărindu-se cărţi de foarte mare importanţă, dintre care unele nici n'au mai fost reeditate după aceia, ca Istoria Patriarhiei din Ierusalim, imensul tom cu splendid tipar care este şi azi

în mânile tuturor cercetătorilor. Tot ceia ce grecitatea avea mai distins în domeniul artei tipografice, ca şi în acel al literaturii, venia aici la noi.

Multă vreme am crezut că aceasta este o umilinţă; acum nu mai e niciun motiv să credem aceasta, pentru că, de fapt, nu noi cedam înaintea culturii greceşti, ci era altceva: noi deveniserăm patroni ai culturii greceşti, cum deveniserăm patroni ai ortodoxiei prin aceia că asupra noastră trecuseră toate datoriile în acelaşi timp cu tot prestigiul, toată influenţa şi toată situaţia de hegemonie a Impăraţilor Bizanţului. Prin urmare aceasta nu este un element de scădere, ci pentru Domnii noştri unul de înălţare. Cheltuiala era foarte mare, însemnătatea în toată lumea orientală a lui Constantin Brâncoveanu a fost însă extraordinară, numele lui fiind cunoscut până în cele mai depărtate locuri din Orient.

Căci, pe lângă tipar, se mai adăugia nesfârşita pomană pe care a făcut-o el timp de douăzeci de ani şi mai bine pentru menţinerea rosturilor ortodoxiei întregi: Patriarhiile toate erau în legătură, cei patru Patriarhi fiind deprinşi să se uite la dânsul în toate nevoile lor şi să-i ceară ajutorul. Numirea lor însăşi era totdeauna determinată de voinţa Brâncoveanului, precum înainte fără voia lui Vasile Lupu şi lui Şerban Cantacuzino nu se putea aşeza niciun Grec pe un Scaun patriarhal, iar, dacă se întâmpla ca unul să cadă jertfă intrigilor, el se mută la noi, cum a fost casul cu Dionisie Patriarhul de Constantinopol. şi Domnul făcea tot ce era cu putinţă ca să-l aducă din nou în Scaunul lui[1].

Dar avem şi multe ştiri despre călătorul de un

[1] V. Memoriile mele la Academia Română, vol. XXXVI, XXXVII şi XXXVIII.

caracter cu totul particular şi de o importanţă, pentru vremea de atunci extraordinară, care e Paget. El doria să cerceteze locurile noastre, şi prin urmare a luat toate măsurile pentru ca drumul, în loc să se facă pe calea obişnuită spre Apus, şi care ar fi dus prin Adrianopol, Niş şi Belgrad, să se urmeze prin regiunile noastre. Era întovărăşit de o suită de mai multe persoane: de fratele lui şi de un număr de „boieri", cum spune cronicarul Ţerii-Româneşti, Radu Greceanu [1], care pomeneşte despre această calătorie.

Drumul pe care-l urmează Paget, probabil că e descris în rapoartele sale inedite, dar ne mai putem sprijini pe notiţe din alte izvoare diplomatice şi mai ales pe cele câteva pagini pe care le dă cronicarul nostru.

Paget se opreşte la Turtucaia, — cel d'intăiu călător dintre mulţi ce vor fi întrebuinţat acest drum, care înseamnă vadul. De aici trece la Olteniţa, ca şi alţii din secolul al XVIII-lea.

Indată ce atinge pământul ţerii, i se trimete din partea Domnului o solie, alcătuită din doi boieri cari probabil aveau cunoştinţă de limbi străine, Toma Cantacuzino, care va fugi la Ruşi în 1711, şi Pătraşcu Brezoianu. Mergând mai departe, până la Popeşti, este întâmpinat de cei doi fii mai mari ai Brâncoveanului, Constantin şi Ştefan, întovărăşiţi şi ei de un număr de boieri: doi Cantacuzini, Mihai şi Şerban, apoi Radu Izvoranu. Beizadelele erau tineri foarte bine crescuţi, şi la şcoala grecească a lui Şerban-Vodă, căci tatăl lor nădăjduia să întemeieze o dinastie. Fiind atât de bogat şi de influent, cunoscător al tuturor lucrurilor turceşti, prin minte nu i-ar fi putut trece catastrofa de la 1714 şi bi-

[1] *Viaţa lui Constantin-Vodă Brâncoveanu*, ed. Ştefan B. Grecianu, Bucureşti 1906.

ruinţa unor duşmani pe cari atunci nu-i avea încă, fiind oameni din preajma lui, cari-i cunoşteau toate secretele diplomatice.

Cei doi fii de Domn introduc pe Paget, „omul cel mare, cinstit şi înţelept"[1], în carătă domnească, cu suita de călări, prin Văcăreşti, la Bucureşti (în April 1703). Impresia pe care i-a produs-o oraşul nu o ştim, având numai descrierea lui Chishull. Găzduit în casele de boier ale Brâncoveanului, Paget, care mulţămeşte prin patru de-ai lui, între cari fratele oaspetelui, e visitat întâiu de Domn în ascuns. acesta vrând să afle imediat scopul visitei. E o întrevedere particulară, „fără alaiu", dar cu primire la scara de jos, înainte de a se ajunge la audienţa solemnă.

Era vremea cea mai frumoasă din an, în care locurile noastre se înfăţişează în chipul cel mai plăcut. Insemnarea audienţei de la 25 se găseşte în cronica lui Radu Greceanu, care ne face să vedem fastul de care era întovărăşită orice „ţărmonie" la curtea bogatului şi mândrului Domn muntean. Se trimete o carătă mare şi alte trei mai mici cu ginerele brâncovenesc, Radu Iliaş. Fiii domneşti duc pe Paget pe scara cea mare la un foişor unde este întâmpinat de Vodă. Din foişor e dus în sala Divanului, unde se află toată partea militară a Curţii Brâncoveanului, căpitanii. ceauşii, stegarii. Erau aşezaţi în perfectă ordine, imitând, după putinţă, lucrurile care se vedeau la Constantinopol în împrejurări de felul acesta. Căci perfecta etichetă constantinopolitană era socotită ca una din datoriile în viaţa politică ale Domnului muntean. In odaia de alături, Spătăria cu stelele, stăteau boierii toţi, după rangul lor. aPtru tunuri salută întrarea aici a solului.

---

[1] Greceanu, p. 111.

Audienţa ţine mai multă vreme, Vodă fiind pe un pat, iar Paget în chiar „scaunul domnesc". Ce au vorbit, evident că nu ni va spune cronicarul Brâncoveanului, chiar dacă va fi ştiut. Apoi se întinde masa, la care ieau loc Paget, fratele lui, „boierii" aceştia englesi la mâna dreaptă, iar boierii ţerii la mâna stângă. Ce era atunci eticheta mesei domneşti în Muntenia ni-o putem închipui foarte bine după eticheta pe care o cunoaştem, în cele din urmă amănunte şi cu toata precisia dorită, din „Descrierea Moldovei" a lui Dimitrie Cantemir. Intre cele două Curţi, era, în adevăr, o necontenită emulaţie, aşa încât supt raportul îmbielşugarii şi strălucirii formelor niciunul nu se lăsa învins de celalt. De altfel, în vremea aceasta, când Moldova era prădată de Poloni şi stoarsă de Turci, Bucureştii aveau o splendoare mult mai mare decât ce se putea descoperi în Iaşii sărăciţi.

Se ridică „sănătaţi" — toastul se chema aşa: „sănatate". In momentul în care se ridică ele, cum ştim din toate izvoarele, se dă drumul din nou la cele patru tunuri din faţa palatului şi la „puşti". Se bea foarte mult. Aceasta, cu tot caracterul lui oficial, o însemnă Radu Greceanu, care la urmă spune că ambasadorul şi „boierii" lui s'au îmbătat cu totul, „măcar că de nimeni n'au fost siliţi", adaugă cronicarul. Un „conteş cu spinare de samur" e darul domnesc către ambasadorul engles. Carăta fiind la îndemână, ambasadorul şi suita sânt duşi înapoi acasă.

Văzurăm că a doua zi Vodă vine prin grădini la ambasador. Urmează apoi audienţa de congediu, suita englesă singură întovărăşindu-l [1], până în „foişorul

[1] Greceanu, pp. 113-4.

cel mare de spre grădini". Se pregăteşte alaiul de plecare. I se dă ambasadorului conducerea ginerelui Domnului şi trupe, care-l întovărăşesc până la margenea Bucureştilor, lăsându-se cu călătorul un „steag de slujitori", un cortegiu militar, care merge până la graniţă.

Drumul pe care-l urmează acum îl cunoaştem din atâtea izvoare contemporane: el suie cursul Dâmboviţei. Se pomeneşte şi popasul pe care l-a făcut ambasadorul, la Rucăr, după nouă alte „conace"— nu ştiu dacă era carantină în momentul acela, dar pentru astfel de călători nu se ţinea samă de prescripţiile ei. De la Rucăr Paget trece în Ardeal, „în Ţinutul nemţesc", zice Greceanu, fiindcă de câtiva ani de la pacea care s'a încheiat la 1699 în Carlovăţ, Ardealul era în stăpânirea Austriecilor.

Aceasta este călătoria lui Paget.

Am spus că sensul politic nu-l vom putea afla decât în momentul când rapoartele diplomatice englese vor fi tipărite şi Paget însuşi va vorbi. Socotelile Domniei nu pot aduce decât amănunte materiale. Ştim însă un lucru: că Brâncoveanu avea oarecare greutăţi cu Austriecii în ce priveşte ruperea relaţiilor bisericeşti ale Românilor din Ardeal cu Scaunul arhiepiscopal de Târgovişte, de care atârna Mitropolia ardeleană. Când au venit Imperialii în Ardeal, gândul lor a fost să se sprijine pe o parte măcar din populaţia numeroasă a Românilor din această provincie împotriva privilegiaţilor, a Ungurilor şi Saşilor, oameni cu pretenţii, pe când Românii erau bucuroşi să se ridice către situatia de „naţie politică". Deci, pentru ca aceşti Români să fie numai în mânile Impăratului, se va desfiinţa legătura ierarhică religioasă ce aducea atâta schimb ce idei şi aspiraţii politice între Ardeleni şi noi.

Relaţiile dintre Brâncoveanu şi Austrieci, o bucată de vreme rele, s'au îmbunătăţit pe urmă, în paguba lui, căci a ieşit compromis din ele. Ceia ce-l durea însă pentru moment era aceasta: că legaturile tradiţionale, care ţineau de atâtea secole, care aduseseră şi atâta folos pentru poporul românesc, fuseseră rupte. Mitropolitul Ardealului va fi prefacut într'un simplu episcop, mutat apoi din Alba-Iulia la Făgăraş, în colţişorul de pământ care aparţinea Românilor mai mult decât oricare altul: o degradare a Mitropoliei ardelene. Şi, până atunci, Mitropolitul Atanasie iscălise cele patru puncte de unire, primise diploma împărătească, pusese la gât un portret al Impăratului cu lanţ de aur, fusese petrecut pe străzile din Alba-Iulia cu tot alaiul oficialităţii; aici fusese întâmpinat de guvernatorul provinciei, în sala anume pregătită, pentru a i se ceti diploma, totul ca să se rupă legaturile dintre „ţară" şi dânsul, şi Mitropolitul să fie omul „Impăratului". Şi Brâncoveanu a fost foarte curagios în apărarea drepturilor Bisericii muntene, până ce a primit acel răspuns jignitor din partea Imperialilor, în care i se spunea că, precum nu se amestecă Impăratul în ţerile româneşti, aşa să facă bine Voevodul să nu se amestece în lucrurile Impărăţiei [1].

Astfel drumul lui Paget avea şi un oarecare înţeles politic, care a ajuns să aibă o consecinţă politică, aceia de a stărui pentru legăturile ierarhice ale Vladicăi ardelean cu Muntenia. De altminteri Paget va fi primit bucuros această intervenţie şi pentru alte motive: Englesii s'au arătat mai duşmani faţă de catolicism decât mulţi alţii cari au îmbrăţişat deosebitele forme ale protestantismului; ei au fost mai mili

[1] Iorga, *Istoria Bisericii*, II, p. 3 şi urm.

tanţi şi au rămas aşa până în zilele noastre. Dar, de oare ce ortodocşii pe vremea aceia negociau cu protestanţii,— şi îndemnul a venit din partea celor mai culţi, adecă din partea acestor din urmă—, lui Paget îi convenia să vorbească în numele Bisericii greceşti, presintând pe cea anglicană ca patroană a acestei Biserici, pe un timp când arhiepiscopul de Canterbury, şeful aceleia, scria Grecilor în vederea unei legături între cele două organisaţii.

Printr'o serie de ofiţeri austrieci, din cari vom alege unul singur mai tipic, cunoaştem împrejurările din Ol'enia numai în epoca ocupării de Imperiali (1718-39). Austriecii au venit aici cu planuri foarte mari: populaţia însă a fost nemulţămită de la început din foarte multe motive. Ea era deprinsă cu o administraţie patriarhală foarte cruţătoare, iar noii stăpâni au introdus un aspru regim de contabilitate în sens occidental, jupuind pe fiecare tocmai cum scria la carte; au călcat privilegiile boierilor, supuindu-i la imposite; au călcat privilegiile clerului, acordând protecţie specială Bulgarilor catolici şi instalând un episcop al acestora, care a funcţionat o bucată de vreme la Craiova; au nemulţămit şi pe ţerani, din causa caracterului cu totul precis şi neiertător al cererilor de imposite, cât şi din causa prestaţiilor nesfârşite pentru facerea drumurilor şi căsărmilor. Doar au făcut calea pe Olt de la Câineni, Arxavia, cum ziceau ei. Pe lângă aceasta populaţia mai era jignită şi din alt motiv: oamenii făceau comerţ, mai ales cu porci, — căci boierii olteni în special, ca şi bogaţii din Serbia, cu porcii şi-au făcut mai ales averile. Când au venit Austriecii, au scăzut valoarea monedei turceşti, au distrus valuta, iar, pe de altă parte, au pus toate piedecile spre a opri comerţul cu Turcia, şi, cum ei, Austriecii, cumpărau cu preţuri de

rechisiţie, au ruinat cu desăvârşire ţara, aşa încât toţi ajunseseră a fi contra lor. Pacea de la Belgrad a fost salutată deci cu bucurie mare, căci s'a putut uni ţara de dincolo de Olt cu Domnia din Bucureşti.

Dar, cât au stat aici Austriecii, au făcut hărţi. Memoriul de care o să fie vorba acuma, redactat între anii 1718 şi 1730, este o explicaţie pentru o hartă de acestea[1]. Totuşi ici şi colo se gasesesc descrieri care ni sânt folositoare. Aşa se vorbeşte de manastirea Cornetul, de Cozia, de Vodiţa lângă Vârciorova, care atunci nu era cu totul în ruine, căci îşi aşezase aici lagărul generalul Veterani pe vremea lui Brâncoveanu. Ofiţerul află Strehaia într'o stare de conservaţie perfectă: o pune în legatură cu Mihai Viteazul. Afară de aceasta pomeneşte de mănăstirea Brâncoveni din Romanaţi, de care se îngrijise Constantin Brâncoveanu în ultimul timp[2].

Intre oraşe, Craiova este înfaţişată ca înfloritoare. având un bâlciu care ţinea patru săptamâni, cu un han al Companiei orientale, proprietatea egumenului de Hurez, mănăstirea lui Brâncoveanu, apoi cu un han al negustorilor, având şi un foişor, şi în sfârşit un han de rând, unde poate să vie oricine. Acest han fusese ars de Turci şi se întrebuinţa ca magazin militar. In Craiova, unde Domnul venia din când în când cu prilejul bâlciurilor, erau şi case domneşti. ale căror urme nu se mai cunosc. Se pomeneşte în treacăt de Caracal, şi se spune că aici fusese reşedinţă domnească, de sigur a lui Mihai Viteazul, ca şi Râmnicul-Vâlcii. Dar în rândul întâiu se recomanda ca viitoare Capitală a Olteniei, ca aceia care trebuie să fie aleasă de preferinţă, Târgul-Jiiului, în bune le-

[1] Hurmuzaki, IX, p. 620 şi urm.

[2] Infăţişările de Austrieci ale acestor mănăstiri în *Archivele Olteniei* din Craiova, 1927-8.

gături cu Ardealul, putând fi apărat mai sigur, de către Carpaţi. Severinul pe vremea aceia nu era decât „Turnul”, care este descris pe scurt: oraşul s'a întemeiat pe vremea Regulamentului Organic, reşedinţa judeţului fiind înainte la Cerneţi. Pe lângă aceasta ni se vorbeşte de Baia-de-Fier, de Baia-de-Aramă. E vorba chiar de Islaz, unde, se spune, s'ar vedea basa unui pod de lemn care ar fi fost odinioară aici, şi s'ar fi găsit multe monede.

Ceia ce cred că poate interesa iarăşi este că mărcile oltene, aşa cum le cunoaştem, nu existau înainte de ocupaţia austriacă; generalul Stainville este cel care le-a hotărât, şi cred că şi mărcile celorlalte judeţe s'au luat după cele impuse Olteniei de generalul austriac.

In afară de informaţiuni geografice ofiţerul are oarecare ştiinţă despre trecutul ţerii. Vorbeşte de Sarmaţi, de Impăratul Traian, de Isaac Anghelul şi de altele.

In ce priveşte limba noastră, se recunoaşte că este de origine latină şi că ar fi sămănând mai mult cu latineşte decât limbile romanice din Apus. Oltenia o apreciază foarte mult, ca una ce este un adevărat bulevard pentru Ardeal. Trebuie să fie ţinută cu orice preţ, şi se cere să fie complectată cu Loviştea argeşeană.

Ţara-i pare anonimului foarte sănătoasă, aierul fiind veşnic în mişcare; de jur împrejur a fost ciumă, numai aici nu. Cârmuirea numără un Ban şi vornici cari au fost prefăcuţi în funcţionari statornici pe vremea Austriecilor.

Se ating şi deosebitele clase sociale. Despre religia ţerii se arată că sânt prea mulţi preoţi, une ori pentru un sat patru, iar pentru un târg şi zece. Aceasta venia din faptul că, atunci când un

ţeran nu voià să plătească birul, mergea la Vidin ca să dea ceva Vlădicăi grecesc, care-l făcea preot, şi, din momentul ce era preot, nu mai plătia birul. Simpli ţerani, unii nici nu cetiau bine, şi nu înţelegeau slavoneşte.

Nu trebuie să uităm însă că pe vremea aceia în mănăstirile noastre se lucrau traducerile admirabile din greceşte care fac cinste acestor lăcaşuri.

Preoţii plătiau episcopului odată sau de două ori pe an trei-patru lei.

Vorbind de boieri, se arată că n'au mai multă cultură decât clerul; îşi cresc foarte rău copiii. Aceşti copii nu sânt dedaţi exerciţiilor cavalereşti cu care erau deprinşi cei din aristocraţia austriacă; creşterea ce o capătă este ca să facă dintr'înşii „gute czakoys", adecă „buni ciocoi".

Ciocoi, „ciocoinici", precum am găsit într'o cronică a lui Matei al Mirelor, de prin anii 1620, înseamnă încasatori abusivi de imposite. Şi, ni spune călătorul austriac, părinţii îi trimet ca sa încaseze dijma oilor. De altminteri, adaugă tot el, sânt inteligenţi, de o inteligenţă nativă, pe care n'o îngrijesc. Iar, pe lângă aceasta, sânt foarte şireţi verschmitzt .

In ce priveşte pe ţerani, se afirma ceva care merită într'adevăr să fie relevat: ofiţerul, care venia din Statul austriac, unde ţeranul era şerb şi n'avea voie să se mute de pe moşie, constată că la noi nu era şerbie. Numai pe vremea Regulamentului Organic s'a venit cu teoria că ţeranul fusese şerb, şi şi-au făcut proprietarii mare milă că-i mai iartă din datorie. Se zice aici cu privire la ţerani: „ţeranul nu e şerb, ci numai Ţiganii sânt îndatoraţi cu trupul lor şi trebuie să servească nobililor". Mai departe: „pentru că însa mulţi din acei ţerani nu sânt moşneni sau oameni aşezaţi cari să aibă pământul lor, şi trebuie să se

facă plugari pe pământul boierului, de aceia de multe ori sânt trataţi destul de aspru". Erau supuşi la un număr de zile de lucru, pe care Fanarioţii le-au fixat la douăsprezece, ceia ce era foarte favorabil, şi la dijmă, care nu se lua niciodată — lucru foarte interesant — din livada sau grădina de legume pe care o sădise însuşi ţeranul, ci numai de pe câmpul unde se cheltuise munca lui: se plătia dijma, şi nu mai mult.

Comerţul se făcea cu Ardealul.

Mulţi Români sânt cizmari, croitori, curelari, tabaci, iar restul îl fac Ţiganii, cari cunosc toate meşteşugurile, ca şi musica.

Cu privire la obiceiuri, se înseamnă că ţeranul mănâncă mămăligă; boierii nu consumă pâne, ci azimă. In ceia ce priveşte îmbrăcămintea, portul lor samănă cu al Polonilor, portul ţeranilor este acelaşi, neschimbat până acum.

Se arată şi câte ceva în ce priveşte obiceiurile lor: de exemplu când moare o rudă, bărbaţii din familie umblă cu capul gol, aşezând, când plouă sau e frig, o bucată de pânză care atârnă pe spate.

In producţia ţerii, se mai observă că, pe lângă exportul de porci, se trimet până la 1000 de saci de lână în Ardeal.

Minele se arată neîngrijite, de frica Turcilor, de şi se citează aurul care se scurge pe Olt, adăugând că trebuie să se caute locul de unde vine metalul, ceia ce nu poate lipsi. Se aminteşte că erau „băieşi" pe Lotru, şi că pe valea Lotrului se află o localitate „Rudăreasa", care arată iarăşi exploatarea de mine.

In ce priveşte sarea, 40.000 de florini se plătesc ca arendă pe an de acel care iea acest venit.

Despre locuinţile ţeranilor se aduc înainte lucruri pe care nu le putem admite, anume: casele sătenilor ar fi făcute din porunca nemţească. Adevărul este că

în acel timp bordeiele covârşiau ca număr locuinţile de de-asupra pământului. Şi aceasta se explică foarte uşor prin faptul că oamenii, ascunzându-se în bordele, scăpau mai uşor de stoarcerile Turcilor şi preferau, cu toate neajunsurile, sistemul locuinţilor subterane. Austriacul pretinde că „locuinţile erau înainte supt pământ, ceia ce se numeşte bordeie, dar că s'a poruncit să se facă apoi case de-asupra pământului" [1].

Inainte de-a trece la alte izvoare ce privesc Domnia lui Nicolae Mavrocordat, câteva observaţii asupra epocei fanariote însăşi în felul cum o judecam acum şi împotriva felului cum era judecată cu douăzeci de ani în urmă [2].

Nu este adevărat că în Muntenia după Ştefan Cantacuzino, care a fost prigonitorul şi înlocuitorul la Domnie al lui Constantin Brâncoveanu, pentru doi ani de zile, ca să isprăvească şi el ucis de Turci, sau că în Moldova, după trecerea lui Dimitrie Cantemir, s'ar fi petrecut ca o rupere de continuitate, ca o catastrofă în istoria noastră, că până atunci, adecă, a fost viaţă românească, cu caracter naţional, şi deodată tot caracterul naţional a dispărut, toate elementele româneşti au fost înlăturate şi au venit Grecii, cum ar fi venit barbarii evului mediu, cari nici ei nu erau aşa cum ni-i închipuiam, ca să substituie caracterul lor caracterului indigen. Profundă eroare! Noi am fost un popor care n'am ştiut cu ce să ne mândrim, şi erau lucruri cu care am fi putut să ne

[1] Pentru descrierea ofiţerului Schwanz von Springfeld v., după *Ungarisches Magazin*, III, p. 179 şi urm., Engel, *Gesch. der Walachey*, p. 43.

[2] Cf. expunerea mea *Cultura română supt Fanarioţi*, în *Două Conferinţi*, Bucureşti 1898.

mândrim. şi am crezut că ne putem mândri cu lucruri care, privite bine, contribuie să ne umilească.

Căci ce fel de popor am fi fost noi dacă am fi suferit o astfel de invasie, dacă am fi lăsat în felul acesta să dispară tot tesaurul tradiţiilor de autonomie politică, de guvernare prin noi înşine? Am fi fost vrednici atunci, nu numai de această copleşire, dar de orice altă tiranie. De fapt, n'a fost aşa. Grecii erau amestecaţi de mult în viaţa noastra, încă din secolul al XVI-lea, iar în comerţ încă din al XV-lea. Dintre Doamnele lui Ştefan-cel-Mare, una a fost o Rusoaică din Chiev, dar alta, Maria, era o Greacă, din Mangup. Atâţia Domni fuseseră înainte de aceasta de sânge grecesc, atâţia Români au fost crescuţi la Constantinopol, vorbind greceşte mai bine ca româneşte; neguţători greci invadaseră amândouă ţerile noastre. Toţi aceştia nu veniau însă în calitate de stăpânitori, ci în calitatea oamenilor cari caută pământ, bani şi o societate creştină înaintată.

Din partea lor, Domnii fanarioţi aveau înrudiri cu dinastiile vechi, şi exista la ei un fel de sentiment al necesităţii de a se păstra legătura cu dinastiile de odinioară. Nicolae Mavrocordat, când a venit aici, s'a înfăţişat ca succesor al lui Alexandru Iliaş, din care venia bunica lui. Când a pus să se adune cronicile noastre, căci, om de înaltă cultură, el doria laudă pentru sine, dar înțelegea să fie pus în legătură cu înfăţişarea trecutului ţerii peste care ajunsese a domni—, el a cerut lui Radu Popescu, care a făcut cronica oficială a Domniei lui, să-l presinte ca descencendent al lui Alexandru-cel-Bun, şi cu aceasta chiar porneşte cronica. In scrisorile lui greceşti, el arată că adesea, ceteşte în cronicile româneşti istoria ţerii. Oamenii cari au stat lângă dânsul vorbiau şi scriau greceşte, precum unii vorbiau şi scriau şi turceşte, nu

fiindcă greceasca era limba lor, ci fiindcă ea representa pentru Orient ceia ce represinta pentru Occident limba latină în învăţământul iesuit.

Se poate crede că boierii de ţară s'ar fi lăsat înlaturaţi? Trebuie să nu-i cunoască cineva ca să afirme aceasta. Erau oameni foarte dârji, cari apărau drepturile lor cu orice preţ. Nicolae Mavrocordat, deprins cu regimul strict turcesc, într'o vreme când Turcii erau particular de aspri ei înşii, a închis pe boieri, i-a condamnat la moarte, ceia ce nu se obişnuia de multă vreme în ţerile noastre, dar tocmai aceasta arată că acei boieri nu se puteau manevrà uşor. De aceia a băgat în beciu la Iaşi pe boierii moldoveni, de aceia, în Muntenia, a trebuit să recurgă la execuţii capitale, în 1716, faţa de ameninţarea năvălirii Imperialilor germani. Fiul lui, Constantin Mavrocordat, a refusat sa primească de la ispravnici rapoarte scrise în greceşte. O şcoală de preoţie în limba românească a fost întrodusă în epoca aceasta fanariotă. Limba românească 'a înlocuit în Biserică limba slavonă fără a fi concurată de limba grecească în această epocă a Fanarioţilor: întâia oara când s'a cântat liturghia în româneşte de la un capăt la altul a fost atunci, la începutul veacului al XVIII-lea, pe când pe vremea lui Brâncoveanu în româneşte era scris în cărţile bisericeşti numai ceia ce trebuia să facă preotul, iar ceia ce trebuia sa spună era în slavoneşte: Evanghelia, Vechiul Testament erau în româneşte, dar serviciul divin se făcea în limba slavonă.

Pe vremea lui Nicolae Mavrocordat, care a domnit de două ori în Moldova şi de două ori în Ţara-Românească, călătorii sânt puţini. Erau străini la Curtea lui Vodă, întrebuinţaţi ca secretari, cum a fost Fonseca, un Nicolae Wolf, Polon, fireşte Del

Chiaro, dar călători cari să scrie despre cele văzute la noi sânt foarte puţini. Unul dintre dânşii, despre care vorbim acuma, era un Sas din Braşov, Ştefan Bergler, om foarte erudit, care a fixat textul multor opere clasice, ba chiar al lui Aristofane, şi stătea în legătură cu casele editoare din Lipsca. El a dat şi o traducere în latineşte a cărţii „Despre Datorii" a lui Nicolae Mavrocordat („De Officiis", acelaşi titlu ca şi al lui Cicerone). Lui Vodă i-a plăcut foarte mult această ediţie şi a poftit pe Bergler să vie în ţară. Aici l-a atras traiul bun, fiind şi foarte beţiv. A stat pe lângă Domn o mulţime de vreme, trăind până aproape de 1730. Ba a fost şi la Constantinopol, unde-l chemaseră pentru gimnasiul pe care-l susţineau Domnii noştri cu banii lor, şi se credea că ar fi murit acolo, dar, după altă mărturie, e foarte probabil că a murit la noi.

Dacă a putut fi atras la noi pentru vinul pe care i-l dădea Domnul fanariot şi leafa ce i-o servia, el este şi mai strâns legat de Români prin altceva: în adevăr, s'a născut la 1680, în Blumăna Braşovului, având drept tată pe un biet om de-acolo, pe care localnicii îl numesc „Der blesche Hans", dar „Blesch" înseamnă „Valah", Român. Era deci de origine românească.

Din Bucureşti Bergler a trimis o parte necunoscută din opera lui Eusebiu, care se afla în celebra bibliotecă a lui Mavrocordat. Tot din această încunjurime domnească s'au expediat lui Fabricius, pentru *Bibliotheca graeca medii aevi*, ştiri despre erudiţi în Orient: despre medicul Dimitrie Procopie din Moscopole, — deci un Român macedonean.

Un alt călător apusean, care, ajungând aici, a scris multe lucruri contra lui Mavrocordat, este un

Grec: Schendus, făcut nobil în Apus, unde a luat titlul de Vanderbech. Tip foarte interesant, el a întrat întăiu în serviciul lui Stainville, generalul austriac comandant în Ardeal.

Fiind la Craiova, Nicolae Mavrocordat l-a chemat împotriva ciumii, dar şi pentru că el însuşi se simţia bolnav, iar copii lui—pretinde medicul—suferiau de anume neajunsuri (unul era epileptic, altul bolnav tot de nervi). A venit la Bucureşti, dar s'a întors peste câtva timp în Ardeal. Murind Stainville, a fost chemat din nou în ţară. Din Viena, pe un vas, a revenit la Bucureşti, împreună, spune el, cu un farmacist, şi alţi ajutători. Aici a dus-o bine o bucată de vreme, pe urmă a fost amestecat într'o afacere suspectă. In Apus a tipărit o carte despre cele mai bune leacuri la tot felul de boale şi, în acelaşi timp, o descripţie a minelor de aur şi alte metale de la noi: minele de la Tismana, cele de la Polovraci, de la Baia-de-Aramă. In prefaţa de la cealaltă carte el se războieşte cu Domnul, punându-i în sarcină cele mai oribile lucruri care se pot spune despre un om, pe când laudă pe Dimitrie Cantemir, omul cel foarte învăţat. A străbătut apoi Italia şi alte ţeri, murind cum mor aventurierii. Bogat la un moment dat, el avea 60.000 de galbeni, sumă imensă pentru timpurile acelea.

Pe Nicolae Mavrocordat am spus că-l acopere de toate calomniile: e de neam foarte prost, rudele lui vând cărbuni şi oi în Orient; Doamna nici n'a fost nevasta lui, ci a unui morar; copiii pe cari i-a avut cu dânsa sânt deci bastarzi; şi-a cumpărat tronul; urăşte pe rudele lui, şi i-a arătat un fel de otravă pe care punând-o în cafea ar fi scăpat de surori şi nepoţi, cari erau la Constantinopol; n'a făcut tot timpul decât să prade pe supuşii lui. Ignorând bi-

blioteca pe care a adunat-o, spune că nici nu ştie ce se cuprinde în cărţile lui, că toate lucrările cu care se laudă le-au făcut alţii. Domnul ar fi vrut să fure munca lui Dimitrie Cantemir, Istoria Turcească şi o carte despre „Dacia", care este tocmai „Descrierea Moldovei". Când l-a chemat pe Schendus să lecuiască ciuma, era plin tot palatul de femei, etc.[1].

---

[1] Engel, *l. c.*, pp. 42-3; *Neuere Gesch. der Walachey*, p. 11 şi urm.

VI.

Opera lui Del Chiaro

Inainte de a vorbi despre cel mai important dintre izvoarele de călătorie de la sfârşitul secolului al XVII-lea, Del Chiaro, câteva cuvinte despre generalul Marsili, şi el călător în părţile noastre.

A fost unul dintre cei mai străluciţi scriitori militari din acea vreme, autorul unei mari opere de geografie, „Danubius Pannonico-mysicus". De loc din Bologna, unde i se păstrează hârtiile, în mare parte inedite, cum inedite sânt şi ale altui general austriac care pe la 1688 a fost la noi, Veterani, el luase serviciu în armata Impăratului german, pe care însă n'a comandat-o în părţile noastre, pentru care strânsese o bogată informaţie.

Din scrisorile primite el apare pe la noi încă din 1690: o scrisoare din 1691, Februar, e în legătură cu acel drum.

Pe vremea aceia în Muntenia stăpânia de trei ani Constantin Brâncoveanu, şi războiul continuà între Turci şi Austrieci, ajutaţi de Poloni: se propunea să se deie Poloniei partea muntoasă a Moldovei până la Bistriţa.

Am spus că Ioan Sobieski a ocupat o bucată de vreme Bucovina şi regiunea mănăstirilor moldove-

nești; Marsili semnalează, în ce privește regiunea de la Răsărit, că era cu totul pustiită de pe urma războiului.

In Septembre 1691, apoi, însărcinat cu o misiune secretă, e primit de Domn într'o audiență care ține nu mai puțin de șase ceasuri. Se știe că Șerban Cantacuzino fusese gata să închine țara Austriecilor, dar cerea anumite condiții de feude în Ardeal și Banat, ca și respectul tuturor libertăților țerii, ceia ce a împiedecat mai ales negociațiile să ducă la bun sfârșit. Este deci explicabil că Imperialii, după suirea pe tron a lui Brâncoveanu, încercau să înoiască tratativele urmate pe vremea înaintașului său mai ambițios, mai întreprinzător și mai romantic, pe când noul Domn era un om de o strictă realitate, care s'a ferit totdeauna să se hotărască într'un sens sau altul, și a făcut foarte bine, căci a păstrat, în mijlocul luptelor dintre Austrieci, Ruși și Turci, integritatea țerii, de și în paguba persoanei sale și a copiilor săi, executați la Constantinopol ca trădători față de Poartă [1].

Revenind la audiența lui Marsili în 1691, Vodă l-a oprit la masă, și în cursul ospățului s'au ridicat toasturi, și pentru Impăratul, însă „sotto voce", încetinel: de altfel Del Chiaro ni va spune că se obișnuia a se face confusie între un Impărat și celalt, între Sultanul considerat ca Impărat și Impăratul creștin.

Se mai vorbește în acelaș timp de alte lucruri în legătură cu Brâncoveanu, de acel Emeric Tököly pe care Turcii îl așezară ca prinț în Ardeal, voind să facă din el un rege al Ungariei împotriva Austriecilor. Ba Constantin-Vodă a mers și el cu armata tur-

[1] V. broșura mea *Politica lui Constantin Brâncoveanu*, București 1914.

cească în Ardeal de l-a aşezat în Scaunul de domnie: în biserica săsească din Crâstian el a stat în strană, asistând la ceremonia care s'a făcut pentru aşezarea „Craiului". Apoi Tököly a venit pe la noi cu soldaţii lui unguri, foarte nedisciplinaţi, „curuţii", cari câtăva vreme au prădat unde au putut numai, până ce Brâncoveanu a izbutit să-i facă să plece din ţară [1].

La 1692, în vară, Marsili este iarăşi la noi. Şi avem, din 1694, o întreagă corespondenţă între dânsul şi foarte învăţatul boier Constantin Cantacuzino Stolnicul, unchiul lui Brâncoveanu şi fratele lui Şerban Cantacuzino, omul de foarte mare influenţă care o bucată de vreme a condus politica munteană supt stăpânirea nepotului său, până ce, crescând şi copiiii Domnului şi ai lui Cantacuzino, a început acea ură între părinţi de unde a resultat căderea Brâncoveanului, suirea lui Ştefan Cantacuzino, fiul lui Constantin, şi, de pe urma sistemului de intrigi pe care Cantacuzineştii îl inaugurează, şi peirea întregii familii [2].

Constantin Cantacuzino făcuse studii la Constantinopol şi la Veneţia. Avem carnetul lui de student pe când urmà la Padova, unde a stat o bucată de vreme, — carnet scris în româneşte. Ştia italieneşte foarte bine ca şi latineşte, şi-l interesau lucrurile de istorie: începuse o istorie critică a Românilor, pe care n'a dus-o până la capăt. Aşa încât Marsili avea cu cine sta de vorbă.

Intrebările lui Marsili şi răspunsurile lui Con-

[1] *Analele Academiei Române*, XXI, p. 64 şi urm.

[2] Ştefan Cantacuzino şi Constantin Stolnicul, ca şi apoi Mihai Cantacuzino, fratele Stolnicului, au fost omorâţi, după trecere numai de doi ani de zile, de pe urma aceloraşi crunte obiceiuri turceşti pe care ei înşii le ajutaseră să fie încetăţenite faţă de noi.

stantin Stolnicul, păstrate la Bologna, au fost tipărite de două ori: odată de mine[2] şi, după câţiva ani, fără să se ştie de aceasta, în publicaţia Museului din Seraievo. Sânt răspunsuri de cea mai mare importanţă, care au servit şi pentru a stabili că el, Constantin Stolnicul, este autorul cronicii de care a fost vorba mai sus[2].

După aceste lămuriri privitoare la Marsili, venim la scriitorul italian care a dat o întreagă lucrare despre principatul muntean şi numai despre acest principat, pentru că în Moldova nici n'a călcat măcar, de şi va fi primit lămuriri subsidiare de la boieri cari pe vremea aceia erau în continue legaturi cu Moldova. Căci, de fapt, Constantin Brâncoveanu se poate zice că era adese ori şi Domn în Moldova, cum a dorit să se aşeze prinţ în Ardeal, unde cumpărase moşii şi avea castele: el îşi măritase o fată, domniţa Maria, cu un fiu al lui Duca-Vodă, Constantin (Duculeţ), şi, câtă vreme acest tânăr a fost Domn, voinţa Brâncoveanului era îndeplinită şi peste Milcov.

Totuşi, de şi nu se putea să fie boier muntean care să n'aibă cunoştinţă de Moldova, de şi totuşi învinşii în luptele politice din Moldova şi toţi partisanii lui Duca-Vodă cel tânăr căutau refugiu la Bucureşti pe lângă Brâncoveanu, Antonio Maria del Chiaro evită să dea vre-o informaţie privitoare la cealaltă ţară românească. Cartea lui, „Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia", e consacrată numai principatului muntean.

In ce împrejurări a cunoscut acest principat? Dom-

[2] *Analele Academiei Române, l. c.* Observaţiile lui asupra Ardealului, publicate de Maria Emilia Amaldi, în *L'Europa orientale*, VIII, p. 250 şi urm.

nii noştri, încă din veacul al XVI-lea, aveau nevoie pentru legăturile lor cu străinătatea, de o cancelarie latină, ungurească sau italiană, de secretari cari să cunoască aceste limbi. Secretari de aceştia se întâlnesc şi în Moldova şi în Muntenia necontenit: o fixare a listei acestor secretari ar face parte dintr'un capitol de istorie culturală care n'ar fi lipsit de folos.

Pe lângă aceasta Brâncoveanu nu întreţinea numai relaţii politice cu Apusul, ci, în acelaşi timp, şi relaţii economice, având o mulţime de bani depuşi la Veneţia, la Monetăria de acolo, care făcea şi funcţie de bancă, aşa-numita Zecca, vestită în tot Orientul, care mai de mult îşi trimetea banii la mănăstirile răsăritene, la Sfântul Sava din Ierusalim, de pildă. — de unde mitocul Sfântului Sava din Iaşi supt Petru Şchiopul, care-şi avea un deposit acolo. După moartea Brâncoveanului a fost chiar un proces între agenţii Doamnei Marica, Nicolae Caragiani, Gheorghe din Trapezunt, represintând interesele familiei, şi între fiscul turcesc, care doria să aibă toată averea celui care fusese condamnat pentru trădare şi urmă să i se confisce tot. Şi, pe lângă aceasta. bănuim că Brâncoveanu era amestecat în exportul foarte însemnat pe care-l făceam către Veneţia şi în importul nostru, mai puţin important, din acest oraş: stofa scumpă cu care se îmbrăcau boierii şi jupânesele, de sigur, oglinzi, apoi hârtia groasă, lustruită, care se fabrică anume pentru aceasta.

Ce-o fi făcut Del Chiaro înainte de a veni la noi, nu putem şti. Lucru mare în ţara lui de sigur n'a fost. Cartea însă e plină de informaţii preţioase. puţin cam fără ordine expuse, pierzând firul, reluându-l, ba alte ori pierzându-l fără a-l putea relua. E împărţită în două părţi, şi împărţirea nu e tocmai

comodă. Căutăm deci a fixà capitolele mai metodic.

La noi pare a fi venit la 1709. Intr'un loc spune că la 1710 a făcut drumul de la Belgrad la Bucureşti, dar se poate să fie o confusie şi din causa datei când se începea anul în Apus şi la noi (noi începeam la 1-iu Septembre). In Bucureşti a fost imediat angajat de Domn, care avea toată încrederea într'însul, ca şi cei doi fraţi ai lui Şerban-Vodă, Constantin şi Mihai Cantacuzino, acela care a făcut biserica Colţei, — inscripţia care-i pomenia numele fiind ştearsă cu ciocanul, pentru că Mihai fusese executat de Turci.

Ei pofliau de multe ori la masă pe străin şi-i încredinţau secrete de Stat; probabil că era invitat şi pe la moşiile acestor boieri, pentru că el cunoaşte, nu numai Bucureştii, dar şi viaţa ţărănească, datinile ţeranului nostru.

Evident însă că nu toată lumea avea aceiaşi simpatie pentru secretarul italian, care părea puţin cam caraghios în felul lui de a se îmbrăca, nevroind să se orientaliseze: umbla cu tricorn, cu haină apuseană, cu beţişorul de stradă, şi, având şi un temperament sanguin de se înroşia răpede, lumea-l poreclise „Curcanul" [1].

Vom începe cu ce este mai puţin important la dânsul, care este partea istorică, expusă rău, Del Chiaro avea cunoştinţă că sânt cronici muntene în manuscris şi că ele au fost alcătuite în legătură cu interesele deosebitelor familii. De fapt era o cronică pentru Cantacuzineşti şi una împotriva lor, scrisă, aceasta, de Constantin Căpitanul Filipescu. Pe lângă aceasta ici-colo era şi câte un alt manuscript în care se introduceau mici modificări de natură a măguli ambiţiile

[1] V. *Istoria literaturii româneşti*, II, la început.

unei sau altei familii. Del Chiaro ni spune că aceste cronici se ţineau ascunse, neieşind în public pentru că ar provoca scandal. In afară de cronici cunoaşte cărţi apusene fără mare importanţă; ştie că sântem de origine romană, discută de unde vine cuvântul de Valah şi reproduce ideile cele mai bizare culese din cărţi sau prefăcute din propria-i închipuire. De exemplu spune că Românii se numesc Valahi după „Valahia", fiica împăratului Diocleţian. Pentru evul mediu el nu ştie nimic până în epoca lui Matei Basarab. Pentru această epocă a găsit scrisoarea unui Bocignoli, într'o tipăritură rară, pe care o reproduce; e vorba de tulburări ivite după moartea întemeietorului mănăstirii din Argeş. Pe urmă se vorbeşte de stăpânirea turcească, cu simpatie pentru noi, arătându-se că „Principatele au ajuns ca două corăbii pe o mare furtunoasă, unde rare ori se bucură cineva de linişte şi odihnă, şi că totuşi sânt destul de importante ţerile acestea pentru ca să devie un port sigur pentru un prinţ care ar dori să scuture jugul turcesc". Pe prinţul acesta nu-l vede, şi Turcii au luat toate măsurile ca să ne ţie în atârnarea lor. De Mihai Viteazul are o ideie foarte mare: era un om foarte curagios şi a venit la Domnie „din causa discordiei".

In ceia ce priveşte pe Matei Basarab, ştie că a domnit „douăzeci sau patruzeci de ani" şi a luptat cu Turcii, ajutat de seimeni; nu ştie cum a isprăvit: unii zic că a fost ucis. Ştie şi că a fost înmormântat la Arnota, loc unde nu se poate ajunge nici cu rădvanul, nici călare, Del Chiaro spune însă că Matei Basarab a clădit Plumbuita în margenea Bucureştilor, biserică părăsită astăzi, cu ziduri splendide lăsate în ruină, că a mai zidit Brebul de lângă Câm-

pina, Strehaia din Mehedinţi, o splendidă biserică, Hotăranii, la Olt.

După aceia mai pomeneşte de tributul până la 300 de pungi, ceia ce înseamnă 150.000 de galbeni. Mai cunoaşte din Domnia lui Matei Basarab iubirea pe care acesta o avea pentru Târgovişte, unde de multă vreme nu mai fusese, aşa încât, atunci când Domnul a revenit în vechea Capitală, a găsit copacii crescuţi atât de sălbatec, de ar fi văzut urşi, şi mai mari şi mai mici, prăsiţi în livezile Târgoviştei (!). Del Chiaro adauge că este acolo, la Târgovişte, o inscripţie în care Matei Basarab lăsa blăstăm pe cel ce ar părăsi oraşul. De aici Del Chiaro se încurcă rău în expunerile sale istorice. Ni spune că a găsit pe Gratiani ca Domn, dar despre el nu se află însemnare în vre-o cronică. Pe urmă trece la Domnii mai recenţi, la Antonie-Vodă, bunicul Doamnei lui Brâncoveanu, şi socoate că era un om blând şi bun, aşa de blând şi de bun, de fapt, încât îl hrăniau boierii cu leafă.

După aceia se menţionează Grigore Ghica, succesorul lui, cu mult mai puţină simpatie. Căci este contra Grecilor, un neam care, spune el, „totdeauna a fost fatal Ţerii-Româneşti", înteţind, conrupând cu bani. Despre Cantacuzini, de şi spune că sânt de origine bizantină, se rosteşte mai bine. Pomeneşte de bătrânul Constantin Cantacuzino, conducătorul politicei lui Matei Basarab, care a fost zugrumat de Ghica la Snagov din causa ambiţiei lui Şerban, fiul lui. După Radu Leon Stridiagiul, revenind la noua Domnie a lui Grigore Ghica, Del Chiaro arată cum acesta a persecutat pe Cantacuzini, şi în privinţa aceasta citează o trăsătură de caracter frumoasă a lui Constantin Stolnicul. Era pe atunci ca pedeapsă mare bătaia la tălpi, care i se aplica oricui. Un tânăr

Cantacuzin, mai plăpând, fusese condamnat .să primească o sută de lovituri pe zi, la tălpi. Constantin s'a rugat de executor să primească el două sute de lovituri, jumătate pentru dânsul şi jumătate pentru fratele său

Duca e un om de neam prost din Balcani. De la Domnia lui se trece la Şerban Cantacuzino, foarte duşmănit din causa asprului său sistem de a guverna. Scriitorul îi iea apărarea: un om de o mare ambiţie, de o maiestate impunătoare; întreţinea o adevărată armată de haiduci contra Turcilor, în Peninsula Balcanică, haiduci cari aveau misiunea de a-i aduce înapoi tributul încredinţat Agăi turcesc la Bucureşti. Tot aşa ni povesteşte cum Vodă speria pe Turcii ce veniau la dânsul, — din care pricină nici nu se prea îmbulziau să vie la Bucureşti: odată un Agă, sosit aici, a fost primit foarte bine, dar, pe când el era de faţă, Domnul a răcnit aşa de înspăimântător la boierii săi, încât Turcul s'a grăbit să scurteze audienţa cât mai mult. De fapt era un om pătimaş în bine ca şi în rău: partea bună o simţia Doamna lui Duca-Vodă, partea rea aceia cari au stat la ocnă pentru dânsul, căci a umplut ocna cu boieri. Poate că viaţa i-a fost scurtată şi din causa temperamentului lui focos, şi până şi fraţii Domnului au fost bănuiţi pentru otrăvirea lui. Lumea a crezut că a murit — fiind tânăr şi viguros — pentru că ar fi fost otrăvit.

In ce priveşte pe Brâncoveanu, Del Chiaro are toată simpatia pentru dânsul, ca pentru un Domn foarte bogat şi foarte darnic, de şi nu tocmai milos faţă de ţară. Darnic faţă de Dumnezeu, dar, cât a putut lua de la oameni, a luat. Vorbind de intrigile ţesute contra lui, scriitorul italian face apărarea Domnului, găsind pentru dânsul termini mişcaţi.

Se rosteşte mai puţin bine despre Ştefan Cantacuzino, vinovat pentru căderea lui Brâncoveanu şi pentru catastrofa familiei lui. Cu acest prilej dă o mulţime de lucruri pe care numai un contemporan care a trăit în intimitatea Domnului le putea şti. Astfel despre împrejurările triste care au prins pe Brâncoveanu, despre fata lui, Stanca, ce abia murise, — şi avem scrisoarea foarte duioasă prin care Domnul anunţă moartea acestei fiice a lui. Trecând în rădvan lângă crucea amintitoare a morţii părintelui său, Brâncoveanu vede o găină neagră care zboară peste rădvan, ceia ce, după superstiţiile poporului, însemna o teribilă nenorocire apropiată.

După aceste informaţii de istorie să trecem la partea descriptivă din opera lui Del Chiaro.

El dă o privelişte generală a ţerii. Cunoaşte bine şesul de la Sudul Bucureştilor, cu pădurile de stejar, pe care le semnalează. In afară de aceasta, el consideră ţara mai mult supt raportul producţiei economice decât supt al pitorescului. Aşa fiind, înseamnă şi el ceara care se duce la Veneţia, untul şi mierea care merg şi la Constantinopol. Del Chiaro este cel d'intăiu care, în legătură cu mierea şi cu ceara, face o descripţie a sistemului stupăritului la noi, arătând preţul cu care se vinde vadra: un galben. Pomeneşte şi de exportul de cai, care apare numai în această epocă, fiind cumpăraţi de ofiţeri germani din Ardeal şi de negustori din Polonia. Ştie şi cantitatea forte mare de vânat care se găseşte în pădurile ţerii, şi ni înşiră păsările domestice. Aici este şi un colţişor de poesie despre berzele şi rândunelele care se întorc pentru a-şi face cuiburile în locurile obişnuite; berzele ar fi călătorind împreună cu rândunelele, ajutându-le. Se semnalează heleşteele care

se află la fiecare moşie şi bogăţia de peşte care vine de acolo; peştele din Dunăre, morunii, cegile; la icre spune şi felul cum se pregătesc.

La ocne presintă pe robii întrebuinţaţi la exploatarea salinelor. Câştigul care iese pentru ţară din aceasta e socotit la 20.000 de galbeni, preţul cu care se arendează sarea, dar împreună cu tutunul, cu dijma oilor şi cu dreptul exportului în Ardeal. Dincolo de Dunăre se întrebuinţează tot sarea românească. Minele nu se caută, de frică să nu crească Turcii pretenţiile lor. Aurul se scoate de Ţiganii aurari, rudari. Rudarii erau datori să dea cinsprezece ocă de aur în ziua Crăciunului, şi une ori vedeai Ţigani cari se duceau să cumpere aur de la juvaiergii ca să poată îndeplini datoria lor faţă de Domn şi de armaş. Sânt vine de fier şi în drumul Brădiceni-Târgovişte. Despre agricultură se vorbeşte foarte puţin, pentru că ea nu juca rolul pe care l-a jucat mai ales de la 1829, când s'au deschis graniţile; se fac două arături pe an; meiul se culege în Iunie, iar porumbul în August.

De la descrierea ţerii Del Chiaro vine la oraşe. Cel pe care-l cunoaşte mai bine este, fireşte, Bucureştii. Ni spune că e aşezat într'o regiune foarte noroioasă, dar că străzile au poduri. Casele sânt isolate şi formează insule. Ele sânt încunjurate de uluci, pe care le crede că se numesc „bolovani". Arhitectura nu-i pare extraordinară, dar livezile sânt de toată frumuseţa. Apa, rea, se scoate din puţuri, nu din Dâmboviţa. Populaţia o socoteşte la 50.000 de locuitori. Mai interesante supt raportul arhitectonic sânt bisericile. Citează Mihai-Vodă, Radu-Vodă, Mitropolia. Apoi hanurile făcute după datina turcească, cu prăvălii şi odăi de găzduire şi grajduri. Erau două mai importante, hanul lui Şerban-Vodă şi al Sfân-

tului Gheorghe: pe locul ocupat de Poşta Centrală primul, pe locul ocupat de grădina bisericii Sf. Gheorghe al doilea. In pridvorul bisericii acesteia e aruncată o piatră foarte mare cu inscripţie: e aceia care se afla de-asupra porţii de întrare a hanului.

In ce priveşte biserica catolică, ni se spune că este mică şi a fost reparată de un curtean al lui Brâncoveanu, Ştefan Sisti, care făcea şi negoţ pe la noi. Mai importantă, afirmă Del Chiaro, este Curtea, isprăvită de Brâncoveanu în ultimii ani de Domnie; trebuie să fi sămănat cu palatul de la Mogoşoaia, făcut de dânsul, şi de care palat nu pomeneşte. Ni se spune că avea un pridvor pe stâlpi de toată frumuseţa, cu picturi de un caracter istoric: călătoria Domnului la Constantinopol, la 1703. Curtea avea o scară de marmoră, sale cu bolţi; cea mare e sprijinită pe coloane, sala tronului; într'o a doua sală este Divanul de judecată, şi acolo se dau şi banchete; după aceia, sala de audienţă, odaia Doamnei şi a Domnului, urmate de alte două odăi şi cămări. Ştefan Cantacuzino, însurat cu o femeie foarte pretenţioasă şi foarte nervoasă, care a înebunit supt impresiunea peirii Brâncovenilor şi a fost dusă la o mănăstire, Păuna Greceanu, a făcut într'un colţ al foarte frumoaselor grădini ale Curţii un palazzino cu opt odăi, pentru locuinţă. Şi în afară de aceasta era, pe vremea Brâncoveanului, un chioşc sau foişor încunjurat cu cele mai frumoase straturi de flori, unde Domnul se odihnia şi obişnuia une ori să ieie prânzul.

In ce priveşte oraşele celelalte, ni se vorbeşte de Târgovişte, unde se văd rămăşiţile vechii mănăstiri a Saşilor, şi Del Chiaro este cel d'intâiu care pune în legătură această mănăstire cu Sf. Ioan de Capistrano Iată apoi Câmpulungul, cu bâlciul de la Sf. Ilie,

punctul de vamă al Dragoslavelor, viile din Piteşti, apoi Râmnicul-Vâlcii, Craiova, mănăstirea Hurezului, iar, la Răsărit, Buzăul şi Focşanii,— toate însă foarte pe scurt.

In ce priveşte populaţia, părerea Italianului este că Românii sânt viteji, dar vitejia lor e puţin obosită de o îndelungată sclăvie. Sânt oameni cu cel mai bun caracter şi foarte capabili de a izbuti în toate profesiile, dacă li s'ar da o învăţătură bună. Şi se citează un servitor al familiei Cantacuzino care făcea desemnuri „aşa de frumoase de păreau săpate în aramă".

Se menţionează dibăcia cu care lucrau meşterii la fabrica de sticlă, care dădea un produs mai bun decât cel din Polonia: ea exista încă din vremea lui Matei Basarab. Ni se pomeneşte de frumuseţa tiparului nostru, care într'adevăr era foarte elegant, şi de felul cum se execută clişeele, supt îndemnul lui Antim din Ivir, care învăţase arta lui la Muntele Atos pentru a învia apoi viaţa artistică a ţerilor noastre. In general oamenii aceştia, să-i pui la orice, se pricep, căci se văd băieţi de zece ani şi mai puţin cari duc caii la adăpat, injurând în chipul cel mai înspăimântător ce se poate închipui, — obiceiu care nu este numai al nostru, ci şi al Slavilor şi Ungurilor.

Mai departe ni se înfăţişează un popor foarte păstrător al formelor religiei, de şi nu aşa de evlavios în fond. Beţia, asigură Del Chiaro, nu e răspândită la ţerani, ci numai la oraşe, unde erau un fel de subterane, în care clienţii erau ajutaţi să bea de persoane femenine. Recunoaşte şi el că Românii sânt foarte primitori: orice străin, şi la ţară şi la oraş, găseşte un adăpost; puţin talent să aibă, imediat i se

oferă să fie profesor de limba pe care o cunoaşte mai bine sau şi mai puţin bine, căci nu e cine să controleze. Casele la ţară sânt extraordinar de curate, lucru care a fost relevat şi de Francesi în timpul din urmă; ele miroase a buruieni de câmp: busuioc, mintă şi sulfină.

Lumea, adauge el, e foarte politicoasă; se pierde în complimente înaintea fiecăruia. Femeile au un aşa de puternic sentiment de bună-cuviinţă, încât înaintea călătorului cu oarecare aspect — lucrul s'a păstrat până acum, şi mulţi cred că este pentru mutra lor individuală — se ridică până trece.

Laudă atelierele de ţesut cu care-şi întrebuinţează timpul doamnele şi fetele familiilor mari. Era o adevărată fabrică în fiecare casă, lucru cu totul dispărut astăzi,— şi multe lucruri păcătoase n'ar exista dacă ar fi mai multă ocupaţie acasă.

Românii sânt foarte darnici: pentru aceasta se citează darurile pe care le fac Domnul şi Doamna cu orice prilej, şi acelea care se fac la nunţi. Era obiceiul atunci ca, la un moment dat, cineva să iea o năframă cu care se ducea la fiecare din cei presenţi, cari puneau înăuntru ori bani, ori chiar un zapis prin care se dăruia o moşie; la urmă se lega şi se pecetluia năframa, care se da miresei. L-am văzut şi aiurea, la Pavel de Alep.

In ce priveşte viaţa socială în familiile boiereşti şi domneşti, pe care mai ales le are scriitorul înaintea ochilor, ea este extraordinar de strălucitoare. E moda turcească, cu blăni de sobol, haine de brocard, pietre scumpe; surguciul lui Brâncoveanu făcea, ca şi al lui Vasile Lupu, cât o mare avere. Femeile sânt îmbrăcate relativ foarte modest; cele măritate poartă un văl pe cap; fetele, ca şi femeile, salbe de bani preţioşi. Trăsurile sânt împodobite, caii înveliţi cu

valtrapuri verzi şi albastre; numai Curtea Domnului are dreptul să întrebuinţeze coloarea roşie. Vizitiul nu stă la spatele stăpânului, ci e călare pe calul din stânga; la spatele jupănesei stă cutare dintre servitoarele ei care o întovărăşeşte. Boierii obişnuiesc a merge călări, încunjuraţi de slugi. Când ajungeau undeva, lepădau cizmele şi puneau papuci, ca Turcii. In odăi sânt divanuri de jur împrejur. Masa este una singură, care se întinde de la un capăt la altul al odăii pentru prânz. Numai în colţ se mai vede o mesuţă, mai mult de lux, coperită cu covoare. Salonul se chiamă „casa mare". Erau şi feţe de mese şi şervete. La cei mai săraci se întindea o faţă de masă mai largă, şi fiecare lua un colţ dintr'însa, pe care o întrebuinţa ca şervet. Se desbrăcau de haină şi de-asupra puneau alta fără mâneci, prinsă numai într'o copcă la gât. Se spălau pe mâni şi înainte de masă şi în urmă, şi atunci îşi spălau şi gura. Păhare erau puţine. De obiceiu unul singur mergea de la om la om, ceia ce înseamnă că era mai sănătoasă lumea decât astăzi. Felurile de mâncare erau multe, şi se aduceau grămadă.

Ca întregire a celor ce am spus despre mesele domneşti se poate adăugi din acest izvor doar atâta: în timpul mesei cânta musica. Spătarul stătea în picioare lângă Domn, dar nu tot timpul, ci numai un ceas, pentru că masa ţinea patru şi cinci ceasuri; după aceia mergea să mănânce şi el în odaia de alături. Se amintesc toasturile, pe care le cunoaştem, şi care se ascultau în picioare, Cel d'intâiu se închina pentru Dumnezeu [1], care n'avea nevoie, după aceia venia păharul pentru Sultan, pentru Domn,— pe urmă se strecura şi câte un Impărat creştin

[1] V. în volumul I călătoria lui Lescalopier.

sotto voce. După fiecare toast douăsprezece tunuri porniau, şi întovărăşiau 2.000 de puşti; înuntru cânta musica bisericească, psalţii, şi, din când în când, se dădea drumul şi Ţiganilor, să cânte şi ei. Aici nu se pomeneşte, ceia ce am găsit aiurea, băutura aşa de multă. In privinţa aceasta Constantin Brâncoveanu era un om care ţinea să se păstreze bunacuviinţă.

Pe lângă acestea se mai amintesc şi datinele de la nuntă, de la îngropare, şi sânt câteva amănunte în care se vorbeşte şi de popor.

Iată ce ni se spune despre desfăşurarea unei nunţi. De obiceiu soţul şi soţia viitoare nu se cunoşteau d'inainte; totul se aranja în familie, şi, de altfel, spune Del Chiaro, aşa se făcea şi la Veneţia. Cu trei zile înainte de nuntă începeau mesele, iar, în ce priveşte familia domnească, şi cu o săptămână înainte. Mesele acestea se dădeau şi de familia mirelui şi de familia miresei, şi în fiecare familie erau două mese: una pentru bărbaţi şi alta pentru femei. Când începea petrecerea, cânta musica în curte un ceas— şi multe din acestea le cunoaştem şi astăzi din obiceiurile mahalalelor şi satelor noastre—; Vineri şi Sâmbătă, tot aşa. Femeile vin aducând daruri şi mâncare de acasă: un lucru de care nu se supără nimeni. Şi iată ce se aducea ca dar: un berbece viu ţinut de un Ţigan, apoi miei, găini, curci, gâşte, vin, cozonaci, fructe, acoperite toate cu năfrămi frumoase. La nuntă trebuiau să fie până la şaizeci, şeptezeci de feluri şi, natural, stomahuri în proporţie.

Apoi venia ceasul peţitului, după datinile populare. S'au păstrat până azi foarte frumoase cântece în legătură cu aceasta, care ar trebui strânse. Peţitorii pleacă purtând pălăriile cu surguciu, împodobiţi cu

cele mai frumoase haine ale lor, şi aduc juvaiere, inele, salbe, şi, în acelaşi timp, călţuni miresei; din această causă se şi numesc *călţunari*. Mireasa aşteaptă, încunjurată de şese-şepte fate. Se dă peţitorilor de băut aşa de mult, încât încep să spună prostii, spre distracţia societăţii. Vine apoi mirele şi face o visită naşului, care-i dă blănuri şi covoare. Pe urmă iarăşi o şedinţă de băut.

Duminecă se face drumul de la casa mirelui la casa miresei. Casa mirelui, a nunilor, ca şi biserica, sânt împodobite cu brazi. Fetele încep a juca în curtea unde o să fie nunta, cum s'a văzut din descrierile anterioare. Când este nuntă boierească, Domnul trimete „jandarmi călări", seimeni îmbrăcaţi în roşu, cari formează garda mirelui. Acesta se înfăţişează călare în mijlocul a doi tineri. El iea pe nun şi-l duce la casa miresei, unde aşteaptă nuna. In faţa casei stă o caretă cu şese cai. Mireasa apare, şi în momentul acesta se varsă o cofă cu apă. Mirele întră în casă, se aşează în genunchi pentru rugăciunile preliminare, şi mireasa plânge când se desparte de părinţi. In momentul când amândoi întră în biserică, un colac se rupe în două. Slujba se face cu pompa ritualului ortodox. Luni, e datorie ca mirii să meargă la nuni, şi se chiamă şi părinţii să mănânce împreună: ei dăruiesc taleri de argint şi lucruri foarte frumoase. Joia următoare se merge la socri, şi atunci mirele încalecă pe un „cal de ginere", iar mireasa capătă o caretă cu şase cai.

Cu privire la îngropare, se descrie ceremonia Doamnei lui Nicolae Mavrocordat, Pulheria. Slujba se face în Bucureşti, la Mitropolie. Un foarte frumos obiceiu creştin era că se ierta un număr de robi pentru sufletul mortului. La moartea Domnului se deschideau şi închisorile pentru cei mai puţin vino-

vaţi, cari erau lăsaţi să iasă. Inaintea cortegiului mortuar apăreau seimenii purtând lumânări, după aceia veniau breslele de meseriaşi şi negustori, apoi preoţii, cu Patriarhul de Ierusalim, care stătea la Sfântul Gheorghe, şi Mitropolitul. După cler venia corpul dus pe umeri de şese boieri, cari se schimbau pe rând. Domnul era îmbrăcat în roşu; urmà fiul său, Constantin, un fiu cu altă soţie, — apoi cămărăşiţa principală, doamnele de onoare, toate jupânesele şi cele care aveau datoria de a urla tot timpul cât urmează ceremonia.

Mitropolitul ţine o cuvântare; după aceia se împart năfrămi preoţilor şi se face pomană săracilor. In afară de aceasta se mai vorbeşte de ceremoniile de la Crăciun, Bobotează, Paşti, cu primirea la Domn şi Doamnă, cu masa care se dădea de Vodă, cu binecuvântarea apei în Joia de după Paşti. Dar în general descrierea ceremoniilor este mult mai pe scurt decât aiurea. Une ori numai, povestitorul se lasă păcălit de câte cineva. De exemplu, când vorbeşte de obiceiul de a se azvârli crucea în apa Dâmboviţei, la Bobotează, el spune că, dacă voiai să te răsbuni împotriva cuiva, plătiai pe câte unul care-i dădea un brânciu în apă, Sânt, cum observam şi cu prilejul altei călătorii, în primul volum al cărţii de faţă, mulţi străini cari repetă şi azi aceasta, afirmând că unul din cele mai barbare obiceiuri de la noi este acela că de Bobotează cei mai tari aruncă pe cei mai slabi în apă, şi aceştia une ori scapă, alte ori se îneacă.

In ce priveşte datinele populare, se pomeneşte de deochiu, de postul de Vineri, de jocurile copiilor, şi de distracţiile, foarte proaste, trebuie să o mărturisim, pe care boierii le împrumutaseră de la Turci. Astfel se punea o lumânare aprinsă în mijlocul unei

grămezi de făină, în care erau ascunşi bani, şi un Ţigan căuta să-i scoată cu dinţii; cel d'intăiu gând fiindu-i să sufle lumânarea, făina se aprindea şi-i săria pe faţă. Une ori în locul făinii se punea funingine. Se vorbeşte de dulap sau scrânciob, ca şi de obiceiul, păstrat, din nenorocire, până astăzi, de a se colinda casele la anume serbători numai pentru ca să se capete bacşiş. Vin apoi obiceiurile poporului la Anul Nou, cu datina de a dărui ceva aceluia care strănuta întăiu la masă, fără mijloace artificiale. Sânt şi sorţii din biletele de plăcintă, datină foarte veche deci. De multe ori se puneau înuntru lucruri foarte supărătoare pentru anume persoane, făcându-se alusie şi la ambiţia unora de a ajunge Domni.

Pe urmă e vorba de paparudele pe care Del Chiaro nu le înţelege ce însemnează, ca şi de căluşarii cari jucau la Rusalii; apoi de Drăgaică, de datinele de la Sf. Ioan, în Iunie, şi, în sfârşit, de o distracţie care nu este dintre cele mai cuviincioase; înfăţişarea, de Crăciun, a cloanţei şi a unchiului — ea cu un plisc ca de pasăre, iar el cu o mare barbă falsă—, cari spuneau fel de fel de necuviinţe, — obiceiu turcesc, vestitul joc al „caraghiosului", care a pătruns şi la noi, devenind jocul păpuşilor, cu perdea şi fără perdea, după dorinţa auditoriului.

Această expunere arată şi vechimea obiceiurilor noastre şi, de multe ori, forma mai curată pe care o aveau în acele vremuri.

VII.

Marturi ai luptei de la Prut (1711)

Pentru sfârşitul Domniei lui Brâncoveanu niciun singur călător cunoscut — şi nu putem avea speranţa să găsim alţii, — nu vorbeşte despre rosturile noastre. Zece ani cari ni lipsesc, şi este explicabil de ce: înainte, dacă avem mulţi călători, ei veniau, nu de hatârul nostru, ci pentru că pe pământul nostru se petreceau anumite lucruri de istorie universală, anumite evenimente care priviau naţiunile mai marî şi le făceau să fie în relaţii cu teritoriul românesc. Dar de la 1700 la 1716 este o vreme de linişte măcar pentru Muntenia, singurul războiu care putea interesa ţara purtându-se în Moreia depărtată, acel care e descris de un secretar grec al capuchehaielei, represintantului diplomatic român la Constantinopol, Constantin Diichiti[1], şi opera lui e de un deosebit folos pentru istoria Veneţiei ca şi a Orientului. Iar războiul dintre Ţarul Petru şi Turci, la 1711, n'a interesat Muntenia. Era aici un partid care ţinea cu Ruşii, dar cei mai mulţi boieri nu-i voiau, temându-se de asprimea Ţarului, „Herr von allzu strenger Disciplin", spune un izvor contemporan, ca unul

[1] Am publicat opera lui la 1913, în ediţiile Comisiei istorice a României („Cronica expediţiei Turcilor în Moreia, 1715").

care n'ar fi ținut samă de tradițiile țerii, de drepturile ei, de obiceiurile boierilor. Numai Toma Cantacuzino, cu câțiva ostași tineri, au alergat, pe furiș, la Prut. Iar Petru a fost învins la Stănilești, în chip rușinos, — el se aștepta să ajungă dincolo de Dunăre cu nepusă-masa și, neavând provisii nici în Moldova, unde fusese secetă, nici dincoace, unde Brâncoveanu se pregătise să nu dea nimic decât numai învingătorilor, n'a reușit. Constantin Stolnicul scria atunci că „Rușii în haine nemțești tot Muscali sânt" [2].

Am văzut în Moldova, care a fost mai mult amestecată în războiul acesta, că Dimitrie Cantemir, pus anume de Turci în vederea împrejurărilor grele de politică internațională, a trădat pe Sultan, trecând pe partea lui Petru-cel-Mare, dar nu așa de ușuratec cum se crede, așteptând momentul potrivit pentru a se declara.

Țarul însuși poate fi considerat ca un călător în părțile noastre, și jurnalul lui, în mențiunile despre petrecerea la Iași, este de sigur un izvor important pentru însăși viața moldovenească de atunci. Venit cu nevasta lui, Ecaterina, o țerancă din Livonia, care pe urmă a domnit ca Ecaterina I-iu, Petru s'a îmbrățișat cu Vodă-Cantemir, pe care l-a ridicat în sus ca pe un copil, și s'a sărutat și Doamna Casandra, fata lui Șerban Cantacuzino, femeie foarte bine crescută, cu Țarina, care nici pe departe nu avea ideie de bună creștere. Țarul a visitat apoi bisericile din Iași, Golia, Trei Ierarhii, stând în strană și ascultând slujba. Au fost și banchete mari date Rușilor, pe margenea tranșeelor, servindu-se „vin de la Franțuji", despre care pomenește Neculce, și li

[1] V. Memoriul mieu la Academia Română (XXXIII) despre „Carol al XII-lea, Petru-cel-Mare și țerile noastre".

s'a întâmplat Ruşilor ceia ce se întâmplase şi „boierilor" englesi cu câţiva ani înainte la Bucureşti, cu mult mai puţină mirare, evident. Insă, pe când „boierii" englesi n'au luat nimic de la oaspeţi, „boierii" ruşi s'au trezit simţitor înaintea boierilor moldoveni, cari au constatat că anume lucruri ale lor fuseseră „anexate" de amicii cei noi. Când vorbeşte despre Brâncoveanu, Jurnalul lui Petru spune „Iuda Brâncoveanu" pentru că Vodă făcuse făgăduieli pe care nu le-a îndeplinit.

Afară de aceasta, într'o serie de rapoarte asupra anului 1711 [1], sânt lămuriri care ne interesează foarte strâns. In afară de detaliile campaniei, pe care le-a întrebuinţat şi Voltaire în „Istoria lui Carol al XII-lea" cu mult mai multă critică de cum se crede de obiceiu, nu se întâlneşte însă nimic relativ la ţara însăşi sau la obiceiurile Moldovei de atunci [2] Dar, într'o şedinţă a Academiei Române, d. Pavel Gore a relevat faptul că un călător dintre acei cari au întovărăşit pe Ruşi, fără a fi Rus, într'o lucrare apărută şi în limba francesă, face unele observaţii şi asupra Moldovei, lăudând pe boierii noştri, cari ştiau şi latineşte, şi, vorbind cu dânşii, el se simţia cu totul în altă lume decât cea rusească.

Contemporanul La Motraye e un negustor engles care a călătorit în Orient şi pentru informaţia lui, căci este un izvor de căpetenie în ce priveşte acest Orient la începutul veacului al XVIII-lea: a cules şi inscripţii, a făcut să se reproducă în cartea lui şi monede şi ilustraţii de toată frumuseţa, importante şi pentru costume. Afară de aceasta a fost în legătură cu Carol al XII-lea, care, când a trebuit să fugă

[1] Cf. şi *Suplementul* I al Colecţiei Hurmuzaki.

[2] V. însă şi un raport polon publicat de d. C. C. Giurescu în *Revue historique du Sud-Est européen*, III.

din Ucraina, s'a refugiat la Bender, şi, acolo, în apropiere, la Varniţa, a clădit un sat suedes după toată orânduiala moldovenească. La Varniţa a stat Carol o mulţime de vreme, mâncând pânea noastră, pentru că tainul trebuía să i se deie din provisiile pe care Moldova le datoriá Porţii, şi nu se mai mântuia cu liferarea aceasta de pâne şi vite în vremea lui Nicolae Mavrocordat. Se ştie că mai târziu „Sfedul" a fost dus cu sîla la Demotica, de unde prin Ţara-Românească trecu în Ardeal, spre casă.

Dar înainte de a întra în legături cu Carol al XII-lea La Motraye a străbătut ţerile noastre la 1711, şi iată ce a văzut:

Cunoştea pe Nicolae Mavrocordat de la Constantinopol. Il laudă foarte mult pe Domnul doritor de ştiinţă, ceia ce ştim şi din atâtea izvoare, care învăţase franţuzeşte de la Iesuiţi şi vorbia curent limba arabă. Cu privire la Dobrogea, ni se vorbeşte de Babadag, arătându-se că aici sânt case rele, dar târgul e mare şi frumos, „un grand beau bourg", Crede, cum au crezut mulţi, că în acest loc a fost Tomis, care se afla, evident, pe locul unde este Constanţa acum. De la Babadag înaintează către Dunăre, ajungând la Tulcea, un sat, dar în împrejurimea lui se găseşte un fort mic cu şapte turnuri. Se descriu şi insulele care se găsesc în faţă, cu livezile de acolo şi cultura de cânepă ce se făcea în terenul acesta umed. De acolo se merge la Ismail, şi avem şi o zugrăvire a acestui oraş, care cuprinde o frumoasă moscheie a lui Câzlar-Aga, şeful Seraiului. care purta numele de Ismail, de şi, cum am mai spus şi cu prilejul altei călătorii nu este nicio legătură între numele oraşului şi numele lui, căci oraşul e foarte vechiu: Moldovenii îi ziceau Smil.

Interesant e ce ni se spune cu privire la populaţie:

„cea mai mare parte din locuitori sânt Valahi şi Moldoveni". E de preţ această mărturisire că, pe vremea când Tatarii erau în Bugeac, cea mai mare parte a populaţiei din Ismail se alcătuia totuşi din Români. Ea plătia haraciu direct Porţii şi părea să prefere dominaţia ei celei a Voevozilor. Aceasta se explică prin faptul că, supt Domnii noştri, oamenii trebuiau să servească două Vistierii, pe când supt stăpânirea directă a Porţii una singură, a Turcilor.

De acolo se străbate deşertul Bugeacului, unde nu se întâlnesc decât turme şi din loc în loc câte o colibă pentru păstori, aşa-numitele câşle ale ciobanilor turci, cari în partea de Sud a Bugeacului păşteau turmele. Aici erau şi foarte multe herghelii de cai cu păzitorii lor. Călătorul ajunge la Căuşani, unde a fost odinioară reşedinţa Hanului Tatarilor. Este însă acolo o biserică românească, cufundată acum în pământ, de prin 1760, a episcopiei de Proilav, ridicată pentru raià, pentru locuitorii din apropierea Dunării, supuşi Turcilor. In ce priveşte locuitorii permanenţi din Căuşani, „cei mai mulţi sânt Valahi şi Moldoveni". Bugeacul prin urmare era locuit de ai noştri în 1711.

Despre Chilia se spune că este un oraş destul de mare. Nu mai vorbim de Chilia Veche, care într'o hartă despre care se va vorbi mai departe este trecută cu numele ei românesc. Oraşul este destul de mare, dar populaţia aici n'are caracter covârşitor românesc. Sânt Turci, Evrei, Greci, puţini Armeni, pe lângă Români. Castelul, foarte mare, fără garnisonă, n'are nimic remarcabil[1].

---

[1] Cf. *Karolinska Krigares Dagböcker*, IV, Stockholm, 1913, p. 91.

Acelaşi călător a mai trecut pe la noi la 1714 la dus, prin Giurgiu, Ismail, Brăila, Galaţi, Isaccea, Babadag, Chilia, Mangalia, şi la întors cu Carol al XII-lea însuşi, când a străbătut Ţara-Românească de la Giurgiu la Piteşti, intrând în Ardeal. Cu această ocasie înseamnă trei sate care se găsiau în direcţia Rucărului: „Crisonlitz", Scala, „Rosnau", care nu este Râşnovul din Ardeal.

Iată şi ce se cuprinde despre Ţara-Românească. La Motraye ajunge la Bucureşti, unde stă câteva ceasuri. Carol al XII-lea cere să i se dea cai şi un mehmendar pentru a-l conduce. „Oraşul e foarte spaţios, bine locuit, dar murdar şi rău clădit." Palatul domnesc pare „mai comod decât frumos". Drumeţul a văzut lume multă pe stradă, şi observă că jupânesele se îmbracă după moda din Constantinopol, acoperite şi vara cu blăni; haina este lungă. In cap poartă un calpac de sobol, o tocă. Femeile din popor se îmbracă însă după datina cea veche. In ce priveşte aşezarea părului, este acelaşi ca forma pe care pictorii vechi i-o dau în înfăţişările Maicii Domnului.

După aceia se trece pe lângă palatul din Mogoşoaia, al lui Brâncoveanu, care există şi acum, renovat. Francesul recunoaşte, că e „o clădire mare, destul de măreaţă". Domnul a făcut aici şi o biserică, în care e zugrăvit el cu toată familia lui—, fresce foarte frumoase. Clădirea este „foarte regulată şi clădită europeneşte". Se pomenesc şi unele „bonnes peintures" şi, în acelaşi timp, acele plafoane frumos sculptate de care am mai pomenit.

Mobile nu erau: le luaseră Turcii când făcuseră inventariul averii lui Brâncoveanu, şi urmaşul acestuia, Ştefan Cantacuzino, vrând poate ca printr'un act de caritate să şteargă amintirea păcatului mare pe care l-a fost săvârşit faţă de ruda care perise

la Constantinopol din pâra lui, prefăcuse această frumoasă clădire într'un han unde călătorii puteau să se adăpostească, fără însă a găsi acolo serviciul; dovadă, că, atunci când au venit aici acești călători, s'au îngrijit singuri să-și pregătească masa. Ni putem închipui ce-a ajuns prea-frumoasa clădire a lui Brâncoveanu prefăcută fiind în han, cât de răpede trebuie să i se fi stricat picturile. De jur împrejur erau grădini, care mergeau până la râu. Se însemnă și un heleșteu, care mi se pare că nu mai există, și drumeții aveau facultatea să trimeată pe cineva să pescuiască și să-și gătească singuri mâncarea, ca la mănăstirile noastre.

La Motraye pleacă din Mogoșoaia pe o noapte foarte frumoasă, „une nuit fort sereine", și trece prin patru sate până la Târgoviște. Orașul a impresionat pe călătorul de profesie, pentru pitoresc, pentru lucrurile vechi, interesând un om de distincție deosebită. Englesul vede rămășițele de ziduri, și este întrebarea dacă la 1714 nu se păstra mai mult din zidurile Târgoviștii. Bisericile nu le semnalează cu deosebire, de și erau foarte multe, care au și azi turnurile întregi.

Mai spune despre case că sânt în general joase. A apucat Curtea Veche cum o lăsase Brâncoveanu, care a stat foarte multă vreme la Târgoviște, înoind tradiția lui Matei Basarab. Pe vremea aceia Curtea era întreagă, dar acel „chasteau bâti à l'antique" nu i-a plăcut. O parte din palat, partea pe care o înoise Brâncoveanu, era destul de frumoasă. Alături, biserica Curții, clădită întâiu de Petru Cercel și mărită de Matei Basarab. Despre picturi La Motraye ni spune, el care se pricepea, că în această „assez jolie église" sânt picturi frumoase: „les pein-

tures à la grecque sont bonnes, contre l'ordinaire de cette région".

De la Târgovişte, trecând pe la Rucăr, se înfundă în Carpaţi, unde întâlneşte un pustnic sau preot catolic, zice el, care i-a cerut de pomană. Apoi trece la Braşov, unde ştie că erau Români, căci spune că este aici şi populaţie românească şi populaţie bulgărească refugiată povestea originii bulgăreşti a „Şcheilor").

Càlatoria lui Just Juel, sol al Danemarcei la Ţarul Petru, din 1709 la 1711, cuprinde şi ea unele ştiri privitoare la rolul pe care l-au avut Dimitrie Cantemir şi Moldovenii săi în campania de la Prut [1].

Nu e lipsit de interes pentru lucrurile extraordinare petrecute atunci la noi jurnalul acestui vice-amiral, care vine de la Chiev, unde a descris Lavra şi sfintele moaşte cuprinse înuntru şi slujbele ce se fac de călugări. De la Nimirov, de frica bandelor căzăceşti, Juel călătoreşte cu o escortă de un maior cu 50 de dragoni, conduşi de patru Cazaci.

De la Bar, unde învăţase Miron Costin, se trimete un dragon la Zwaniec, pe graniţa moldovenească, cu o scrisoare către generalul-maior Ieşov, venit cu 2.000 de dragoni pentru a strânge provişii. Bar, cuib evreiesc, e în ruine, cu puternicele-i biserici, cetatea distrusă; într'un mic castel ceva dragoni ai Polonilor. Dar generalul trecuse la Mohilău. Solul nu poate vedea cum dorise, Cameniţa. Suita lui pradă pe cale, mai ales pe Evrei.

Intoarcere la Bar, după câteva zile de rătăcire. Are bolnavi între ai săi. La 9 August e în sfârşit

[1] *En Rejse til Rusland under Tsar Peter, dagbogsoptegnelser af vice admiral Just Juel,* note de Gerhard L. Grove, Copenhaga 1893.

la Mohilău, „loc pustiu şi neîntărit". Peste apă află de la Ţar că s'a făcut pacea. Pentru ca să arăte cum s'a ajuns aici se adauge un extras din jurnalul generalului Allart.

Acesta plecase la 17/28 Iunie de la Soroca, împreună cu generalul Enzberg şi câteva sute de Cazaci. Tot în acea zi trece Ţarul cu garda şi cu divisiile lui Repnin şi Weyde. La 18 e la Soroca şi merge la Cainar, Allart oprindu-se la Răut, pe care, cu două divisii, îl urmează. Lipsă de apă. Generalul poposeşte la satul Gârla, două mile de la Prut, pe când Petru cu alte două divisii şi garda ajunge la râu. Se află că 15.000 de Tatari au atacat la trei mile de Iaşi pe Şeremetov, care pierde 280 de dragoni; 1.500 de călăreţi ruşi îi împrăştie. Se retrag la „Laputzkin", adecă Lăpuşna. La 22 Iunie, Allart e la Prut, Ţarul la Gârla.

A doua zi, acesta poposind, generalul e la o milă şi jumătate de Iaşi, Feldmareşalul îi ordonă a nu se grăbi şi a lua sare din Iaşi. Lipsă de hrană; lăcustele au distrus totul. Se găteşte podul pentru Ţar, care vine şi cu artilerie. La 25 Allart merge la Ţuţora, unde se uneşte cu Şeremetov, luând apoi Prutul în jos. La 27 vine „un colonel moldovean cu opt companii în lagăr, vestind că vor mai urmà opt companii"; se află că Tatarii au stricat fântânile în Bugeac. La 28 se face al doilea pod pe Prut, pentru furaj şi eventualitatea unei retrageri. La 30 trece Şeremetov cu o parte din cavalerie şi bagaje.

Carl Ewald von Rönne e trimes în Ţara-Românească, cu nouă regimente de cavalerie şi patru tunuri. La 2 Iulie, apar primele cete de Tatari. La 3 a trecut toată cavaleria cu generalul Janus; apoi Allart cu infanteria; se taie cele două poduri. După-

amiază vine Țarul cu garda și restul infanteriei. La 4, infanteria toată trece Bahluiul. La 5 se înaintează spre Movila Răbâii, la 6 la Gârla. La 7 Janus merge mai departe cu Cazacii și trimete vestea că Vizirul e la gura Sărății sau Strâmbii *(Stranbuzeretzin)*, că a făcut două poduri și au trecut 3.000 de Ieniceri; Janus e rechemat. La 8, consiliu de războiu; sânt 40.000 de Ieniceri cu 400 tunuri, mari și mici. Enzberg e trimes să primească pe Janus; spahiii și Tatarii urmăresc, cu 15-16.000 de oameni. Se iau măsurile de luptă.

Nu ne oprim asupra ei[1]. O comparație cu Neculce, cronicarul moldovean al luptei, ar fi de făcut. La părcane, la căruțele de apărare, erau destinați, în retragere, Moldoveni și Cazaci. Se încheie armistițiul. La Iași pleacă Turcii.

In retragere țara nu poate da provisii[2]. La 11 August călătorul trece din nou peste Prut. La Mohilău i se pare că locul se chiamă așa, după „un Domn moldovenesc Movilă"[3].

---

[1] Hărți la paginile 418, 421.

[2] Pentru expediția lui Rönne, cu 9.000 de cai, și pp. 418-9.

[3] P. 424. — A se adăugi P. Datlée, aflător la Iași în Februar 1703 (Iorga, în *An. Ac. Rom.*, XXXIII, p. 30) și consilierul danes Heitz, care trece prin Ardeal spre Moscova (Victor Roth, *Kunstdenkmäler aus den Sächsischen Kirchen Siebenbürgens*, I, p. 143).

VIII.

Dimitrie Cantemir şi Moldova sa

Venim astăzi la „Descrierea Moldovei" a lui Dimitrie Cantemir, care poartă titlul latinesc de *Descriptio Moldaviae*, pe care Cantemir îl traduce cu „Cartea hotărârii Moldovei".

De fapt Dimitrie Cantemir trebuie aşezat între călători, şi iată pentru ce: pentru că, de şi fiu de Domn al Moldovei, de şi Domn al Moldovei el însuşi, timp de câteva săptămâni, după moartea tatălui său, nerecunoscut de Poartă, şi pe urmă Domn câteva luni până la lupta de la Stănileşti şi la retragerea lui în Rusia, cu toate acestea cea mai mare parte din viaţă nu şi-a petrecut-o în Moldova însăşi. A fost o bucată de vreme represintantul tatălui său la Constantinopol, un fel de ostatec, garantând cu libertatea şi viaţa sa pentru credinţa bătrânului Constantin Cantemir, pe o vreme când Moldova era supusă la foarte multe ispite, cărora li se pleca une ori; după ce şi-a perdut întâiu Domnia, el a stat câţiva ani în Constantinopol, într'o situaţie superioară, ca unul ce ocupase Tronul câtăva vreme. După aceia, părăsind pământul Moldovei, a petrecut restul vieţii sale la Ruşi, unde a jucat un rol foarte mare, fiind unul dintre începătorii Academiei la Petersburg, dintre îmbogăţitorii literaturii ştiinţifice ru-

şeşti, adevărat consilier cultural al lui Petru-cel-Mare, pe care l-a întovărăşit în expediţia prin regiunile caspice contra Persiei. Ba a fost amestecat şi în viaţa familiară a nobilimii ruseşti, pentru că, murindu-i întăia soţie, fiica lui Şerban Cantacuzino, s'a însurat cu o principesă rusă, având copii cari au trăit în Rusia fără să piardă speranţa de a ajunge cândva Domni în Moldova.

Cu toate acestea ar greşi cineva dacă ar crede că lucrarea lui Dimitrie Cantemir, care, de alminteri, a fost scrisă tot în străinătate, nu în tinereţa lui, nici în timpul când a fost Domn în Moldova, nu este destul de bine informată şi că are numai informaţii care vin de la străini. O informaţie de la străini o are, şi foarte bogată. Dimitrie a trăit la Constantinopol atâta vreme, într'o situaţie cu totul superioară, în contact necontenit cu tot felul de lume, chiar şi cu diplomaţia apuseană; a stat în legătură cu ambasadorul Franciei şi a cetit nenumărate cărţi turceşti şi arăbeşti. Avea o cunoştinţă de limbi orientale cum n'a avut-o nimeni până la Austriacul Hammer, la începutul secolului al XIX-lea. Cartea şi-a scris-o în latineşte, limbă pe care o ştia perfect, şi pentru relaţiile lui culturale cu Apusul a fost făcut membru al Academiei din Berlin, iar lucrarea despre care vorbim a scris-o anume pentru Academia din Berlin.

Prin urmare putea întrebuinţa izvoare polone, ungureşti, ca, de pildă, cronica umanistului Bonfiniu, pe Leunclavius, German de la sfârşitul secolului al XVI-lea, care a tradus şi interpretat cronicile turceşti. Informaţia străină o are el, şi e foarte întinsă; nu e scoasă numai din cronici sau povestiri, ci şi din documente de arhive, ca unul ce a străbătut arhivele turceşti, de unde a luat informaţia lui cu pri-

vire la ceremonialul, asupra căruia o să revenim, al numirii şi primirii în audienţă, al purtării pe străzile Constantinopolului, până la reşedinţa lor, a Domnilor noştri.

Dar, alături de informaţia lui venită şi din contactul individual cu atâta lume, este o informaţie despre ţara lui din izvoare directe, care sânt, pe de o parte, experienţa lui proprie şi, pe de alta, actele de Stat din ţară. Pe lângă cronicile moldoveneşti, pe care mai mult sau mai puţin, şi nu chiar aşa de mult, le cunoştea, sânt atâtea ştiri care vin din experienţa lui. Aşa, de exemplu, când descrie aspectul geografic al ţerii ori când aminteşte cercetări arheologice la Prut, în regiunea Fălciiului, pe care o ştia bine şi pentru că familia cantemirească era din părţile vecine, din vestitul codru al Chigheciului: familie de moşneni militari din aceste părţi[1]. Afară de aceasta se vede clar că, nu numai a văzut ţara în treacăt, ci a făcut şi cercetări în unele părţi: astfel, ocupându-se de trecutul cel mai depărtat al acestor locuri, a vrut să găsească documente arheologice, şi pentru aceasta a mers la Suceava : descrie figurile care se văd pe cetate[2].

Intr'alt loc vorbeşte de săpăturile pe care le-a orânduit să se facă în vecinătatea Galaţilor. Când a fost în expediţia de la Petrovardin, în timpul luptelor cu Eugeniu de Savoia, a însemnat un val de pământ pe care l-a pus în legătură cu valul lui Traian.

Pe lângă acestea sânt multe lucruri pe care le-a auzit şi, cu toată învăţătura lui, le crede. Aşa ni spune că la munte se găseşte un fel de rouă care cuprinde

---

[1] Pomeneşte de cutare cetate din Fălciiu, adăugind — ceia ce nu era adevăr, fireşte, — că numele vine de la al barbarilor Taifali.

[2] De fapt e vorba de discurile colorate represintând tot felul de animale bizare, poate încercări de a represinta poveştile noastre.

unt şi din această causă oile care mănâncă plantele din partea locului sânt mai grase decât celelalte. Intr'alt loc e vorba de un fel de găinuşe care se lasă a fi prinse, pentru că sânt surde, mute şi proaste (se gândeşte la imobilitatea lor în vremea prăsirii). Când vorbeşte de descântece, de vrăji, de farmecele babelor, le crede pe toate: ni povesteşte cum de pe urma unei vrăji s'a umflat un cal şi, intervenind o altă babă, a trecut umflătura de la cal la proprietarul calului; baba însă a făcut farmece şi li-a trecut umflătura amândurora. In altă parte se spune că o herghelie întreagă s'a îmbolnăvit de râie, dar toate leacurile întrebuinţate au fost în zădar; apa neîncepută a izbutit să scape de această pacoste pe proprietarul hergheliei.

Pe lângă aceste informaţii naive sânt actele oficiale, într'adevăr foarte folositoare. Astfel pentru populaţia oraşelor noastre el înseamnă într'un loc că în Iaşi înaintea timpului din urmă, din causa războaielor îndelungate între Turci şi Poloni, care au adus ruinarea ţerii, erau 12.000 de case, şi deci, înmulţind cu cinci, vedem că populaţia Iaşului era mai mare decât cea de astăzi. Suceava are încă 14.000 de case, dar trebuie să se observe că pe vremea lui Cantemir Suceava, ocupată câtva timp de Poloni, era părăsită aproape, zidurile fiind ruinate, că nu mai era decât o umbră a strălucirii de odinioară. Aiurea, ocupându-se de export, se dau cifre exacte în ce priveşte preţul boilor, cari pe vremea aceia formau articolul principal de export: se cumpărau în Moldova cu 3-5 taleri şi se vindeau la Danzig cu 40-50, dând astfel un mare câştig negustorilor, în mare parte Români, cari făceau acest export de boi (şi de aici averile atât de importante ale unui Duca-Vodă sau Ursachi).

Mai departe, informaţii oficiale, luate din izvoare de arhive, se găsesc în ce priveşte dările faţă de Turci ale principatelor.

Erau atunci două feluri de venituri în Principate: veniturile ordinare, care erau ale Domnului, şi veniturile extrordinare, care erau ale Statului. Lucrări de edilitate şi de interes public nu se făceau de loc, pentru că toţi banii mergeau la Poartă. Domnul are un câştig de 600.000 de taleri pe an. Iar afară de aceasta trebuie să socotească dijma care se iea de la Câmpulungul Moldovenesc, cuprinzând valea întreagă până la hotarul Ardealului: Câmpulungul plătia doar vechea dijmă, care făcea 24.000 de lei, şi ni putem închipui ce însemna păstoritul în munţi pe acea vreme, dacă numai de aici Domnul avea un asemenea venit.

Iată, în detalii, folosul Domnului: 30.000 de taleri vama, 10.000 de taleri venitul sării, 15.000 venitul târgurilor. In fiecare târg cântăritul se îndeplinia pe sama pârcălabului, care făcea şi judecata (din militar el devenise un simplu funcţionar civil); şi venitul cântarului trecea şi el pe sama Domnului. In afară de aceasta erau dijmele obişnuite, nu cele speciale, — cum e oieritul—, care se luau numai de la ţerani. Căci, încă de pe vremea lui Cantemir, boierii erau scutiţi cu desăvârşire de dijme, decât numai în cel d'intăiu an de Domnie al unui Voevod era datoria ca ele să se deie şi de boieri, nu atât ca imposit, ci ca dare personală faţă de Domn. Când plătiau şi boierii, venitul se urca astfel la 20.000, pe când de obiceiu era numai de 10.000 de taleri. In afară de aceasta era *desetina* (ceia ce pe slavoneşte înseamnă tot dijmă), care se lua de la porci şi de la stupi. Mai târziu goştina se lua de la porci, iar desetina era terminul pentru taxa de stupi. Acest ve-

nit aducea 25.000 de taleri pe an. Pe urmă se semnalează categoria de locuitori ai ţerii cari erau datori a se presinta la războiu cu calul lor: curtenii, cari nu plătiau toate dările, dar erau datori să încunjure pe Domn la războiu, formând sâmburele armatei.

In loc de 600.000 de taleri, cât era odată venitul Moldovei, el ajunsese acum numai la 100.000.

Ce se cuvine lui Vodă strânge şi păstrează Cămăraşul; Vistierul are în grijă veniturile ţerii.

Pe lângă aceasta, de câte ori Turcii cereau ceva, trebuia să se creeze un venit extraordinar: birul se lua astfel cu mai multe semestre înainte.

Iată acum ce trebuie să deie ţara. Tributul se trimetea cu carăle domneşti, în pungi cântărite de Vistier şi pecetluite, după verificarea conţinutului, la un termin invariabil, Sfântul Gheorghe. La acest termin, de altfel, porniau înainte vreme Turcii în expediţiile lor războinice, pentru a se întoarce în ţara lor la Sfântul Dumitru, căci, ca şi Bizantinii, ei nu făceau campanie de iarnă.

Suma tributului era de 65.000 de taleri; pentru serbările Bairamului se plătiau 12.000 alţii şi se dădeau şi două blăni de samur sau de lup, lupi scumpi din părţile ruseşti. Pentru mama Sultanului, Sultana Validè, 5.000 de taleri şi o blană de lup. In afară de aceasta se trimiteau pentru moschei la Constantinopol 6.000 de taleri şi pentru hrana Capitalei o cantitate de său de 12.000 de taleri. Acel care păzia femeile Sultanului, Câzlar-Aga, „colonelul fetelor”, primia 2.500 de taleri şi o blană de samur. In afară de aceasta Vizirul avea şi el 5.000 de taleri şi o blană de samur; locotenentul Vizirului, când acesta mergea în expediţii şi i se ţinea locul la Constantinopol, Chehaiaua, 2.500 de taleri şi o blană de samur (cea mai scumpă, *paceà*, era din regiu-

nea pântecelui). Cel care ţinea socotelile Sultanului, Haznadarul, avea drept la 1.000 taleri, iar cancelariul, pentru Afacerile Străine, jumătate din această sumă.

S'ar crede că cu această s'a isprăvit. Nu: când Domnul era numit din nou, era dator să deie Sultanului 25.000 de taleri, Sultanei Validè 5.000, Marelui-Vizir 15.000, Chehaielei 7.000, Haznadarului 1.000 şi pe jumătate atâta lui Reis-Efendi. Apoi, când Domnul se aşeza în Capitala lui, trebuia să deie Agai care-l punea în Scaun 10.000 de taleri. Toate acestea se platiau pe sama Statului, nu a Domnului.

Dar mai era o sarcină. Pentru ca se introdusese obiceiul, de când Domnul nu mai era ales de ţară, să se aducă plângeri împotriva lui la Poartă, el era chemat la Constantinopol să se justifice, iar, dacă nu putea, era trimes în exil, şi, trebuind să fie imediat, un Domn fără să se aştepte alegerea din partea ţerii, se lăsa lucrul, de formă, în sama pribegilor de la Constantinopol, aşa încât de multe ori zece oameni puteau numi Domn pe cine voiau, dintre membrii, reali sau închipuiţi, ai dinastiei; aceasta păna la o vreme, căci pe urmă numia Sultanul şi de-a dreptul. Şi Turcii au prins a schimba pe Domni foarte des, ca să câştige sumele importante pe care le-am văzut: schimbarea se făcea la câte trei ani. Chiar dacă acelaşi stăpânitor era numit din nou în Scaun, el trebuia să plătească din nou, şi astfel s'au adaus alte daruri către Sultan şi puternicii de la Poartă. Se dădeau 25.000 de taleri pentru *mucarer*, întărire, dacă Domnul era absolvit de acusaţiile ce i se aduseseră, iar, dacă altul era numit din nou, atunci el plătia după obiceiu.

Venim acum la capitolul în care Dimitrie Cantemir înfăţişează ţara, şi anume Moldova, pentru că el se ocupă exclusiv de dânsa, de şi în „Hronicul" lui tratează despre viaţa tuturor Românilor, vorbind chiar de Românii macedoneni, pe cari se vede că i-a cunoscut, ca şi Stolnicul Constantin Cantacuzino, fiindcă o parte din „Grecii" de la noi erau Români de aceştia balcanici.

In ceia ce priveşte aspectul, nu ni se dau prea multe date noi. Cantemir vorbeşte de sămănături, spuind cât de bogat e rodul pământului, pe atunci mult mai bogat decât astăzi, căci atâtea regiuni abia erau lăzuite din pădure şi se sămăna pe locuri unde se acumulase putregaiul frunzelor atâtea secole. Se tratează şi despre vii, pomenindu-se, natural, de Cotnari. Scriitorul îşi închipuie că viile acestea au fost plantate întăiu dupe ce pământul a fost desţelenit cu Polonii prinşi la Dumbrava Roşie, ceia ce nu este exact, căci podgoriile de la Cotnari sânt foarte vechi, de pe vremea înaintaşilor lui Ştefan-cel-Mare, fiind lucrate de Nemţi cari s'au păstrat catolici până foarte târziu în secolul al XVIII-lea.

E vorba apoi la Odobeşti, de Nicoreşti, şi se mai citează încă două podgorii în judeţul Tutova, care nu se mai întâlnesc în timpul nostru.

Intâlnim în „Descriere" şi heleşteiele de odinioară, care şi acelea au dispărut în cea mai mare parte: ele se întâlniau altă dată pe fiecare moşie, nu numai pentru hrana mănăstirilor, dar şi a satelor, care atâtea luni pe an se hrăniau numai din peşte şi nu tăiau vite. Ele erau un mare izvor de bogăţie: Domnului i se aducea peştele viu în desagi pe cai.

In ce priveşte locuitorii, nu se poate zice că Dimitrie Cantemir era un om cu „idei democratice",

cu toate că înţelege pe ţeranul de pe vremea lui, chiar dacă nu-l laudă, şi în multe privinţi îi e protivnic. Intr'un singur punct nu putem merge alături de dânsul. Ţeranii pe vremea lui erau şerbi, legaţi de pământ. Doar de nu se putea împărţi o familie cum se împărţiau Ţiganii, vânzându-se bărbatul de o parte, femeia de alta, ba avem chiar acte unde se vindea o jumătate de copil, — ceia ce nu însemna că se tăia copilul, ci că banii valorii lui se împărţiau. Femeile erau toate libere; de fapt era robită numai munca bărbatului. De alminteri boierul de pe vremea aceia era adese ori ca un părinte pentru ţerănime, şi, cum reunia mai multe moşii şi habar n'avea de contabilitate agrară, sătenii erau de fapt mai stăpâni decât boierul. Cantemir spune însă că toţi şerbii, cari formează imensa majoritate a ţerănimii, în afară doar de răzeşi şi de mazili, nu sânt Români, ci Unguri, Ruşi, şi de aceia li se şi zice „vecini".

Părerea e absolut falşă. Adevărat este că la început s'a zis „vecini" ţeranilor veniţi de peste graniţă ca să coloniseze sate la noi, unde aflau o situaţie mai bună, căci în Polonia, în Ardeal ei erau şerbi, iar aici ţeranul a rămas liber până după veacul al XV-lea. Dar se făcea o deosebire între vechii ţerani, „oamenii ţerii", şi aceşti „vecini" [1], şi pe urmă boierii au început să confunde pe cei ce erau „vecini" cu cei ce nu erau, aşa că la urma urmei i-au făcut „vecini" pe toţi.

In ce priveşte caracterul ţeranului moldovean, Cantemir recunoaşte că viaţa lui este, ca simplicitate şi moralitate, superioară vieţii boierimii. Undeva zice, căutând a da o icoană generală: „Ţeranul se îndestulează cu puţin şi e deprins a trăi în condiţiuni po-

[1] La Spanioli *vicinos* (de la vicus) sânt sătenii în genere.

litice şi sociale patriarhale". Citează, nu numai Câmpulungul, dar şi Vrancea şi Chigheciul: cea d'intăiu un Ţinut asămănător cu al Câmpulungului, cu oierii veniţi peste vechii moşneni şi plugari, în parte din Ardeal, iar Chigeciul, cum am spus, un „codru" —li se zicea şi Codreni locuitorilor de acolo. Ţeranul spune el, e glumeţ, ducându-şi viaţa pe timpuri grele prin această virtute superioară a simţului relativităţii lucrurilor care este umorul, ironia. Sânt oameni sinceri, dar, spune el, nestatornici. Statornicia însă e în legătură cu o situaţie stabilă, cu averea pe care ai să o aperi, şi toate acestea lipsiau omului nostru.

Cantemir ni spune apoi un lucru foarte important care trebuie să puie pe gânduri: că ţeranii nu sânt beţivi, şi mai ales că nu beau rachiu. Velniţile, patronate de Domni, ale boierilor noştri şi ale arendaşilor străini, acelea au făcut pe săteni în unele părţi să se dea la băutură, dar pe vremea lui Cantemir beţia nu era una din bolile cele mari ale naţiei noastre. Cârciumile erau foarte rare, doar prin oraşe, — cum am spus, subterane, — iar nu la stradă, aţinând calea. Despre rachiu se spune că nu li place decât ostaşilor, şi se bea numai din păhărele înainte de masă, ca aperitiv.

In ce priveşte legăturile nelegitime, cu femeile, judecătorii erau cam toleranţi, singura lor datorie fiind să ceară şugubina, sau deşugubina[1], amenda imoralităţii.

Se mai spune că Moldovenii sânt oamenii cei mai primitori de pe lume; el chiamă la masă lor chiar oameni de pe stradă, afară de o singură esceptie: cei din Ţinutul Vasluiului cari, când li vine un străin,

[1] De unde vorba: „a dat de şugubină", de ruşine.

se îmbracă în haine stricate şi apar ca cerşitori la uşă. Rămâne ca lucrul să fie crezut — sau ba.

După aceia este o parte extrem de interesantă, aceia în care se vorbeşte de obiceiurile populare. Un capitol întreg este consacrat de Cantemir folklorului românesc, unul de o importanţă extraordinară. Şi atunci s'ar putea pune o întrebare: dacă el n'avea cunoştinţă, nu de cartea lui Del Chiaro, care putea să fie terminată într'o anume formă pe la 1716, când scria Cantemir, dar de intenţia secretariului brâncovenesc, care poate să fi scris şi în Moldova ca să i se adune ştiri despre obiceiuri. Cantemir ni vorbeşte cu o informaţie mai largă, de şi mai pe scurt şi mai strâns, despre aceste obiceiuri: din Del Chiaro şi din el se poate face o icoană a obiceiurilor populare pe vremea aceia. Se tratează nu numai despre medicina băbească şi despre lucruri pe care nu le putea şti decât cineva care a trăit în mijlocul poporului, dar se dă şi cea mai frumoasă descriere a căluşarilor, cea mai adâncă explicaţie a lor. De aici se vede că jocul căluşarilor, care corespunde în foarte multe privinţi cu ceia ce sânt Junii din Braşov, legaţi însă, aceştia, numai de serbătoarea Paştilor, aveau un caracter religios; atâta vreme cât dură „lupta" lor, întrecerea lor în jocuri, ei nu puteau sta supt acoperiş profan, ci trebuiau să caute pentru odihnă un loc sfânt, în tinda vre unei biserici, fiindcă altfel se credea că-şi calcă jurământul şi deci îi fură frumoasele sau ielele; şi ei erau datori să facă nouă ani serviciul lor tainic. In schimb au virtutea de a vindeca pe bolnavi.

Se tratează şi despre toate superstiţiile populare, despre toate icoanele fantastice rămase în mintea ţeranului nostru, din foarte depărtate urme de mito-

logie tracică şi poate din cine ştie ce obiceiuri italiene aduse împreună cu vechii păstori cari încă din Peninsula Balcanică au format basa poporului nostru.

Afară de aceasta este foarte frumoasă şi foarte bogată descrierea datinelor de căsătorie. Peţitorii, colăcarii, vin— şi aceasta nu o întâlnim în Del Chiaro, —şi ţin o oraţie. In această oraţie se spune despre cerboaica urmărită de un vânător, care s'a ascuns undeva, şi colăcarii bănuiesc că se află ascunsă în casa miresei. Părinţii fetei răspund fireşte că n'au auzit niciodată de o astfel de cerboaică, vânătorii insistă însă, şi în cele din urmă ea se duce înaintea lor.

Se enumeră, cum am văzut şi în Del Chiaro, petrecerile care se dau, şi care sânt de o deosebită strălucire când soţii aparţin boierimii şi mai ales când se întâmplă de cunună Domnul. Atunci mirele poartă pe cap un şlic special dăruit de Vodă, asămănător propriului lui şlic; mirele se aşează la dreapta Domnului şi e servit cu ceremonialul cu care e servit şi acesta; el merge pe un cal domnesc şi se urmează, în toate, obiceiurile care se obişnuiesc la Curte pentru Voevodul însuşi. Nunta porneşte de Joi — cum am văzut în povestirea Italianului—şi ţine până Duminecă, cu ospeţe şi danţuri. Rudele miresei, în loc să pregătească numai rochia cu care ea se va înfăţişa în ziua cea mare, se apucă de lucrează împreună cu mireasa la pregătirea mesei; astfel ziua aceia se zice a „cernutului", căci se cerne făina pentru cozonacii şi plăcintele care se vor servi oaspeţilor. In zilele premergătoare ceremoniei nunţii sânt şi adevărate întreceri de cavaleri. Căci până pe la 1820 în margenea Bucureştilor, cum vom vedea că o spune călătorul Lagarde, se făceau întreceri între tinerii boieri supt supravegherea Domnului cu suliţa *(jave-*

lot) şi Vodă împărţia daruri, tot aşa de preţuite ca acelea de care se învredniciau cavalerii din evul mediu în aşa-zisele „joutes" înaintea damelor.

Se vorbeşte de masa mare care se întindea după nuntă, masă la care erau permise o mulţime de glume, oricum mult mai delicate decât cele ce se mai obîşnuiesc şi astăzi în Apus. Când era să plece mireasa, i se bătea vălul cu un cuiu pentru a o mai reţinea o bucată de vreme în mijlocul nuntaşilor. In sfârşit, când se făcea ziuă, unul din oaspeţi imita cântul cocoşului, şi acesta era semnul plecării. Dar nu se despărţiau nuntaşii înainte de a mai bea câteva păhare, şi aceasta se numia „păharul de cale albă", adecă de drum fericit. După aceia, mirele şi mireasa, cari ajunseseră să fie împreună după o întreagă luptă, întâmpinau o nouă împotrivire din partea fraţilor, cari se făceau că opresc pe sora lor, şi mirele trebuia să-şi cucerească din nou mireasa prin daruri; atunci săbiile, care se încrucişaseră într'un simulacru de luptă, se lăsau jos, şi părechea cea nouă trecea.

Găsim apoi la Dimitrie Cantemir şi descrierea obiceiurilor de la înmormântări, care au rămas aceleaşi şi astăzi la ţară. Când se ducea la mormânt un ostaş, era obiceiul să se vadă şi calul după sicriu şi, ca să „plângă" acesta, i se ungeau cu ceapă sau cu praf de puşcă ochii. După îngropare se cânta la mormânt, cum am văzut, de către bocitoare, şi Cantemir este cel d'intăiu care dă un cântec de bocit ce nu e popular, ci mai mult de mahală, trecut prin condeiul cine ştie cui: „plâng şi mă tânguiesc, pentru viaţa cea rea a lumii acesteia, ce se rupe ca şi aţa."

Vorbind de farmece scriitorul îşi dă osteneala să caute şi originea acestor obiceiuri,— lucru prea greu pentru învăţătura timpului. Crede că „zâna" vine

din Diana,. Drăgaïca, pe care o zugrăveşte, ca şi paparudele, ar fi Ceres, căci venia pe vremea sămănăturilor, iar Doina-i aminteşte pe Marte sau Belona. Astfel ideia interpretării prin origini romane clasice apare întăiu la dânsul.

De sigur nu este greşit să se caute această origine în obiceiurile din Italia, dar nu în cele adeverite de literatura scrisă, ci în obiceiurile actuale ale ţeranilor din Italia şi mai ales din regiuni absolut conservative, cum este a Abruzzilor şi toată linia Apeninilor.

Venim acum la boieri, şi nu în ce priveşte titlurile, demnităţile şi atributele lor în vremea lui Dimitrie Cantemir, ci supt un alt raport: ce însemnează ei în viaţa socială şi în cultura timpului. Cantemir face o deosebire între cei vechi şi cei noi. Cei vechi aveau obiceiul de a-şi pregăti fiii pentru rosturile lor viitoare cu cea mai mare îngrijire, şi anume nu-i creşteau acasă la dânşii, ca să nu se deprindă răzgâiaţi, ci-i trimeteau între străini, la alţi boieri, să facă învăţătură acolo. După ce se pregătiau trei ani la străini, servind la masă, curăţind armele, făcând pe „ordonanţa", tânărul venia la Divan, de la Divan înainta apoi la Spătărie şi ajungea Postelnic al treilea, ceia ce era deocamdată foarte puţin, dar Postelnicul al treilea putea să isprăvească Logofăt-Mare. Şi, ni se spune, nu părea lucru cuviincios ca părinţii insişi să recomande pe fiii lor la Domn. Postelnicii erau puţini, doisprezece, dar obiceiul vechiu începea să se strice, şi se făceau acum *boierinaşi*, ca să încapă toată lumea: în felul acesta, spune el, s'a ajuns la decăderea boierimii noastre.

Venim la felul cum Dimitrie Cantemir înţelege organisarea Statului în legătură cu vecinii şi cu caracterul însuşi al Domniei. Şi anume caracterul Domniei

supt două raporturi: cel vechiu, tradiţional, înainte de supunerea faţă de Turci, şi cel nou, modern, pe care-l cunoştea foarte bine, ca unul ce trecuse însuşi de două ori prin aceste forme, — odată fără noroc la început, când nu putuse rămânea ca Domn.

Dimitrie Cantemir e socotit pe dreptate ca unul care cel d'intăiu a afirmat, într'o formă savantă, erudită, sprijinindu-se pe izvoare, caracterul de permanenţă al elementului românesc pe locurile acestea într'o vreme când era din anumite puncte de vedere un merit să se afirme lucrul.

Dacă permanenţa aceasta a fost afirmată cu foarte mare lux de argumente şi cu argumente de toată frumuseţa de Petru Maior din Ardeal, în cartea sa „Despre începutul Românilor în Dacia", la 1812, trebuie să se ţie în samă că acesta răspundea provocat din partea unui număr de învăţaţi străini, nu Unguri, ci Saşi, Nemţi şi Slavi, cu tendinţa de a ne înfăţişa ca oameni veniţi aici de ieri, de alaltăieri, cari am fi părăsit locurile acestea de pe vremea lui Aurelian şi ne-am fi întors prin secolul al XIII-lea abia, aflând pe Unguri aşezaţi de patru sute de ani.

Scriitorul român a fost adus astfel să apere interesele naţiunii sale, validitând drepturi care vin din vechimea aşezării pe acest pământ şi din caracterul neîntrerupt al locuinţei. Pe vremea lui Dimitrie Cantemir însă nu era nicio polemică, nu fusese nimeni care să fi atacat drepturile Românilor; ceia ce făcea el era din propriul lui impuls. Oricât de mare ar fi deci meritul lui Petru Maior, este totuşi unul, n'aş zice: mai mare, dar distinct de acesta, meritul de a fi ridicat chestiunea de la sine, fără nicio influenţă din afară.

Inainte de Cantemir ideia romanităţii noastre o exprimaseră foarte mulţi străini, încă din secolul al

XV-lea, ca Aeneas Sylvius, ori culare misionar care a trecut prin părţile noastre—şi în genere toţi călugării catolici, cu cultura lor clasică, şi-au dat sama după limbă, după obiceiuri, după aspectul fisic al populaţiei, că este o legătură între Romani şi noi. In secolul al XVII-lea ideia romanităţii noastre a fost ridicată pe rând de Grigore Ureche, cu mai puţină învăţătură, câştigată în Polonia în imprejurări modeste, apoi de Miron Costin, cu o cultură mult mai largă, într'un tratat special redactat româneşte în felul cum se redactau latineşte de oamenii Renaşterii asemenea opuscule. Nu poate să existe însă nicio comparaţie între învăţătura lui Miron Costin şi între învăţătura lui Dimitrie Cantemir. Acesta avea cunoştinţile cele mai variate, şi fiecare dintr'însele mult mai solidă decât ale lui Miron Costin. Ele sânt căpătate într'o viaţă întreagă de studii, căci Cantemir a trăit în mijlocul cărţilor sale, mai ales în Rusia. Adăugând faptul că el cunoştea şi izvoarele orientale, că avea un câmp de vedere mult mai larg, un sentiment de istorie universală, aş zice, pentru marile probleme superioare, Domnul moldovean e mult superior înaintaşilor săi.

El va vorbi deci şi în cartea de faţă — mai pe larg despre acestea în „Hronicul .Româno-Moldo-Valahilor", istorie veche a poporului român, care trebuia să facă parte, după concepţia lui, din istoria generală a Românilor—, despre obârşia romană a poporului nostru, care este pentru dânsul incontestabilă. Une ori trece, cum am văzut, chiar dincolo de limitele admisibile şi dă etimologii care ne fac pe noi să zâmbim. La originea obiceiurilor noastre populare el pune totdeauna ceva roman, clasic roman, şi exclusiv roman.

Acum, într'o carte ca aceasta, el nu putea să a-

răte pe larg părerea sa despre permanenţa Românilor pe teritoriul ocupat de dânşii. In ce priveşte întemeierea Principatelor, fireşte că presintă cunoştinţile pe care le avea la îndemână în cronicile locale. Este un întreg capitol asupra istoriei ulterioare a Moldovei, capitol în care cam încurcă lucrurile. De exemplu: pe Bogdan întemeietorul Moldovei îl face fiul lui Ioan, pentru că, de la o bucată de vreme, şi titlurile Domnilor moldoveni erau precedate de „Io" care însemnează „Ion" (Ioniţă, „Ţarul" vlah din Balcani).

Cantemir confundă pe Dragoş, căpitanul unguresc, cu Bogdan, fundatorul Moldovei libere; el creiază un „Bogdan, cu porecla Muşat, fiul lui Laţcu" (de fapt Muşata este una din fetele lui Laţcu-Vodă, sau, după ce a trecut la catolicism, Margareta), iar copiii Muşatei, cari au domnit după Laţcu, Petru, Roman şi Ştefan, şi-au zis „ai Muşatei", după mama pe care o moşteniseră (cf. a Siminei, a Imbroanei, etc.). Despre Ştefan-cel-Mare ştie, dacă nu cât ar fi trebuit, cel puţin cât se potriveşte, şi-l judecă astfel: „A fost un Domn cu totul vrednic de laudă şi apărător viteaz al patriei sale de către toate năpădirile vrăjmaşilor săi, ori din ce parte se ridicau". Ici şi colo se mai întâlnesc confusii. De pildă se confundă Ioan-Vodă cel Cumplit cu Despot-Vodă, spuindu-se că acest om crud, fără niciun fel de aplecare către litere era foarte învăţat în limba grecească şi latinească.

Pe Radu Mihnea îl numeşte Radu-cel-Lung (după „Radu-cel-Mare" al călugărilor). In afară de aceasta, în sfârşit pentru anume Domni din veacul al XVII-lea se introduce câte o mică informaţie care întregeşte figura lor; astfel se vorbeşte despre fântâna de

argint dăruită Sultanului de Dumitraşcu Cantacuzino pe la 1670.

Până unde merge imparţialitatea lui Cantemir se vede din pomenirea, la capătul listei Domnilor, a lui Mihai Racoviţă, despre care ni spune că „se ţine după putinţă în Moldova această ruinată şi de toate părţile atacată".

După această desfăşurare a Domniilor moldoveneşti, vine o altă parte: legăturile pe care Moldova le-a stabilit şi menţinut în deosebite timpuri cu Statele vecine.

Conform cu teoria curentă, pe care am primit-o prea uşor, ţerile noastre, de la început, au fost închinate vecinilor creştini, ele au fost vasale: Ţara-Românească, Ungurilor, iar Moldova regilor Poloniei. Intr'un studiu apărut în „Analele Academiei Române" despre „Originea şi sensul direcţiilor politice în trecutul Statelor noastre", am căutat să lămuresc lucrul în sensul acela că legătura de omagiu vine din provinciile date Domnilor noştri dincolo de hotarele ţerii lor de către regii vecini Fagaraşul pentru Munteni, Ţara Sepenicului şi Pocuţia pentru Moldoveni). Părerea aceasta o are şi Dimitrie Cantemir fără să o poată explica în acelaşi fel, neavând cunoştinţa necesară de lucruri.

Nu numai atât, dar el parcă prevede anume descoperiri care s'au făcut în timpul mai nou şi anume teorii care s'au putut stabili pe basa acestor descoperiri, când afirmă şi continuitatea, la noi, a unei organisaţii politice din cea mai veche vreme.

O spune răspicat: „noi am avut totdeauna regii şi principii noştri". Şi, când zice „regi", încă are dreptate, căci, de şi se chema Voevod, Domnul nostru avea şi însuşiri regale, ba chiar plenitudinea autorităţii imperiale romane.

Şi Cantemir afirmă cu multă dreptate că „nu li lipsia nimic din drepturile regaliene”; acestea sânt însă: dreptul de viaţă şi de moarte asupra tuturor supuşilor, dreptul de a bate monedă, chiar şi de aur; de şi monedă de aur nu s'a bătut nici pe vremea lui Mircea, dar, cu toată pomenirea „perperului din Valahia”—şi „perperul” era moneda bizantină de aur; aici numai o monedă „de cont”—, apoi dreptul de a face războiu şi de a încheia pace şi de a iscăli alianţe.

In afară de aceasta se însemnă că Domnii nu erau stăpânitori fără legătură unii cu alţii, fără rosturi comune unei întregi familii. Ei au aparţinut unor dinastii, şi puterea noastră a fost legătură strânsă care împiedeca haosul competiţiilor în afară de fiii legitimi şi nelegitimi ai Domnilor cari au fost. Şi Cantemir scrie despre peirea dinastii lui Ştefan astfel: „Supt Bogdan s'a stâns raza cea de frunte a gloriei moldoveneşti, voia de a mai face războiu şi a lega pacea”; „ceva mai târziu, s'a stins şi dinastia Dragoşeştilor”.

Dar el comite încă o greşeală, când crede că drepturile regaliene au perit odată cu închinarea lui Bogdan către Turci, căci Petru Aron cu o jumătate de veac înainte o făcuse şi Ştefan-cel-Mare însuşi a plătit tribut la sfârşit.

Cât priveşte dreptul de a purta războiu şi de a încheia pace, nu este adevărat că el s'ar fi pierdut atunci. Domnii noştri nu mai purtau războaie mari, fiindcă n'aveau soldaţi destui, dar nu pentru că li se tăiase dreptul: până în epoca Fanarioţilor, când un Domn se dădea de partea Ruşilor, el aducea cu sine şi armata sa. Iarăşi nu se poate zice că s'a luat Domnilor vre-odată dreptul de a bate monedă, căci monedă s'a bătut şi pe vremea lui Istratie Dabija, la Suceava, şi falsă monedă suedesă, ca să plă-

tească pe mercenarii apuseni: aşa-zişii „şalăi" bătuţi la bănării, de bănari. Iar Constantin Brâncoveanu a bătut un fel de medalie comemorativă când a împlinit douăzeci şi cinci de ani de stăpânire, după un exemplu veneţian pe care i l-a spus unchiul său Constantin Stolnicul [1].

In genere, Turcii n'au căutat niciodată să înlăture în formă teoretică drepturile noastre cele vechi, iar, dacă s'ar fi pus chestiunea, toată boierimea ar fi protestat, şi ea ar fi fost sprijinită de ţara întreagă, strâns legată de tradiţii de atâtea ori seculare.

Ca să arăte cât de mari erau drepturile Domnului, Dimitrie Cantemir citează două exemple, care sânt într'adevăr foarte interesante: pe de o parte, dacă un Turc venia la noi, Vodă avea judecată şi asupra lui, căci tot ce se găsia pe teritoriul său era supus jurisdicţiei domneşti: de aceia Turcii aveau respectul Domnului şi nu se făceau o mulţime de ticăloşii pe care tot ei le obişnuiau în teritoriile unde totul era la voia lor. Al doilea, familii nobile la noi erau şi nu prea erau; unii înfăţişau genealogii, dar genealogia era mai importantă la un răzeş decât la un boier, căci răzeşii pe basa genealogiei aveau dreptul la bucata lor de pământ: o nobleţă ca aiurea, cu stemă, la noi n'a existat, şi, dacă totuşi se văd unele familii cu stema lor proprie, aceasta e de pe urma vre-unui privilegiu de nobleţă dat de străini, în special de Imperiu (Brâncovenii, Bălăcenii, Dudeştii). Aşa încât Domnul era totdeauna liber să nu ţină sama de origine în numirea boierilor lui.

[1] Aşa-zisa medalie a lui Vodă-Hangerli, Fanariot muntean de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, e o falsificaţie după a lui Brâncoveanu, ambii purtând numele de Constantin. Nu corespunde nici titlul domnesc, nici îmbrăcămintea şi cuca.

El avea dreptul „să facă dintr'un ţeran un Logofăt Mare". De un lucru însă nu putea să se atingă Domnul: de siguranţa moşiei. Acesta era lucru sacru, d'inaintea căruia şi Domnul se opria. Putea să reieie în cercetare o judecată a înaintaşului lui, şi de aceia mulţimea de acte, dar în afară de revisuirea proceselor nu putea să smulgă fără lege pământul nimănui.

De predecesorii lui la Domnie, Dimitrie Cantemir e foarte mândru: de ei şi de faptele lor. Căci înainte erau mai mult fapte decât scrise. De câte ori pomeneşte de Domnii mai vechi, el înfăţişează toate titlurile la respect ale acestora. La biserică, înaintea lui Dumnezeu, Vodă are altă situaţie decât oamenii ceilalţi: ei stau în picioare, pe când el e aşezat; cât se face slujba, stă cu cuca pe cap, şi se ridică numai când se cântă „Sfânt, Sfânt este Domnul Dumnezeu", când se ceteşte Evanghelia şi se spune Crezul şi Tatăl Nostru, ori la împărtăşanie, când se pronunţă formula sacramentală: „Luaţi, mâncaţi", etc. Domnul mănâncă în palatul lui de obiceiu singur — cum mănâncă Papii şi în timpul nostru —; une ori la amiazi vine şi Doamna, rare ori altfel de rude; mai des câte un favorit. Bine înţeles, afară de mesele mari, când Vodă era încunjurat de toţi boierii, cari, atunci, îndepliniau funcţiunea de slujitori pe lângă dânsul, schimbând farfuriile, păharele, gustând ei mâncarea şi băutura înainte de stăpân ca nu cumva să se fi turnat otrăvuri. Boierii cei mari stăteau până la păharul al treilea, iar după aceia mâncau în odaia de alături, făcând loc celor de-al doilea.

Apoi vin toasturile pentru Doamna, pentru fiii şi fetele Domnului „şi pentru alţii, precum se întâmplă cu asemnea prilejuri". Când Vodă ducea păharul la

gură, porniau tunurile afară. Şi, adauge Dimitrie Cantemir, când bea Domnul acest păhar, nimeni altul nu o face, ci numai după aceia îndrăznesc şi ceilalţi. Când invitaţii sărută mâna stăpânului la plecare, Postelnicul îl duce de subţiori până la el.

Boierii beau din păhare mai ieftene, Mitropolitul singur dintr'un păhar de argint, ca şi Domnul. Când pleacă, fieştecine are voie să ducă mâncare, blidul însă trebuie restituit cămării domneşti.

Când se ridică toasturi, cel d'intăiu era, cum s'a văzut, pentru Sultan, fără a-i spune pe nume, apoi Mitropolitul bea pentru Domn. Se întrebuinţau păhare foarte mari, adevărate potire, şi a fi beat înaintea Măriei Sale, sau Măria Sa înaintea boierilor, nu se considera ca o mare ruşine. Când se ridica păharul pentru Domn, toţi boierii se sculau în picioare şi stăteau în şir, fiecare la rangul însemnat pentru dânsul. Absolut obiceiurile împărăteşti.

Datoria era ca masa să continue până la aprinsul lumânărilor de său. — Este în toate acestea şi multă etichetă copilăroasă, dar şi o oarecare maiestate.— Iar, când se aprindeau lumânările, Domnul punea şervetul pe masă, şi acesta era semnul că s'a isprăvit. Toţi plecau imediat: pe acei cari erau atât de beţi de nu-i mai slujiau picioarele, îi ridicau alţii. Medelnicerul dădea de spălat tuturora. Mitropolitul rostia o rugăciune; Domnul făcea de trei ori semnul crucii şi apoi îşi lua ziua bună, părăsind sala banchetului. Atunci slujitorii luau ce puteau de pe masă. Iar invitaţii erau însoţiţi de lăutari până acasă, — musica turcească, căci cea nemţească a fost introdusă mai târziu numai.

Când Domnul pleacă la vânat, este o adevărată expediţie. In privinţa aceasta el a împrumutat obiceiurile Sultanului, căci în armata turcească era un

corp special al „vânătorilor”, cari într'adevăr mergeau la vânat.

Judecăţile la Vodă se fac, cum am spus, cu o solemnitate specială, de o parte şi de alta stând boierii, şi Mitropolitul în frunte, care ceteşte sentinţa Domnul era socotit că nu greşeşte niciodată. Sentinţa unui boier, a Logofătului se putea strica, dar judecata domnească era hotărâtoare: pe Domn îl judeca numai conştiinţa lui şi Dumnezeu. Une ori Sultanul putea „să pedepsească pe Domn”.

Dacă s'ar întreba cineva: vorbind în felul acesta despre Sultan, avea Dimitrie Cantemir mare respect de stăpânirea turcească, am răspunde că plângerile lui Brâncoveanu şi lui Constantin Cantacuzino împotriva lăcomiei turceşti sânt dese, iar Cantemir spune că „tirania Turcilor şi a Tatarilor” s'a stabilit din veacul al XVI-lea asupra noastră. Am văzut cum laudă pe Mihail Racoviţă, care „face ce poate ca să salveze Moldova ruinată şi de toate părţile atacată”.

Intr'alt loc Cantemir observă: „aşa joacă ambiţia şi lăcomia pe pielea bieţilor Moldoveni”, şi adauge: „în anume momente a fost răpus în felul acesta bourul neîmblânzit al Moldovei de către Turci”. Aiurea în sfârşit el înseamnă: „toate acestea se trag de pe bieţii ţerani în orice chip, şi nu se mai satură nesăţioasă lăcomie de bani a Porţii Ottomane; pentru aceasta ţara e menită unei prăpădenii totale, căci calamităţile şi miseriile cresc pe zi ce merge”.

In ce priveşte pe străini, Unguri şi Poloni, se spune foarte limpede că Domnii au fost adevăraţi stăpâni ai ţerii şi că sânt numai formalităţi actele de închinare către vecinul din Apus şi de Nord. Intr'alt pasagiu găsim: „scriitorii, atât poloni, cât şi unguri, trăgând din acele casuri particulare conclusie generală, afirmă că Domnii Moldovei ar fi fost vasalii

lor şi se încearcă a se numi supunere ceia ce nu e decât confederaţie". Dar se afirmă că Moldova nu e tributară nimănui, ci confederată. Domnii nu atârnă nici măcar de alegerea lor de către boieri, ci au totul prin moştenire de la părinţi. Iar, când arată cum se făceau Domnii pe vremea Turcilor, Cantemir recunoaşte fără îndoială că boierii primesc pe Vodă pentru că „e porunca prea-luminatului şi înduratului Impărat". Mai recunoaşte că Turcii cresc veniturile ţerii în folosul lor, după plac, recunoaşte că au fost Domni puşi la închisoare şi omorâţi de Sultani: toate lucrurile acestea le recunoaşte, dar se simte, pe de altă parte, mândria lui atunci când povesteşte în ce fel Domnul este onorat chiar de Turci la Constantinopol.

Când se făcea cineva Domn la Poartă, drumul pe care trebuia să-l urmeze pentru a ajunge înaintea Vizirului şi a Sultanului, era al Impăraţilor bizantini de odinioară. Vodă mergea pe un cal arab cu pietre scumpe la şea şi la coburi, cu sabia bătută în pietre scumpe, cu buzduganul în mână; doi paji îi ţineau calul; copii de casă veniau după dânsul. După ce era primit de Vizir, mergea la biserica Patriarhiei. Aici întra în strigătele ceauşilor Impărăţiei, cari-i urau, ca Impăraţilor de pe vremuri: „Intru mulţi ani Măria Ta". Musica apoi cânta necontenit. Patriarhul făcea slujba care se făcea odinioară pentru Cesarii Bizanţului, şi numai după aceia Domnul pleca spre ţară, şi, atunci, totdeauna în rostul unui comandant de armată.

Domnii fanarioţi fără îndoială n'aveau cine ştie ce trupe la disposiţie, şi nu erau oameni viteji, dar Duca, având pentru Moldova două tuiuri (cozi de cal), fiiindcă era şi Hatmanul Ucrainei primise şi al treilea, — atâtea cât şi Vizirul cel mare. Mergea deci

cu tuiurile acestea, cu steagul ţerii lui desfăşurat, cu boieri, cu copii de casă, cu ostaşi, şi aşa întra în ţară. Când ajungea la reşedinţa lui, după ce se înfăţişa boierilor, se cetia — semn de deferenţă — actul de la Sultan, care nu se pomenia pe vremea veche. Vodă întra în sfârşit la Mitropolie, unde se făcea din nou slujba împărătească, de arhiereu, încunjurat de toţi episcopii săi.

De atunci domnià „din mila lui Dumnezeu".

IX.

Călători poloni în țerile noastre în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea

La 1755 ambasadorul polon contele Mniszech a trecut pe la noi. In Polonia pe vremea aceia era dinastia de Saxonia, pe care a stabilit-o acolo August-cel-Tare, și această dinastie a avut în general față de Turci o politică deosebită de politica mai veche, cu caracter de cruciată, care se făcuse pe vremea lui Sobieski și care, ca și a lui Zamoyski, avea idealul cuceririi liniei Dunărei prin lupta, în orice împrejurări posibile, împotriva Sultanului. După fasa critică pe care o represintă amestecul lui Carol al XII-lea, regele Suediei, în afacerile polone, susținând pe Stanislav Leszczyński împotriva lui August de Saxonia, când această Casă de Saxonia se așează definitiv pe tron, legăturile cu Poarta sânt foarte bune, și în tot secolul al XVIII-lea se vor continuà ambasade dese, menite să întrețină prietenia cu Turcii. Pe de altă parte, Polonia nu mai era în stare să formuleze niciun fel de pretenții asupra țerilor noastre; vechile amintiri de vasalitate medievală, noile încercări de cucerire a țerilor noastre au ieșit cu desăvârșire din mintea aristocrației polone a acestui secol: regatul, care vede primejdia înaintea ochilor, care se îndreaptă spre catastrofa împărțirii între cele trei mari Puteri vecine, se găsește într'o situa-

ție care apropie politica lui de propria noastră politică, căci se știe că noi am pierdut Bucovina ca o urmare a pierderii Galiției polone către Austria.

Unul din călătorii cari în secolul al XVIII-lea merg la Constantinopol, este, deci, și acest conte Mniszech [1].

Jerzy August Mniszech, șambelan, apoi mareșal al Lituaniei, venia din țara lui trecând, cum erau împrejurările atunci, întăiu pe teritoriul turcesc, al Hotinului, pentru ca să ajungă pe teritoriul moldovenesc. In adevăr, dacă, la pacea de la Carlovăț, din 1699, Polonii fuseseră siliți să părăsească speranțele lor de a avea amândouă țerile noastre sau cel puțin Moldova, după încheierea acelei păci Turcii au luat anume măsuri pentru ca de partea Poloniei să nu mai poată fi o amenințare, și una din aceste măsuri a fost să creeze, pe lângă posesiunile pe care înainte de aceasta le aveau în Basarabia, pe lângă teritoriile unde stăpâniau direct — în raiaua Chiliei, Cetății-Albe, a Tighinei-Bender—, o raià de Nord-Est, ocupând Hotinul, ceia ce s'a făcut, ascunzându-se foarte bine scopul, supt pretext de pregătire a unei expediții în Polonia, la 1713. Indată după ocuparea Hotinului, pe care Moldova l-a cerut mai multă vreme și pe care credea să-l poată reocupa pe la 1730, în vremea lui Grigore Matei-Vodă Ghica, s'a creat și raiaua, care cuprindea un număr de sate închinate, cum era obiceiul, Pașei din cetate.

---

[1] Descrierea călătoriei lui și a celei următoare este păstrată într'o expunere destul de bogată, pe care am tipărit-o în „Buletinul Societății de Geografie", 1898; extract supt titlul *Călători, ambasadori și misionari în țerile noastre și asupra țerilor noastre*, București 1899.

Indată ce se trece pe teritoriul moldovenesc[1], se presintă un delegat al Domnului, care pe vremea aceia era Matei Ghica, fiul lui Grigore, om tânăr foarte puţin experimentat, şi care era să aibă în desvoltarea Domnilor fanarioţi la noi un rol foarte mic. Căci nici Matei, nici fratele lui, Scarlat, zugrăviţi pe păreţii bisericii Frumoasa, lângă Iaşi, n'au avut din calităţile tatălui sau ale bunicii lor, fata lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, care, aceasta, adăugia, pe lângă o mare inteligenţă, şi o creştere deosebită, o perfectă iniţiare în afacerile turceşti. Trimesul Domnului era şeful portarilor, Portar-başa,— pentru că trăim pe o vreme când moda constantinopolitană, turcească, pătrunde în toate domeniile, aşa încât, precum alaiul, pe care-l vom vedea îndată, imită pe cele din Constantinopol, tot aşa numele celor cari dau elementele amestecate în alaiu sânt constantinopolitane. Portar-başa se înfăţişează aducând scrisori şi pentru solul polon şi pentru solul rusesc, care trebuia să treacă prin părţile noastre, prinţul Dolgoruchi, dintr'o foarte veche familie de cneji.

Scrisorile erau în latineşte, limbă care se întrebuinţa curent în diplomaţia orientală, pentru care Ioan Calmăşul, fiul Vornicului de Câmpulung Toader, care învăţase la Liov, va ajunge a fi dragoman al Porţii, până ce la bătrâneţe înaintate e numit şi Domn al Moldovei.

Drumul este arătat foarte amănunţit, conac de conac: el trece pe la Larga, Brânzeni, Duruitori. Aici se arată o companie de ostaşi, în fruntea căreia era boierul care aducea salutările Domnului, presintate tot în limba latină. Se poate spune, în treacăt, că pe vremea aceia, dacă Moldova nu mai avea

[1] Mai este un drum pe la Cernăuţi, şi se va vedea că şi acesta era întrebuinţat.

o armată capabilă de a se luptà, din deosebitele elemente ale armatei de odinioară rămăseseră atâtea încât să se formeze trupe de paradă, ba chiar, în măsura în care adevărata forță luptătoare a Moldovei, ca și a Țerii-Românești, scăzuse, în aceiași măsură alaiul militar se făcea mai strălucitor, împrumutându-se de la toți vecinii forme militare care nu existaseră până atunci, așa încât o mulțime de nume luate de la Turci, de la Poloni se întâlnesc în nomenclatura armatelor moldovenești din această vreme.

Drumul se continuă, ambasadorul trecând pe la Vasluiu. Drum ce pare cam curios, dar poate că anume griji de întreținere cu provisii a suitei ambasadorului vor fi determinat acest itinerariu puțin obișnuit.

Ajungând la Cârniceni, vine înaintea lui Mniszech Postelnicul Moldovei cu carătele domnești, Postelnicul având, mai ales acum, când legăturile cu străinătatea sânt mai obișnuite, funcții de ministru de Externe; astfel acela care îndeplinia această sarcină trebuia să fie cunoscător de grecește și latinește, mai târziu de italienește și franțuzește. Pe lângă el se adauge și Hatmanul, nume împrumutat de la Cazaci și Poloni: înainte de 1550 în locul lui era Portarul de la Suceava, iar la Munteni de la vechiul Stratornic slavo-bizantin s'a trecut la turcescul Agă, pe când hotarul basarabean era încredințat unui Serdar de aceiași origine otomană. Hatmanul are șase companii, cu steagul, asămănător cu cele care se mai pot vedea la Museul armatei ori la cel arheologic: de formă pătrată, în catifea cusută cu aur, purtând în fir stema țerii.

La distanță de o leghe de Iași vine apoi întru întâmpinarea ambasadorului altă deputație a Domnului. Se aduc doisprezece cai pentru conte și pentru suită; boierii țerii se presintă cu Aga în frunte, dre-

gătorul care avea în sarcină pe vinovați, ca un fel de prefect de poliție, caracter care i-a rămas până la desființarea vechiului regim la noi.

Toate elementele alaiului sânt arătate în descrierea călătoriei. E o mică armată de 3.000 de oameni: veniau întâiu baș-buluc-bașa, cu 100 de Arnăuți, având steagul și musica lui (buluc înseamnă „ceată", iar „bașă" e „șeful" cetei, și boierul mare se va chema într'o anume epocă „baș-boier"; Arnăuții veniau din Turcia și se tocmiau la Domnii noștri, formându-i garda, ca și a ispravnicilor și a dregătorilor de la graniță[1]). După aceia căpitanul de dorobanți cu 100 de dorobanți (dorobanț e de la *trabanț;* s'a zis întâiu dărăbanț și pe urmă dorobanț; cf. numele localității Dărăbani, din județul Dorohoiu). Alături de căpitan e și un colonel de dărăbani, care comandă 100 de „Ruși", probabil Cazaci, apoi baș-ceaușul (ceauș este un nume împrumutat de la Turci, care s'a păstrat apoi numai la sinagogi), 100 de seimeni, la început o trupă de Sârbi, Dalmatini, Bulgari, apoi și Români, oaste imitată după seimenii din Constantinopol, corpul de trupă pe care Sultanul Murad al IV-lea, pe la 1640, l-a întemeiat ca să nu mai aibă de lucru cu vechile corporații militare, totdeauna gata de răscoală, care erau Ienicerii și Spahiii. Un alt buluc-bașă aducea cu el 100 de ulani (de la Poloni numele turcesc la noi); căpitanul vână-

[1] Arnăuții s'au păstrat până la introducerea Domniilor pământene. La 1821 Căpitanul Iordachi se va găsi, împreună cu delibașa Mihali, cu Sava, alt delibașă, și cu căpitanul Farmachi, în fruntea străjerilor Domniei. Mulți dintre dânșii, foarte probabil, nu erau Arnăuți de sânge, ci chiar Români macedoneni, din teritoriul albanes, unde rasa noastră are întregi grupe de sate. Iordachi însuși nu era din Albania, ci din muntele Olimp, și de aceia i se zicea Olimpiotul, căci în vecinătatea Olimpului s'au găsit totdeauna sate românești.

torilor comandà 50 de vânători, cari îndepliniau şi funcţiunea de a vânà pentru Vodă şi rosturi militare, după obiceiul turcesc vechiu din corpul Ienicerilor; alt căpitan, al tunurilor, 50 de oameni ai lui; doi căpitani cu straja oraşului Iaşi, compusă din 200 de oameni, cu o musică deosebită. Urmà marele căpitan al poliţiei cu ofiţerii, şi musica a treia. Veniau acum Turcii lui Alì-Aga, întrebuinţaţi de Domn, care avea dreptul să judece pe negustorii musulmani, să-i condamne şi să-i taie, păstrând la disposiţie pentru aceasta o jandarmerie musulmană, alcătuită mai târziu din „delii", supt „delibaşa". Se înşiră Marele-Uşier cu suita lui, Marele-Vătaf cu vătafii lui, jandarmeria creştină cu 50 de jandarmi.

Pe măsură ce alaiul înainta pe străzile Iaşilor, deosebitele elemente militare veniau de i se adăugiau; de o parte şi de alta a drumului era înşirată mulţimea, din ce în ce mai numeroasă, staţionând ca să vadă pe strălucitul ambasador polon.

Tot alaiul conduce pe conte până la casa care i se pregătise.

A doua zi, ambasadorul se duce la biserica Franciscanilor din Iaşi, vechea biserică catolică, prefăcută adesea ori, şi care există şi acum, având de jur împrejur prăvălii în locul hanului de odinioară, în vecinătatea Mitropoliei. El e dator să meargă la biserică, nu numai pentru că e om evlavios, dar şi dintr'alt motiv: regele Poloniei era patronul catolicilor din Moldova, pentru că Iesuiţii cari deserviau lăcaşul erau Poloni, şi Vlădicii de odinioară, cum am spus, erau tot Poloni şi residau în Polonia. Până foarte târziu, când a venit influenţa Francesilor şi pretenţiile austriace, această situaţie s'a menţinut.

In ziua de 8 Februar, se acordă ambasadorului o audienţă la Domn, care trimite să-l iea de acasă cu

doisprezece cai domnești împodobiți cu valtrapuri frumoase. Alaiul se formează. El este alcătuit din slugile domnești, din maestrul de ceremonii, cu boierii, din suita polonă. Vine apoi carăta domnească cu ambasadorul, încunjurat de șase satârgii (halebardieri), de doisprezece ciohodari (servitori ai Curții cari aveau grija încălțămintii Domnului), șase peici copii de casă). După aceia se vedea carăta ambasadorului, cu cei doi fii ai lui.

La sosirea la Curte, unde așteaptă miliția, cu steagurile, întâmpină Postelnicul, după datoria lui. De mână, dacă nu de subțiori, ceia ce represinta atunci cea mai mare onoare ce se putea face unui oaspete, el conduce pe oaspe până în a treia odaie, unde Domnul se așează într'un fotoliu și — semn de mare cinste față de solul polon — se aduce un alt fotoliu pentru ambasador, în fața lui Vodă.

Toată eticheta este constantinopolitană. Indată sar servitorii Curții, cari trebuie să facă onorurile supt raportul mirodeniilor ca și al lucrurilor de consumat: aduc parfumuri, care se aprind într'un recipient de argint ciselat à jour, și la fumul parfumat se expune barba și părul oaspetelui; cine n'avea barbă, se parfuma mai mult de formă. Pe urmă se presintă cafeaua, dulcețile și tabac. Nu ni se spune ce s'a vorbit în audiență, dar mari chestiuni diplomatice nu se tratau, căci Polonia pierduse aproape orice însemnătate internațională. Ambasadorul trece apoi în apartamentul Doamnei, unde este primit iarăși cu dulceți și cafea; urmează poftirea la masă. Mâncările se aduc în trei rânduri și cuprind 400 de farfurii pline, pentru un număr foarte restrâns de persoane; aceasta dădea impresia de bogăție a acelui care ospăta. In timpul mesei musica afară cântă, tabulhanaua și mehterhaneaua, amândouă turcești,

(musicanţii se numesc „mehteri”, iar şeful „mehterbaşa”). Mai târziu numai, pe la 1770-80, se introduce statornic şi musica apuseană, alcătuită din Nemţi şi Poloni, care alterna cu celelalte. Se ridică toasturi, şi după aceia se serveşte cafeaua.

Ca un element nou, iarăşi în legătură cu moda constantinopolitană, se vede danţul, care, în Orient, se executa de profesionişti, de anumite fiinţe discreditate, femei şi bărbaţi. Vor fi jucat şi aici baiadere. Ambasadorul e condus cu alaiu acasă.

A doua zi, Domnul întoarce visita ambasadorului, tot după ceremonial. El vine cu şapte cai domneşti în fruntea alaiului, cu boierimea, cu Postelnicul, care poartă toiagul cel mare de argint, însemnul demnităţii lui. Apare Vodă, încunjurat de halebardieri şi Turci, iar, pe urmă, straja. In timpul cât merge Domnul de la Curte până la reşedinţa ambasadorului, sună toate clopotele din Iaşi. Ambasadorul, care primeşte pe Voevod tocmai cum fusese primit de acesta, vruse să dea o masă Domnului, şi în timpul mesei, cum n'avea nici talbuhană, nici mehterhaneà, ci numai trâmbiţaşi, face să sune din trâmbiţi. Se serveşte pe urmă cafea şi tabac. Urmează, a doua zi, împărţirea de daruri. Domnului i s'a dat un ceasornic de porţelan, Doamnei o garnitură turcească de cafea, în porţelan, cumnatului Doamnei, un Carageà (Antohie), secretarului domnesc şi scutarului domnesc alte lucruri din acelaşi material, ori postavuri şi galbeni de aur.

La 11 ambasadorul pleacă, după o ultimă slujbă la catolici şi, petrecut de alaiul obişnuit, trece prin Ghermăneşti, Huşi, unde-l întâmpină 150 de soldaţi, Trestiana, locurile de provincie având deci oarecare garnisonă; apoi pe lângă codrii Chigheciului, din margenea Bugeacului, în mare nevoie de ostaşi cari

să ajute, — paza Tatarilor prădalnici fiind încredințată Codrenilor, apărători ai graniței și hoți (v. haiducul Codreanu).

De la Huși Mniszech se îndreaptă, prin Giurcani, Crețești, Oancea, Foltești, spre Galați, unde-l întâmpină ispravnicul Cantacuzino, cu care schimbă daruri, trimețându-se de acesta năramze, lămâi și două căprioare. La plecare, Cantacuzino-și conduce oaspetele până peste Dunăre, la Măcin, oferind dulceți și cafea.

Interesant de notat mai este că, trecând printr'un sat unde era o nuntă, ambasadorul roagă pe nuntași să joace, ca să vadă obiceiurile populare.

Venim acum la alt călător polon, contele Potocki, dintr'o foarte mare familie.

Contele trece prin Moldova, mergând la Constantinopol, în 1759. In vremea aceia Domnia o avea Ioan Teodor Călmășul, devenit Callimachi, bătrânul foarte învățat care dăduse o creștere bună copiilor lui, cum se va vedea din altă călătorie. In ceia ce privește însă pompa, ni închipuim că bietul creștin, extraordinar de sgârcit, va fi oftat de multe ori când se va fi hotărât să primească pe sol după toate normele costisitorului ceremonial: era doar, spune cronica contemporană, „fricos de frig", — adecă stătea și vara lângă sobă—, și „scump". De altfel Potocki venise puțin cam fără voia Domnului, care ar fi dorit să scutească spesele[1]. Venind de la Hotin, pe calea cunoscută, el este întâmpinat, la Tabăra, de Hatman, cu peste 200 de soldați, ca și de Postelnic, și de primul secretar al Domnului. Acest secretar începe a fi ales dintre Italieni și Francesi: pe lângă familia Callimachi a funcționat astfel un Frances, de la Aix.

[1] V. actele in ale mele *Documente Callimachi*, II.

în Provence, om foarte de treabă, cu multă știință diplomatică și destule informații în ce privește lucrurile lumii, de la Roche: cel care primește pe Poloni e însă Levantinul Leonardi.

I se face lui Potocki un compliment în limba grecească, care ajunsese să fie limba protocolară. După complimentul în grecește se oferă cafeaua, dulcețile, și, după salutare, boierii se întorc cu făclii spre Iași. La 13 Octombre, apar trupele moldovenești; secretarul aduce un cal și o carătă cu șase cai, oferind pentru suită doisprezece cai aleși. După aceasta alaiul se formează aproape cum am văzut mai sus: căpitanul de dărăbani cu 100 de „Ruși" ai lui, baș-ceaușul cu 100 de seimeni, baș-bulucbașa cu 100 de ulani, căpitanul de vânători cu cei 100 ai lui, căpitanul de tunari cu alți 100, Aga cu 100 de Albanesi, doi căpitani cu 200 de străjeri, căpitanul de strajă, „mareșalul", cu secretarul Domnului și boierii; apoi carăta principală, purtând pe sol, cu doisprezece ciohodari, șase peici și șase haiduci ai oaspetelui. Musicile cântă, mulțimea se adună, și astfel ambasadorul e dus la gazda lui, Cantacuzino, care va primi mai târziu un inel în briliante. A doua zi, se face visita obligatorie la Franciscani. Intors acasă, solul găsește un dar din partea Domnului, dar alcătuit din fructe și dulceți, iar boierii, cari se mai deprinseseră cu străinii de samă, vin să facă visită Polonului, — ceia ce arată că era acum mult mai multă libertate decât în timpurile vechi, când ei erau ținuți strict, ca nu cumva să spună lucruri defavorabile stăpânului.

A doua zi, la 16, se duce solul în audiență la Vodă cu acest alaiu: maestrul de ceremonii, servitorii solului, scutarul lui, ținând șapte cai de mână, suita polonă, interpretul polon și cel moldovenesc, Leo-

pardi. După aaceia vine solul însuşi: i se dăduse de Domn un cal arăpesc foarte frumos şi, după obiceiul din Constantinopol, un servitor anume care să-i cu rațe spuma calului. Lângă el este secretarul de legație cu şase peici, şase haiduci şi douăzeci de ciohodari.

Se ajunge la Curte, unde Postelnicul, cu toiagul în mână, conduce pe ambasador la Vodă. Acesta era, nu în a treia odaie, ci la uşa ei, îmbrăcat în haine solemne, ca unul care cunoştea rosturile diplomatice mult mai bine decât tinerelul Matei Ghica. In odaie erau cele două fotolii. Dulceţile, cafeaua sânt aduse de şase copii de casă. Tot aşa solul e parfumat cu mirezme răsăritene. In odaia vecină e poftit alaiul împreună cu boierii. La un moment dát apar cei doi fii ai lui Vodă: Grigore şi Alexandru, cari au fost Domni pe rând, şi presintă omagiile lor oaspetelui. Audiența ţine trei şferturi de ceas. Ambasadorul găseşte pe Domnul Moldovei foarte „respectabil": vorbia perfect şi latineşte şi italieneşte şi avea foarte multă simpatie pentru Poloni.

A doua zi Ioan-Vodă vine la sol cu acelaşi alaiu— miliţia, scutarul cu cei şapte cai, boierii, Postelnicul călare cu toiagul de argint, cei 300 de străjeri domneşti—, şi iarăşi clopotele oraşului sună. Intrevederea durează numai o jumătate de ceas. Urmează, în ziua următoare, împărţirea darurilor: un ceasornic cu repetiţie, o tabachere pentru Domn, iar Hatmanului, Logofătului, Postelnicului, suitei secretarului, 30 de galbeni. Suita s'a înfăţişat perfect milităreşte până la împărţirea bacşişurilor, dar atunci fiecare şi-a uitat demnitatea ca să-şi iea cât mai mult partea. Iar la 19 solului i se dăruieşte un cal, şi Domnul împarte ceasornice, blănuri, stofe.

Pe urmă ambasadorul urmează drumul obişnuit

până la Galaţi, unde era ciumă (muriseră în acel an 1.200 de oameni.) Acolo stă în Biserica Precistei, unde-l păzesc zece ieniceri.

La întoarcere, în 1760, Potocki, care se îndemnase la astfel de petreceri, ar fi vrut să le mai aibă odată, însă Domnul cel zgârcit cu niciun preţ nu-i mai face alaiul, şi prin urmare solul călătoreşte mai mult incognito. Totuşi a venit prin Iaşi, găzduit în margenea oraşului, probabil la Frumoasa, şi a străbătut oraşul în bubuitul tunurilor, în sunetul musicilor, cu Hatmanul în fruntea oştii. S'a îndreptat apoi către Polonia lui.

Merită un deosebit interes călătoria la Bucureşti a lui Coloman Mikes, soţul Drusianei Bethlen, unul din Ungurii cari la începutul secolului al XVIII-lea au cercetat ţerile noastre, pe un timp când răscoala lui Francisc Rákóczy atingea şi Muntenia lui Brâncoveanu şi aici, ca şi, mai ales, în Moldova, se strângeau exilaţii luptei contra Imperialilor austrieci, mergându-se până la ideia lui Constantin-Vodă Mavrocordat de a se scrie „occidental" o istorie a ţerii şi de a face la Iaşi un colegiu latin cu Iesuiţii unguri Carol Péterffy, Andreas Patay, Gheorghe Szegedy[1]. Scrisorile lui din 1739 ni dau amănuntele drumului pe care l-a făcut, a persoanelor pe care le-a întâlnit în cale[2].

[1] N. Iorga, *Francisc Rákóczy al II-lea, învietorul conştiinţei naţionale ungureşti şi Românii* în *An. Ac. Rom.* XXXIII, p. 28. Intre nobilii fugari erau Francisc Gyulai cu soţia, Ioan Bethlen, Francisc Lugassy, Iosif Teleky, Sigismund Korda, Andreiaş Naláczy, Alvinczy, Samuil Biró, Mihai Mikes, care-şi creştea copiii la Iesuiţii din Iaşi, contele Pekri, David Petki, Francisc Lázár; *ibid.*, pp. 16-7. Cei din Moldova formau la 1711 o „comunitate de magnaţi şi nobili".

[2] După *Unirea*, p. 193 şi urm., traducere de Oct. Prie.

In Iunie 1739 sosesc la Bucureşti emisarii antiaustrieci Vay, Pápay şi Mikes, venind cu toţii din Cernavoda. Domnul li trimete înainte oamenii săi, cu secretarul în frunte, şi-i găzduieşte la „o mănăstire”, unde şi prânzesc. Mănăstirea e, neapărat, cea, cu totul nouă, a Văcăreştilor, zidită de Nicolae Mavrocordat, tatăl lui Constantin-Vodă. Acesta i se pare chior, ce-i dreptul, dar foarte isteţ. Cu carăta domnească văd Ungurii oraşul; sânt aduşi şi la Constantin, care era la „casa şi grădina” din margenea oraşului,—aceiaşi Văcăreşti. Stă însă, ca în vreme de războiu, supt corturi. Şi un sol rus ce merge la Vizir, trece prin Bucureşti. Se dau oaspeţilor mijloace de drum mai departe.

A doua scrisoare, datată 21 Iulie, e din Iaşi, Mikes a trecut prin Focşani, străbătând locuri pustii, dar nespus de frumoase, pline numai de flori. Iarăşi secretar domnesc, în preajma Capitalei moldoveneşti, iarăşi carătă, iarăşi tabără şi audienţă. Primirea bună, vrednică de un fost Mare Dragoman.

In a treia se oglindeşte plictiseala pentru îndelungata şedere în „acest oraş urât”, între boierii „ca urşii”, fără tovărăşia măcar a lui Zay, plecat la Hotin. Mikes a visitat câţiva Cantacuzini, cu vulturul bicefal în stemă, dar nu i s'a-întors visita şi n'a fost poftit la masă; lumea de la Curte îi zice „Măria Ta”. Mitropolitul —Antonie— e de o amabilitate deosebită, şi pentru că trimete rarităţi la masa străinilor, largă ca pentru zece oameni. Un „Pater italian” mai ţine de urât la prânz pribeagului. Preoţi români vede Mikes câte zece prin cârciume „în jurul butoiului”. Mănăstirile sânt „prăpădite”, casele, „de sat”. Cu toate uşurinţile de negoţ, pe care Domnii nu le ţin în samă, afacerile sânt în mâna „Jidanilor şi Armenilor”. Altfel, loc frumos, flori, roade, vite bune

şi un Cotnariu care biruieşte cu mult bietul vin de Piteşti al Bucureştilor.

Boieri, vreo zece, doisprezece mai mari; în dregătorii, Grecii; ţeranii prin păduri. In fruntea oştirii e „fratele unui cojocar grec bogat". Il recunoaştem pe acest frate al Ciurcibaşei Ţarigradului: e Psiolul, Ipsilanti: fiul său Alexandru va fi Domn, şi ce Domn de ispravă, „filosof", reformator...

Lumea e gata de plecare, Ruşii venind spre Hotin; Domnul porneşte, nu se ştie încotro, cu oastea: e Grigore Matei Ghica. De curând a mai trecut un sol al Ţarului pe la el, spre tabăra turcească. Cu ce se poate apăra Moldova? Un Paşă, cu patruzeci-cinzeci de oameni, stă în mijlocul a 1.500 de ostaşi ai ţerii, cari i se par Ungurului „păzitori de vite". Tunurile crede el că „se pot umplea şi cu nuci". Logofătul şi alţi doi boieri sânt Caimacami.

In August Mikes zugrăveşte apoi Iaşul în turburare şi frică, înaintea oştilor ruseşti care înaintează. Fuge cine poate. Jupânesele s'au ascuns în păduri. Cei doi fii domneşti—Matei şi Scarlat— s'au dus şi ei, Ruşii fiind în ţară. Ar voi să plece şi străinul; îl asigură Caimacamul. „De dimineaţă până seara umblă vorba de Cazaci." Vine însă vestea că Vizirul a bătut pe Austrieci şi a luat Belgradul.

Frica e zugrăvită şi în scrisoarea din 3 Septembre. Averile se duc în biserici, Hotinul fiind acum al Muscalilor. La 2 ale lunii s'a întors Vodă, la 3 Mikes e primit la el. E gata a pleca, şi-i pare bine.

Astfel la 18 Septembre călătorul e iar în Bucureşti. Pornise din Iaşi,— pe care era să-l lase, la 7 ori 8, iarăşi Domnul,— la 4, cu caretă domnească şi doi călăraşi. Turcii au fost bătuţi şi drumeţul a tot dus frica hoţilor. Tot câmp de flori, şi lipsă de oameni. Pe Pápay l-a aflat bine.

La 23 Octombre se arată că fugarii ruşi pradă şi pe acolo. Domnul pleacă, şi Mikes e greu bolnav. Vodă nul s'a supărat pe el, că nu-l ascultă.

Apoi la 15 Mart 1740 se descrie iarna grea, începută încă de la 18 Octombre. „Scumpete şi lipsă"; luptă pentru pâne; preţ mare al lemnelor; plictiseală, neprietenie; nicio poftire la prânz, şi doar Mikes, crescut în Iaşi, cunoaşte pe cutare boier încă de copil! Nicio convorbire despre Domn cu străinii; se tem.

La 22 Maiu, scriitorul ungur arată că, „de o lună", Constantin-Vodă a plecat la Craiova să reocupe Oltenia, căpătată de Turci prin pace.

Peste puţin va merge cu Zay la Rodosto, adăpostul turcesc al causei naţionale pierdute. Pápay a murit în „acest oraş scorţos": „şi-a sfârşit pribegia". Mai sânt în ţară doar Saşi şi un Franciscan din Ciuc, care a trebuit să se îmbrace româneşte pentru că Turcii îl neteziau cu ciubucul pe faţă.

Să ne întoarcem cu treizeci de ani în urmă.

Pe când Mikes, Pekri şi ceilalţi pribegi se bucurau încă de găzduirea vechiului Domn moldovenesc Nicolae Mavrocordat, care ,datu-li-au cărţi de volnicie, şi lor şi oamenilor lor, să fie slobozi de toate supărările şi, orice fel de traiu ar face în ţară, să n'aibă nime, de spre vameşi, nici de spre pârcălabi. nicio nevoie, pănă când Dumnezeu îi va scoate iarăşi la moşiile lor" , Polonul, Voevod de Chiev, Potocki pregătia o navălire în Moldova, pentru a putea ajunge la regele Suediei, Carol al XII-lea, pe atunci aşezat în margenea Benderului, în aşteptarea răsbunării, pe care o doria aşa de mult. împotriva Ţarului învingător.

El întră pe la Câmpulungul rusesc şi Vijniţa,

pe când Ruşii îl aşteptau la Colomeia şi aşează pe ai săi în cvartire la Cernăuţi. De aici, cu starostele de Roman, Grudzinski, el merge drept la Iaşi.

Boierul care-l primi în numele învăţatului Domn deprins cu ceremonialul diplomatic apusean prin funcţionarea sa ca Mare Tălmaciu al Porţii, fu însuşi Nicolae Costin, corespondentul de odinioară al Ungurului Károlyi, ales pentru aceasta ca unul care era bun cunoscător al limbii polone. La audienţă Potocki fu dus a doua zi, cu alaiu de seimeni şi peici: el şi cei doi ofiţeri ce-l întovărăşiau erau călări pe cai turceşti împodobiţi. Vodă-l întâmpină în faţa Spătăriei şi-l duse în „casa cea mare", unde-i făcu loc la stânga, cea mai mare cinste după eticheta orientală. Amândoi, Domnul şi Palatinul, stătură în picioare, având fiecare „şlicele", unul cuca, celălalt pălăria, în mână. Vorbiră latineşte, discursuri solemne, apoi Potocki şi Grudzinski rămaseră în convorbire tăinuită cu Mavrocordat. In sfârşit Curtea-i văzu ieşind, petrecuţi de stăpân, până la Spătărie. Un „cal moldovenesc" fu darul pe care-l căpătă a doua zi oaspetele.

A patra zi, el pornia spre Bender: de aici era să meargă la Constantinopol, — unde ajunse la 24 Iunie 1710, fiind socotit de unii ca pretendent la Domnia Moldovei, — cu Aga care venise anume pentru aceasta, iar Moldovenii rămâneau să ţie pe cei 3.000 de oameni din Cernăuţi cu bani şi cu „ialoviţe", cu vaci grase[1].

---

[1] Cu note în Iorga, *Francisc Rákóczy*, pp. 18-9.

X.

Călători englesi: Porter şi Boscovich.

Pentru epoca de la 1720-30 înainte informaţiile prin călători lipsiau aproape cu totul, dar izvoarele de altă natură erau foarte numeroase şi foarte bogate.

Céle câteva descrieri pe care le avem pentru vremea aceasta sânt englese, în legătură şi cu călătoria lordului Paget, constituind un fel de capitol engles în istoria ţerilor noastre oglindită în mintea străinilor.

Intăia, la 1728, este cunoscută, nu prin ce au spus drumeţii, ci prin ce cuprind izvoarele interne româneşti cu privire la călătoria lor. Erau două „beizădele englezeşti", cum spune cronica, doi lorzi, cari călătoriau, spune acelaşi izvor moldovenesc din secolul al XVIII-lea, cronica lui Amiras [1], ca să vadă lumea: „umblând prin ţeri, ca să vază ţerile şi obiceiurile ţerilor". Au fost întâmpinaţi la Iaşi de Grigore Matei Ghica, om foarte priceput şi care jucase un rol însemnat în politica Imperiului otoman înainte de a căpăta tronul Moldovei; pe urmă a domnit şi în Ţara-Românească, fiind îngropat lângă Bucureşti, la Pantelimon.

Găzduirea are loc la Frumoasa, unde fusese o mă-

---

[1] Kogălniceanu, *Letopisițe*, III, pp. 16?-7.

năstire a lui Balica Hatmanul, — o rudă a Movileştilor—, mai veche şi mai mică, mult mai puţin pompoasă decât cea de acum, care nici ea nu se înfăţişează în forma clădită de Grigore Ghica, ci aşa cum a fost prefăcută de Mihai Sturza, pe la 1840.

Postelnicul-cel-Mare poartă grija oaspeţilor, cărora li se dă o masă acolo, la Frumoasa. Călătorii pleacă apoi în Polonia, petrecuţi cu cinste până la hotare.

Pe atunci era foarte greu ca o scrisoare diplomatică să meargă sigur, şi Domnii noştri, făcând această îndatorire represintanţilor europeni din Constantinopol, deveniau foarte preţioşi pentru ei, în afară de faptul că mare parte din informaţiile Porţii asupra lucrurilor din Europa veniau prin aceşti observatori ai Impărăţiei. De alminteri ai noştri chiar aveau pe atunci preocupaţii pe care nu le cunoaştem până atunci. Cronicile încep să cuprindă informaţii privitoare la lucrurile europene: Constantin Căpitanul Filipescu vorbeşte de Cristofor Columb şi de Luther; urmaşul lui, Radu Popescu, pe vremea lui Nicolae Mavrocordat, dă ştiri despre lucrurile apusene, din Germania, din Franţa; în Moldova, Ioan Neculce, Hatmanul lui Dimitrie Cantemir, comandantul armatelor moldoveneşti în lupta de la Stănileşti, care pe urmă a întovărăşit pe stăpânul său în exilul rusesc şi a stat o bucată de vreme acolo, pomeneşte, nu numai de lucrurile din Rusia, pe care le putea cunoaşte direct, ci şi de lucruri generale europene.

Dar interesul Apusenilor revine asupra noastră pe altă cale: războiul între Turci şi Casa de Austria, purtat tot de Eugeniu de Savoia, care a dat Impăratului, o bucată de vreme, victorii pe care cu generali specialişti poate nu le-ar fi repurtat. In noul

conflict, care se mântuie cu pacea de la Belgrad (1739) şi prin care am recăpătat Oltenia pierdută la pacea din Passarowitz (1718), s'a amestecat şi Rusia. Ruşii au intrat în Moldova cu generalul Münnich, care a lăsat şi o descriere a campaniei, acel Münnich, care prin purtarea sa a lecuit pe Moldoveni de simpatiile pe care le puteau avea pentru Rusia. „Ponturile" impuse de dânsul boierilor au fost foarte grele, cererile de bani de la Moldoveni nemăsurate, şi pe lângă aceasta sate întregi au fost mutate zilnic peste Nistru ca să împoporeze pustiile „Rusiei Noi".

In războiul acesta Ruşii erau foarte siguri ca Moldova va încăpea în stăpânirea lor, precum Austriecii erau siguri să poată reuni cu Oltenia principatul muntean întreg. N'au izbutit, căci a venit intervenţia Puterilor neutre din Apus, între altele intervenţia englesă, şi aceasta a adus, după „beizadelele" despre care a fost vorba, prin 1737-8, alţi călători englesi.

Unul dintre dânşii este agentul Fawlkner, în legătură cu represintantul Angliei la Petersburg, şi ministrul aceleiaşi Puteri la Constantinopol. Altul, John Bell d'Antermony, însărcinat cu serviciul de curier, care, spre deosebire de ceilalţi, a făcut însemnări, foarte scurte, despre călătoria lui[1].

Venind din Rusia, a trecut în Moldova, pe la Ţicanovca şi Soroca. Aceasta-i pare „un oraş plăcut aşezat pe Nistru", cu „un turn vechiu, având câteva tunuri neîntrebuinţate"; locuitorii sânt „Moldoveni, între cari se află puţini Greci, Evrei şi Turci". Im-

[1] *Voyages depuis St.-Pétersbourg en Russie dans diverses contrées de l'Asie*, III, Paris 1766; de aici în Codrescu, *Uricariul*, XXIV, p. 215 şi urm. Cf. Iorga, *Histoire des relations anglo-roumaines*, p. 53 şi urm.

prejur sânt sămănături şi păşuni bogate. Comandantul, Grecul Petrachi, se arătase foarte primitor. oferind vin, fructe şi mijlocind pentru paşport.

La Cainari află golul lăsat de ciumă. Lângă Măgura trece Prutul, şi e în Ianuar 1748 la Iaşi. Spune că oraşul e încunjurat cu vii, al căror produs, slab, se vinde în Polonia. Are 2-3.000 de case, ceia ce ar însemna o populaţie mai mică de 20.000 de oameni, deci foarte mult scăzută faţă de ce era înainte. Curtea e „o veche clădire gotică, din piatră şi cărămidă”.

Domnul, tot Grigore Ghica, de altfel foarte amabil, recomandă călătorului engles să se ducă la Paşă de Bender, care comandă pe Nistru, pentru continuarea călătoriei. S'a dus deci, prin Volcineţ, şi „satul' Chişinău, pe drumuri bătute de Tatari, la Paşă, şi a obţinut ceia ce voià. Cu un căpitan bosniac, „boşneag”, şi doi ostaşi moldoveni. Bell pleacă într'acolo.

Pe la Căuşani, plin de Tatari, foarte de treabă, după părerea lui — bătrânul la care a găzduit, fost prisonier la ducele de Lorena, întreabă despre Casa de Lorena şi vorbeşte franţuzeşte, explicând că pilaful lui de orz nu e ca acel din Franţa—, se trece prin două sate musulmane din Bugeac pentru a se ajunge la Ismail, cu locuitori turci, cari-i dau casă bună, pâne bună, şi bun vin. Şi primirea la Tulcea-i place, şi semnalează „vechiul castel părăsit”. Babadagul e un „mare oraş”, într'o vale „foarte roditoare”, şi aici ar fi fost Tomi a lui Ovidiu. Urmează pe la „Kaybaly”, „Dauna-Kew” (Dunachioiu?) Cobadin, Bazargic, „locuită de Turci, Greci şi Bulgari”, pentru a întra în Bulgaria.

La întors apoi, pe la Galaţi, Ghica-i dă iaraşi o bună întâmpinare, şi suita-l conduce până la hotarul ţerii. Tot pe la Soroca se face trecerea.

Venim acum la ceia ce nu spun izvoarele, adecă la încercarea de caracterisare a acestei întăiu perioade din stăpânirea fanariotă în ţerile noastre.

Epoca fanariotă înseamnă ea oare un singur lucru, care se menţine de la 1709 până la 1821, o sută de ani şi mai bine, sau, în epoca aceasta păstrându-se obiceiul de a se aşeza pe tronul ţerilor noastre prinţi greci sau grecisaţi, unii pe jumătate grecisaţi numai, cari veniau din Constantinopol, din Fanar, după ce fuseseră funcţionari otomani, mari dragomani, sau dragomani ai flotei mai pe urmă, cu tot elementul comun, totuşi sânt deosebire hotărâte de fixat între mai multe fase ale aşa-numitei epoce fanariote? Cred că deosebirile sânt destul de însemnate pentru a se putea fixà aceste fase. Şi s'ar putea stabili trei, pe care le vom cerceta pe rând.

In cea d'intăiu avem fanariotismul *de tradiţie românească*. Ea merge până dincolo de jumătatea secolului al XVIII-lea, mai precis până la noul războiu dintre Ruşi şi Turci, început în 1768.

A doua se osebeşte supt foarte multe raporturi de aceasta. Intr'însa apar elementele apusene care influenţează şi asupra noastră şi asupra Fanarioţilor înşii. Coloritul nu mai este oriental, ci occidental; ideile filosofice din Apus stăpânesc toată clasa conducătoare de la noi şi, prin reformele pe care le determină, influenţează şi asupra vieţii claselor inferioare. Am putea numi această epocă: a *fanariotismului filosofic*, şi nu în înţelesul filosofiei de catedră şi de cărţi, ci în acela, special, al „filosofiei" din secolul al XVIII-lea, adecă al raţionalismului politic, care crede că societăţile sânt ca un ceasornic şi oamenii politici trebuie să aibă numai meşteşugul, sigur, de a le face să meargă înainte sau să rămână în urmă.

Pe urmă a venit a treia fasă, care duce de la 1774, de la pacea din Chiuciuc-Cainargi, până la 1812. O scurtă, dar foarte importantă fasă a fanariotismului, care este *fanariotismul național grecesc*, cu spirit de renovare elenică, cu școli în acest sens, cu lecturi însuflețite de spiritul cel nou și cu resultatele la care se ajunge totdeauna în asemenea casuri: la reacțiunea întregii societăți românești, care admitea pe Fanarioți ca Domni cari să facă la Iași și București pe „filosofii francesi", dar nu pe Grecii cu program național grecesc.

In fasa întăia familia domnitoare am putea zice că este una singură: familia Mavrocordat, care domnește, fie direct, fie indirect, guvernând într'un principat sau într'altul, cu Nicolae Mavrocordat, cu fratele lui, Ioan, îngropat în biserica Sf. Gheorghe Nou din București, lângă mormântul fără inscripție care este al lui Brâncoveanu, cu fiii lui, Constantin și Ioan, iar mai târziu cu Alexandru, fiul lui Constantin, și cu Alexandru, fiul lui Ioan, acesta cu totul grecisat. Dacă afară de Mavrocordătești au guvernat membri din familia Ghica, Ghiculeștii se coboară după femei tot din Mavrocordătești, și guvernarea lor chiar se datorește legăturii lor cu aceia cari ei hotărau. Avem deci pe Grigore-Vodă, pe fiii lui, Scarlat și Matei, pe nepotul lui de fiu care a murit în Scaunul domnesc, Alexandru, pe fratele lui Grigore, pe alt Alexandru, care, dacă nu i s'ar fi tăiat capul, cum era prinț titular român, pentru serviciile aduse ca diplomat Turcilor, ar fi ajuns că ocupe tronurile din Iași și București; în sfârșit pe Grigore fiul acestui Alexandru.

Nu numai, însă, că Mavrocordeștii se coboară din Alexandru-cel-Bun, cum țineau să se știe, dar unul dintre fiii lui Alexandru Exaporitul, tatăl lui Nicolae

Mavrocordat, Scarlat, a luat pe fata lui Brâncoveanu şi a murit la noi, fiind îngropat la Mitropolia din Târgovişte. Nicolae Mavrocordat nu s'a însurat cu o Româncă, dar Constantin a luat pe acea fiică a lui Ruset de la care biserica Frumoasa are o admirabilă icoană îmbrăcată în argint; la Curtea lui se vorbia româneşte, şi am spus că în corespondenţa administratorilor de Ţinut li se impune de Domn limba românească. Iar, după bărbaţi, Ghiculeştii dăduseră doi Domni înainte de epoca fanariotă, în secolul al XVII-lea, şi legăturile lor de familie toate erau în mediu românesc (Sturdzeştii, de pildă): pe mormântul de la Pantelimon este o inscripţie în româneşte, pe când pe cel de la Văcăreşti al lui Nicolae-Vodă sânt versuri greceşti, inscripţia de pe frontispiciul bisericii fiind totuşi românească.

In ce priveşte pe boieri, cei din această vreme sânt în cea mai mare parte vechii boieri. Nu se adaugă oameni veniţi de la Constantinopol. In instrucţiile lui Nicolae Mavrocordat către fiul său, Constantin, se spune lămurit că ţara să n'o guverneze decât cu oamenii ţerii şi, ca Greci, să n'aducă decât pe câţiva intimi cu cari să stea de vorbă. In fruntea acestor boieri vor fi Ruseteştii şi alţii, cari aparţin mai vechii aristocraţii din această ţara.

In cler, o singură dată s'a încercat sa se puie un Mitropolit grec în Moldova, Nichifor, dascăl domnesc, pe care Biserica nu l-a primit; în Muntenia au fost casuri: după Antim al lui Brâncoveanu, Mitrofan, trăit însă o viaţă întreagă la noi, şi Neofit din Creta. Şcolile de preoţie erau însă toate în româneşte. Şi, cum am mai spus, limba românească a întrat în slujba bisericii supt Nicolae Mavrocordat. La Biserica Curţii, fiindcă erau adesea Patriarhi veniţi din Răsărit, din Ierusalim, Antiohia, Alexandria Constantinopol, şi episcopi străini, dacă pentru ei se

făcea şi cântarea în greceşte, la o strană, la cealaltă totdeauna se făcea româneşte. O operă admirabilă de traducere din greceşte, nu numai a cărţilor sfinte, dar şi a celor de teologie a ocupat o sumedenie de Vlădici, dintre cari unii au căpătat un nume mare, cum a fost Damaschin, de la Râmnic. Şi opera aceasta a fost începută, nu numai cu ştiinţa Domnului, dar cu voinţa, cu îndemnul, supt patronagiul lui. Şi tipografiile domneşti tipăriau cărţile acestea în româneşte pentru învăţătura clerului nostru. Cei d'intăiu preoţi învăţaţi pe cari i-am avut, sânt din vremea aceasta şi supt influenţa acestui curent.

Aşa încât reclamăm aproape jumătate din epoca fanariotă, de la 1709 la 1768, ca fiind, supt numele Fanarioţilor, în întregime a noastră.

In ce priveşte aşezămintele, nimic nu s'a schimbat. Codificaţiile mai târzii de drept, care nu s'au făcut numai pe basa legilor bizantine, ci şi a celor apusene, sânt după această epocă: în tot timpul de care vorbim acuma este rostul nostru judecătoresc, dreptul sprijinit pe obiceiul pământului.

Dar Domnii fanarioţi din acest timp se îngrijesc să aibă registre ţinute în regulă. Avem astfel în Biblioteca Academiei Române un enorm volum manuscript care cuprinde ordinele lui Constantin Mavrocordat, rapoartele făcute lui, judecăţile pronunţate de Domnie, toate redactate, ca stil, româneşte, şi toate având ca fond obiceiul pământului.

După aceste explicaţii venim la un călător engles de foarte mare importanţă prin situaţia lui, ca şi prin ceia ce spune el, dar mai ales prin ce se spune despre călătoria lui de către cineva care l-a întovărăşit şi care s'a întâmplat să fie unul dintre cei mai însemnaţi represintanţi ai ştiinţilor matematice în secolul al XVIII-lea..

Călătorul engles este Porter, iar învăţatul care-l întovărăşia, de origine din Ragusa, prin urmare Slav de sânge, este Boscovich, aşezat în Italia, şi care a avut o situaţie eminentă acolo, continuată cu o situaţie corespunzătoare în Franţa.

Şi în jurnalul lui Porter şi în descrierea lui Boscovich e vorba de aceiaşi călătorie întreprinsă pe vremea când în Moldova era Domn Grigore-Vodă Callimachi; cu toate acestea, de oare ce ambasadorul face însemnările lui dintr'un punct de vedere, iar Boscovich dintr'altul, mult mai pe larg, vom arăta întâiu ce spune Porter pentru a trece apoi la expunerea, mult mai bogată, a însoţitorului său.

Ambasadorul fusese foarte multă vreme la Constantinopol, unde Anglia a avut totdeauna obiceiul să-şi lase represintanţii atâta vreme cât să deprindă bine rosturile acelui Stat.

Plecând de la Constantinopol, el este întovărăşit de mai multe persoane, un Engles, Mackensie, un altul, Wakefield, un German, Hübsch, care jucase oarecare rol la Constantinopol, ca represintant al Electorului Saxoniei, rege al Poloniei.

Am văzut şi din călătoría acelor „beizadele" care au fost primite de Domn la Frumoasa, că Englesii, cel puţin de la o bucată de vreme, aveau gustul cerurilor străine şi al ţerilor cu aspect straniu, şi prin urmare arătau oarecare curiositate şi faţă de ţerile danubiene. Porter a manifestat deci de la început dorinţa sa de a merge prin Moldova. Fiindcă însă Domnul Moldovei Grigore Callimachi, moştenise ceva din obiceiurile „scumpe" ale tatălui, şi trecerea unui ambasador străin, mai ales după experienţa cu cei poloni, necesita oarecare cheltuială, el a cerut, din Iaşi, să se observe ambasadorului, din partea Porţii, că ţara fusese prădată de Tatari, cu câţiva

ani în urmă, fundamental, şi ar fi bine ca ambasadorul să iea alt drum. Şi atunci Porter a făcut ceia ce orice Engles trebuia să facă: fiindcă a spus că merge acolo, a mers, dar, fiindcă n'a dorit Domnul să-l primească de bună voie, el nici n'a vrut să ştie de dânsul şi n'a acceptat nimic din ce i s'a oferit. In jurnalul său[1], Porter spune: „cât despre Alteţa Sa, l-am lăsat măreţiei sale şi am neglijat cinstea ori mai curând turburarea de a-l vedea". Chiar de la început, atunci când i s'au oferit însoţitori, mehmendari, cu toate avantagiile de cai, de gazde, de tain pentru dânsul şi suita lui, el făcuse declaraţia, pe care o notează Boscovich, că „n'a venit să mănânce ţara".

In notele lui, Porter ni arată cum a plecat din Constantinopol, cum s'a îndreptat spre Galaţi, trecând prin regiunea dobrogeană. Despre oraş spune că este un „biet sat". Nefiind un loc mai potrivit, şi el a fost găzduit la mănăstirea grecească a Precistei, care avea, pe lângă obişnuitele beşici de bou pentru înlocuirea fereştilor, şi câteva geamuri de sticlă.

In ce priveşte vechiul Galaţi, avem oarecare informaţii. Am tipărit după o fiţuică, căzută în mânile mele, oarecare lămuriri privitoare la portul dunărean în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, şi se poate reconstitui după dânsele[2], întru câtva, aspectul Galaţilor, cari încep a se ridica mai târziu decât Renii-Tamarova, abia pe la mijlocul veacului al XVII-lea: sânt acolo în vremea lui Vasile Lupu bisericile Vovidenia, Sf. Dumitru, Sf. Nicolae, Sf. Voevozi-Mitoc şi Sf. Mihail, Sf. Paraschiva şi Sf. Gheorghe, Precista, clădită de un negustor local şi mărită

---

[1] *Turkey, its History and Progress*, London 1814; la Beza, *Papers on the rumanian people and literature*, Londra 1920, pp. 25-6.

[2] *Studii şi documente*, XVI, p. 223 şi urm.

de alţi doi din Brăila, tustrei Români, de piatră, cu trei turnuri, pe lângă clopotniţă, şi încunjurată cu ziduri de cetate[1]. Armenii aveau o biserică, unde stătea Vlădica lor.

Aspectul mai vechiu al Galaţilor n'a fost păstrat din nenorocire. Grecii au schimbat alcătuirea bisericilor de acolo, şi au venit pe urmă toate lucrările de edilitate ale lui Mihai-Vodă Sturza, aşa încât din Galaţii de odinioară nu s'a păstrat mai nimic, ceia ce este regretabil, mai ales pentru biserici.

De la Galaţi ambasadorul pleacă pe drumul obişnuit către Iaşi, fără a vorbi de ce vede pe drum. A putut întâlni doar şi păstorii mocani, cari-l interesează foarte mult pe un călător recent, de şi-i găseşte fără „educaţie". Pe vremea aceia Mocanii erau în plină prosperitate: se aşezaseră în Putna, la Caşin, la Soveja; datoriau Vistieriei un anume venit şi-i ţineau la disposiţie „carăle mocăneşti", cu care călătoriau şi Domnii mazili; aveau angajamente în ce priveşte sarea, şi în condica lui Constantin Mavrocordat, mai veche decât călătoria aceasta cu douăzeci de ani, ei sânt pomeniţi necontenit, ca nişte ciobani foarte dârji şi răi, cari se băteau între dânşii, de la Soveja la Caşin, fiind o veşnică rivalitate între cele două sălaşuri. Vechea populaţie din Vrancea, moşnenii, fusese cu totul acoperită de stratul păstoresc, venit din Ardeal: de aceia li se şi zicea Mocanilor şi Bârsani, pentru că veniau din Ţara Bârsei.

Iaşul l-a văzut Porter răpede. Semnalează doar ceia ce era o raritate pe atunci,—şi nu se gândiau Apusenii că vor introduce sistemul după foarte multă

---

[1] La Motraye înşiră bisericile Panaghia (Precista, Sf. Ioan, Sf. Nicolae, Sf. Dumitru, Sf. Mihai (era un oraş rău clădit şi cu puţini locuitori),

vreme—, pavagiul de lemn al străzilor. N'a fost găzduit în oraş, la Curte, ci la Frumoasa, şi el îşi râde de clădire, găsind-o ridiculă. Nu era ridiculă de loc, cum se va vedea din Boscovich, care avea. ca unul ce se născuse pe malul dalmatin al Mării Adriatice şi-şi trăise viaţa în Italia, mai mult gust, şi în ce priveşte o clădire, decât ambasadorul engles.

Infăţişarea Grecilor îl jigneşte pe Engles, care vorbeşte de „vanitatea grecească". In general toată atitudinea lui este despreţuitoare, de om necăjit.

După aceia ambasadorul îşi continuă drumul, mergând spre ţara lui.

Venim la descripţia lui Boscovich. Ea a fost foarte cunoscută şi foarte răspândită: afară de textul italian, care se întrebuinţa într'o ediţie din 1784, „Jurnalul unei călătorii de la Constantinopol în Polonia" [1], există o traducere în limba francesă şi una în limba germană, după manuscris (ediţie francesă din 1782 şi alta din 1784; traducere germană din 1780).

Că sânt atâtea traduceri şi ediţii se explică prin marea valoare a lui Boscovich, care a fost, cum spuneam de la început, unul dintre cei mai eminenţi oameni de ştiinţă ai secolului al XVIII-lea, aşa de preţuit, încât a fost rugat să meargă la Paris şi a fost adoptat de lumea ştiinţifică francesă, petrecând acolo cea din urmă parte din viaţa lui. Ocupaţiile lui foarte grele şi unele năravuri l-au făcut să înebunească, dar şi-a revenit în fire şi a murit ca om stăpân pe raţiunea lui.

Boscovich, mergând prin Dobrogea, vorbeşte de Babadag, despre care spune că e un sat [2]. După Mă-

---

[1] *Giornale di un viaggio da Costantinopoli in Polònia*, Bassano 1874. Reprodus în *Uricariul*, XVI, p. 254 şi urm.

[2] La Motraye vede în Mangalia-Palaichora vechea Tomi.

cin pomeneşte Brăila, care apare pentru a doua oară într'o descriere de călătorie mai nouă. Cunoaşte pe un fost cleric italian, care-şi părăsise Ordinul şi se făcuse medic, aşezându-se acolo. Arată că populaţia Brăilei este foarte ticăloasă, alcătuită de tot felul de canalii *(bricconi)*. Negoţul care se face acolo e foarte însemnat, şi călătorul a văzut un mare număr de şeici. Evident că importanţa Brăilei de la 1760-70 era mult mai mică decât odinioară, când nu se ridicaseră Galaţii.

In ce priveşte acele „canalii", care se întâlnesc şi la Galaţi, iată explicaţia: aici se adunase o populaţie răsăriteană, creştină în cea mai mare parte, care se hrănia din tot felul de întreprinderi necurate, populaţie care abia putea să fie stăpânita de organele administrative în aceste două porturi. Situaţia aceasta la Galaţi—ca şi la Pera din Constantinopol— s'a menţinut până foarte târziu, până prin anii 1830-40, când au prins să se aşeze aici un număr de Greci cinstiţi şi harnici, de Dalmatini, şi au început lucrările, atât de importante, de transformare, supt administraţia strictă a lui Mihai-Vodă Sturza. Intr'o epocă mai târzie erau foarte temuţi în porturile acestea aşa-numiţii Chefaloniţi, Greci din Cefalonia, cari, supt steagul britanic şi ocrotiţi de consulul engles, îşi permiteau tot felul de ticăloşii.

Galaţii sânt descrişi foarte pe larg de Boscovich. El întâlneşte aici un ispravnic grec, care primeşte pe ambasador; fusese cândva „sclav" la familia Suţu — Nicolachi Suţu era capuchehaiaua, dar de fapt stăpânul tânărului Domn moldovean—, ceia ce trebuie să însemne numai: om de casă, şi-şi cumpărase o situaţie care-i renta, nu din causa lefii, căci, pe vremea aceia, şi la noi ca şi în Apus, funcţionarii nu trăiau din leafă, ci pentru anumite veni

turi, socotite oneste, de la persoane care aveau nevoie de dânşii. Pârcălăbia de Galaţi l-ar fi costat douăzeci de pungi de bani, ceia ce însemna atunci foarte mult.

Oraşul este mărişor, având şapte biserici, — de fapt maî multe,— dintre care mănăstirea, unde a fost găzduit Porter. Trei dintre ele erau mari şi încunjurate de ziduri. In ce priveşte populaţia călugărească, era foarte restrânsă, căci atâtea biserici se închinaseră Locurilor Sfinte, de nu mai ajungeau călugării, şi atunci se întâmpla să fie doar câte doi călugări pentru toate clădirile aşa de întinse care încunjurau unele biserici. Astfel decăderea clădirilor acestora nu se datoreşte numai relei administraţii a Statului, după secularisare, ci şi incapacităţii Grecilor înşişi de a administra cum se cade zidiri aşa de frumoase cum le făcuseră ctitorii de pe vremuri.

Biserică latină este una singură. Veniau aici Ragusani, Sârbi, Dalmatini. Boscovich, el însuşi abate, a întrat într'o biserică ortodoxă, care nu i-a plăcut, neînţelegându-i nici planul, nici picturile; icoanele i se par foarte urâte.

Inseamnă apoi comerţul cu grâne, spunând că e foarte important. Nu numai atât, dar la Galaţi pe vremea aceia era şi un arsenal pentru construirea corăbiilor de lemn ale Turcilor. Veniau aici reişi din Constantinopol, cari trebuiau să prelucreze lemnul venit pe plute. Se tăiau copacii cei mai frumoşi din regiunea Sucevei şi se aduceau până la Galaţi, aşa cum până în zilele noastre a rămas obiceiul. Mai târziu s'au aşezat chiar Turci pentru aceasta în valea Bistriţei. Lemnul ce se aducea, cum se vede din socotelile epocei fanariote, purta deosebite numiri în turceşte. Se construia foarte mult şi prost, materialul fiind îndată întrebuinţat, aşa încât corăbiile

abia plutiau câteva luni şi începeau să se desprindă legăturile, dar reisul era încântat, căci avea parte la câştig.

Boscovich află într'o mănăstire cărţi foarte frumoase, tipărite la Veneţia în greceşte. Şi astăzi la Reni, ca şi în biserica Aroneanu de lângă Iaşi, la Frumoasa şi în atâtea alte locuri se mai întâlneşte câte o garnitură din acest splendid tipar veneţian. Pomenind de fereştile acoperite cu băşici de bou. se notează şi un foişor frumos, în grădină, unde abatele stă împreună cu ambasadorul. Primirea fusese foarte frumoasă: apăruseră şi soldati cari trăgeau salve de puşti, dar ambasadorul n'a acceptat.

In calea către Bârlad, călătorul întâlneşte foarte puţine locuri sămănate, bogăţia ţerii fiind atunci în vite, şi nu din agricultură. Ţinutul i se pare însă foarte frumos. Observă buruieni înalte, flori, ici colo vite. dar rare. In genere, aspectul stepei, mai ales dat fiind momentul când venia el: o singurătate, un adevărat pustiu. Pe alocurea câte un sat. Şi se opreşte în satele acestea: cercetând casele, laudă pe ţerani. că sânt foarte curate. Când şi când vede câte un călăraş domnesc care duce scrisori la Ţarigrad şi curieri de-ai ambasadorilor, căci poşta ambasadorilor cu Turcia se făcea pe la noi. Intre alţii, curierul Prusiei, de oare ce Prusia începe tocmai atunci relaţii cu Constantinopolul, unde fusese trimes von Rexin ca informator. Curierii aceştia mergeau cu cea mai mare răpeziciune, aducând ştiri însemnate, şi lumea, când vedea că trece un asemenea „călăraş", părăsia drumul mare şi se ascundea în păduri, se înfunda în şanţuri; pentru că obiceiul era să se schimbe calul obosit cu cel d'intâiu cal care se întâlnia, iar bietul păgubit trebuia să umble mult până să-şi reia calul viu sau mort. Boscovich poves-

lește chiar despre cutare preot bătrân care a întâlnit alaiul ambasadorului și, știind ce-l așteaptă, a căzut în genunchi, izbutind prin rugăciuni a fi cruțat.

Ajungând la Bârlad, călătorii întâlnesc o cunoștință de-a lor: o Grecoaică din Constantinopole, al cării bărbat avea o funcție în țară. In oraș sânt câteva străzi mai bunișoare, cu case de negustori evrei din Polonia: pe vremea aceia populația evreiască din orașele Moldovei avea deci oarecare importanță. Casele sânt destul de gospodărești, cu ferestile de sticlă.

In curând emigrația evreiască va formà în Bucovina austriacă un fel de deposit permanent, de unde s'au strecurat încetul cu încetul atâția alți Evrei. De alminteri veniau și pe linia Nistrului. Intâiu ca orândari, având în arendă cârciumile, cu drepturile senioriale, și heleșteele. Căci Evreii poloni erau vânzători de holercă sau de horilcă. De la o bucată de vreme o populație evreiască se așeză și în orașe, ca meșteri, mai ales de lucruri apusene, la schimbarea costumului.

Boscovich spune că Evreii „sânt îmbrăcați ca în Polonia, cu un fel de anterie negre, lungi, și pe cap o scufiță cum poartă calota lor abații catolici".

Orașul Bârlad scăzuse prin prădăciunile Tatarilor pe vremea lui Ioan Teodor Callimachi. De la Bârlad se merge spre Vasluiu printr'o regiune foarte frumoasă din causa pădurilor mari netăiate și a poienilor din mijlocul codrului. Astfel Târgul-Frumos își datorește fără îndoială numele mai mult încunjurimilor decât caracterului pe care l-a putut avea într'o epocă oarecare. Totul era plin de „iarbă deasă și de flori".

La Vasluiu nu se spune că era populație evreiască, dar călătorul a fost mâncat de păduchi de lemn.

Se merge la Scânteia, vad vechiu. Pe aici, în apropierea Iaşului, se întâlnesc cirezile cele mari ale neguslorilor, cari vindeau boii moldoveneşti până departe, şi Boscovich laudă extraordinara mărime a vitelor cornute din toată Moldova.

Ajuns lângă Iaşi, el se aşează lângă Frumoasa. pe care o zugrăveşte cu totul altfel de cum o face Porter: E un palat domnesc frumos mobilat, cu sofale; de o parte clădirea pentru recepţie, de alta gineceul pentru femei, ambele cu aurituri pe păreţi şi sculpturi; plafoanele sânt frumoase. Este şi o grădină, care a fost şi mai târziu îngrijită, dar în cele din urmă distrusă cu desăvârşire. Heleşteul din împrejurimi folosia foarte mult pentru aprovisionarea cu peşte a Iaşului.

Nefiind îndatorit, ca ambasadorul, să se arăte supărat, abatele a căutat să între în relaţii cu Domnul. şi s'a dus deci să vadă foarte frumosul pavilion făcut cu ocasia mucarerului, a întăririi Domnului. La Galaţi încă văzuse sosind pe capuchchaie cu decretul. Asistă, acum la serbare.

Din Iaşi soseşte o trupă de călăreţi, care se înfăţişează foarte bine, şi se aşează de o parte şi de alta, cu steaguri. Domnul se postează, cu fratele, lângă un chioşc, unde se făcuseră pentru ocasie două corturi, având aproape pe secretarul lui pentru limbile străine, de la Roche, iàr jos lângă dânsul şi pe secretarul turcesc. Se aduce decretul de mucarer, şi Domnul îl primeşte cu cea mai mare evlavie, făcând gestul de închinare către „Impărat". I se aduce calul dat de Sultan. Se ceteşte porunca acestuia, pe când pe deal caraghiosul Curţii spune glumele lui.

După aceia vine audienţa la Domn a lui Boscovich, a lui personal, iar nu în calitate de însoţitor al am-

basadorului: în timpul serbării, odătă cu dulceţile, cafeaua şi fumigarea cu curse şi odogaciu, el fusese invitat, de beizadeaua Alexandru în italieneşte, de Domn în greceşte, să-i visiteze la Curte. Palatul i se pare vechiu, fără niciun fel de gust şi rânduială. Intră într'un cabinet curat, unde sânt sofale, dar şi o mică bibliotecă cu cărţi bune, mai ales de ştiinţă. Vede două globuri, unul terestru, altul ceresc; după aceia e dus în odaia mică, unde la Roche se aşează la picioarele lui Vodă; sânt şi câţiva curteni în picioare. Se aduc patru scaune pentru Boscovich şi suită. Domnul e întovărăşit şi aici de fratele său, Alexandru, care a fost pe urmă şi el Domn în Moldova, mai fericit decât Grigore, care, tânăr încă, a fost tăiat după câtăva vreme, fiind bănuit de Turci ca trădător faţă de Ruşi. Şi unul şi altul fac cea mai bună impresie străinului.

El îi şi descrie: Domnul era de un caracter destul de blând şi amabil, plin de politeţă şi de deprinderi şi sentimente bune. Alexandru, tot aşa de bine educat. Domnul vorbeşte greceşte, dar, ni spune Boscovich, mai mult din etichetă, căci ştia şi franţuzeşte; Alexandru, care n'avea nicio situaţie oficială, vorbia în limba francesă. In această odaie se înjghiabă o conversaţie asupra fisicei, asupra camerei optice; Vodă cere o mulţime de lămuriri despre nişte instrumente nouă şi se interesează în cea mai mare măsură de ele, cerând să i se trimeată şi lui[1]. Face astfel cea mai bună impresie. De alminteri un tată ca Ioan Teodor Callimachi, format la şcoala din Liov, în legătură cu ambasadorii străini, trăit în

[1] Comenzi de hărţi şi globuri în Iorga, *Documente Callimachi*, II, pp. 239, 315, 319, 324, 341, 345. Bătrânul Ioan Callimachi doria de *Theatrum Europaeum* sau de „Enciclopedie"; *ibid.*, pp. 307, 390 nota 1.

cea mai bună societate, nu putea să-şi crească fiii altfel.

După ce isprăveşte audienţa, călătorul părăseşte Iaşii, şi, pe drumul obişnuit, se îndreaptă spre Zalescic, unde era frontiera din spre Polonia. In calea spre Cernăuţi trece pe la Şipote, unde era o cârciumă, pe la Botoşani, care poartă numele vechiului sat întemeiat de un strămoş Botăş; acuma erau 400 de case, ceia ce înseamnă 2.000 de locuitori, şi cinci biserici (în margenea oraşului biserica lui Ştefan-cel-Mare, Popăuţii, iar, în oraş chiar cele două biserici făcute de Petru Rareş şi soţia lui Elena, Sfântul Gheorghe şi Uspenia). Dorohoiul îl pomeneşte numai: altfel între un oraş şi celalt nu era cine ştie ce deosebire. Cernăuţii însişi sânt descrişi, cu Albanesii cari stăteau pe lângă ispravnic şi îndepliniau funcţiunea de soldaţi de poliţie. Vorbeşte de Grecii şi Evreii cari erau pe vremea aceia acolo. Oraşul are trei biserici şi două sute de case.

Aici a avut prilejul să vorbească mai multă vreme cu ispravnicul de acolo, care era rudă cu un Ragusan pe care-l cunoscuse foarte bine Boscovich, din Turcia. Ispravnicul era Frances de origine, Millot, şi familia Milo se coboară din acest ispravnic de Cernăuţi de pe vremea lui Callimachi (erau şi alţi Francesi: Imbault de la Tour, *Imbò* al nostru, şi va fi pe urmă familia Linchoult, care va juca un rol important în părţile acestea). Vorbind deci cu Milo, abatele află o mulţime de lucruri privitoare la Moldova de atunci şi la trecutul ţerii. Căci Milo este de sigur acea „persoană de spirit şi de talent dintre cei d'intăiu boieri ai Moldovei” despre care vorbeşte el de două ori. Acesta i-a pomenit şi de o cronică veche a Moldovei, care a fost scrisă pe vremea lui Grigore-Vodă Ghica (de fapt Amira dăduse o formă

grecească unei vechi compilaţii de cronici moldoveneşti): de acolo iea ştiri în ce priveşte trecutul mai depărtat al principatului.

Ceia ce e mai ales important în notele pe care le-a comunicat Millo e constituit, în afară de informaţiile privitoare la limbă, de acelea despre Suceava, spuindu-se că ar fi fost treizeci de biserici în afară de castelul de acolo. Sânt informaţii financiare şi economice, puţine, dar de o mare importanţă, dată fiind personalitatea aceluia care le-a dat şi care era în putinţă de a fi bine informat. Ni se spune că în Moldova erau 150.000 de oameni, trebuie să fi înţeles 150.000 de contribuabili. Veniturile fuseseră odinioară de 2.700 pungi a 500 lei fiecare, şi scăzuseră la 1.700, aşa încât ţara era în plină decădere economică. In Muntenia se strâng 5.000 de pungi. Ele sânt menite în cea mai mare parte Turcilor. Mucarerul singur era plătit cu 600 de pungi din venitul de 1.700, şi se dădeau 200 de pungi şeiculislamului, şeful religiei turceşti.

Originea acestor venituri nu ni se dă: o cunoaştem din izvoarele anterioare. Se vorbeşte de văcărit, o dare pe bogăţia de căpetenie. Boierii nu voiau să-l plătească, şi de aici o luptă întreagă contra văcăritului. In afară de venitul Domnului existau veniturile Mitropolitului, care erau de patruzeci, cinzeci de pungi. Preoţii dau fiecare doi lei la Mitropolie.

Asupra producţiei ţerii se fac observaţii interesante. Pe an se vând 40.000 de boi graşi, mai ales prin Silesia, căci Danzigul îşi pierduse importanţa. Se iea un preţ relativ mare, 10 galbeni boul, şi se capătă de aici un câştig de 1.500 de pungi pe an. Ca obiect important de comerţ vin apoi caii, în număr de 10.000 cu 20-30 ughi calul: remonta prusiană şi cea danesă se făceau în părţile noastre ceva mai târziu, caii a-

ceştia moldoveneşti fiind întrebuinţaţi pentru cavaleria uşoară. Pe lângă aceasta se vindeau 200-300.000 de berbeci, mai ales la Constantinopol, şi era foarte căutat mai ales un fel de berbece *chivergic,* care formà deliciul gurmeţilor turci. Urmează mierea şi ceara, care se vindeau până în Veneţia, aducând un venit de 1.000 de pungi pe an. In ce priveşte grâul, se exportau 300.000 de chile pentru Constantinopol. In afară de aceasta se căutau: lemne, său, peşte, pastramă, brânză, unt, vin şi blănuri.

Din producţia aceasta ţeranii câştigau cam puţin, însă era o măsură pe vremea aceia care venia în avantagiul ţeranului: cel sărac se sprijinia pe cel bogat, prin sistemul cislei, un fel de solidaritate ţerănească care a fost distrusă. O cislă ţerănească, dacă avea bogăţie în vite, putea să deie, deci, şi până la 100 de lei pe an; se cereau numai opt lei de la fiecare. Când ţeranul nu putea plăti, plătia boierul, proprietarul de moşie, satul întreg trebuind să răspundă o anumită sumă Vistieriei, indiferent de situaţia fiecărui membru.

Călătorul engles de care vine vorba acum, n'are situaţia politică nici valoarea culturală a înaintaşului său, Porter, nici cunoştinţile unui Boscovich; este însă un tip foarte cunoscut în Apus, lordul Baltimore, care a isprăvit rău, după o viaţă întreagă de aventuri. Faima lui se sprijine numai pe descrierea călătoriilor, care la un moment l-au dus şi în Moldova, şi cartea lui a fost aşa de răspândită încât, din anii 1776-8, s'a dat o traducere rusească[1]. Descrierea lui Baltimore este scurtă, iar partea care ne priveşte pe noi, fără mare importanţă.

[1] Şi după această traducere Hasdeu, în *Arhiva istorică,* l-a dat în versiune românească.

Merge prin Dobrogea, şi relativ la această ţară se pot culege ştiri şi de la dânsul. De alminteri, în ce priveşte lucrările dobrogene, mai este ici colo câte ceva de descoperit. Acum câtva timp, în *Analele Dobrogii,* care se tipăresc la Constanţa, d. Vâlsan, profesor de geografie la Universitatea din Cluj, analisă o foarte interesantă hartă austriacă, tocmai prin anii 1770, în care un număr mare de localităţi —numai sate— şi înfăţişări ale solului se presintă în formă românească. Dunărea apare deci ca „Dunere”, şi se constată apoi o mulţime de genetive româneşti. Alte nume nu se lămuresc tocmai bine, dar se poate bănui forma românească. Autorul se întreabă dacă aceasta nu este un document al vechimii noastre în deosebitele puncte dobrogene însemnate cu numele acestea în limba noastră. Este şi o altă ipotesă: se poate întâmpla ca această hartă austriacă, care, în ce priveşte Bulgaria Răsăriteană şi Dobrogea, este făcută, evident, după o hartă rusească, să fi fost alcătuită după o hartă românească,— ceia ce ar însemna că existau studii de cartografie românească în epoca aceia, lucru care nu e imposibil, pentru că vestita hartă a ţerilor noastre, făcută de Rigas, cel care a scris Marseillesa Grecilor şi a jucat un rol aşa de important pentru trezirea conştiinţei naţionale greceşti [1], este făcută după altă hartă, a unui învăţător din familia Domnului Moldovei de prin anii 1760-70, care era Iosif Moesiodax, adecă Dac din Moesia, căci pe harta lui Rigas se însemnează că Cernavoda este locul de naştere al lui Iosif, şi, cum Cernavoda, ca şi toate localităţile din dreapta Dunării în Dobrogea, a fost locuită de Români, e extrem

---

[1] Harta e foarte cunoscută şi adesea folosită; am reprodus-o în şase bucăţi în volumul II din „Documente privitoare la familia Callimachi“.

de probabil că acest călugăr era şi el Român, şi astfel însemnările în românește ale acestuia ar fi fost la dispoziţia cartografului rus pe care l-a întrebuinţat cartograful german.

Revenind la călătoria lui Baltimore, el trece din Dobrogea, fără să dea ştiri importante, şi ajunge la Galaţi, pe care nu-l descrie.

Continuându-şi drumul, călătorul străbate un ţinut de păduri, unde fuseseră lăcuste şi sămănăturile erau complect distruse; el întâlneşte sate care i se vor fi părut fără importanţă. Despre Bârlad şi Vasluiu nu se spune nimic alta decât că sânt „nişte biete târguşoare". Intră în pădurea cea mare care ducea la Iaşi, şi din care a Dobrovăţului este numai o parte — de aceia localităţile cu numele de „Poiana" şi blidarii cari făceau în poieni blidurile de lemn, ce atingeau Iaşul. Constată o scădere la care ne putem aştepta, în ce priveşte numărul populaţiei; dar cifra de 2.000 de case, pe care o dă, pentru locuinţile „Moldovenilor, Evreilor, Armenilor, Grecilor şi Ţiganilor", mi se pare greşită. El vorbeşte, cum fac toţi călătorii, de lucruri care bateau mai mult la ochi şi în special de pavagiul de lemn al străzilor principale, apoi de înfăţişarea caselor cu un rând, joase, fără mobile, zice el, de şi chiar în Apus, pe vremea aceia, mobilele erau mult mai puţine ca în timpul nostru. In ce priveşte clădirile de cărămidă, este întâiu Curtea Domnească, încunjurată cu ziduri, cu bastioane.

Era natural ca Baltimore, dată fiind lipsa-i de orice caracter oficial şi de importanţă politică, să nu fi cerut audienţă la Domn, şi deci nu poate să ne lămurească asupra aspectului interior al Curţii româneşti.

Supt raportul clădirilor, mai vorbeşte de treispre-

zece mănăstiri, dintre care una de călugăriţe. O mănăstire de călugăriţe era la Socola la început, înainte de a se întemeia aici Seminariul de către Alexandru Moruzi, la începutul veacului al XIX-lea; biserica de acolo e clădită de una din fetele lui Alexandru Lăpuşneanu, al cării chip se şi vede încă în clădirea cu totul prefăcută. In Iaşi mai este un Mitoc al Maicelor, în centrul oraşului, pentru găzduit călugăriţele care vin în afaceri, dar nu cred că Baltimore se gândeşte la Mitoc. Afară de aceasta sânt cinsprezece biserici — numărul este prea mic—, afară de cele două armeneşti, dintre care una foarte veche, de şi nu, cum s'a crezut, din secolul al XIV-lea.

Este apoi şi o singură sinagogă, ceia ce înseamnă, că, de şi era o populaţie evreiască, nici pe departe ea nu putea fi aşa de numeroasă ca pe timpul nostru. Atrage apoi atenţia asupra frumoasei clădiri a băilor, despre care se pomeneşte încă de la sfârşitul veacului al XVI-lea: băile acestea fuseseră înoite de Vasile Lupu. Ele erau împărţite pentru bărbaţi de o parte şi femei de altă parte. In Bahluiu se spălau cămăşile.

Se menţionează şi prăvăliile, de lemn şi de zid, în care se vinde marfă din „Italia, Germania, Turcia, Rusia şi Polonia".

Ca moravuri, despre femei spune că sânt foarte frumoase, dar reflecţiile despre moralitate arată mai mult ce căuta el decât ce se oferia oricui.

In afară de acestea Baltimore are, natural, câteva ştiri în legătură cu călugării străini catolici, cari nu şi l-au adăpostit la dânşii, fiind găzduit într'o căsuţă unde n'a putut să doarmă, nu numai de ploşniţe, dar şi pentru că, fiind acolo hanul după moda orientală, în aceiaşi clădire era grajdul, aşa încât o vacă trecea cu capul peste păretele despărţitor.

La călugării franciscani, — mănăstirea era dedicată Sfântului Anton de Padova — găseşte vin cu trei lei sticla şi întâlneşte oameni cari vorbiau latineşte, italieneşte, greceşte şi ruseşte. Unul din ei, Luca, era din Marsilia. Stă cu dânşii de vorbă, ba se pare că li şi recitează versuri englezeşti. Dar părinţii îl întreabă — cel puţin aşa i se pare — dacă Londra e în Anglia sau Anglia în Londra.

Printre Unguri avem un călator, pe care-l întâlnim la 1767 între tovarăşii lui Francisc Rákóczy, baronul de Tott.

Tatăl murise la Rodosto; fiul a fost trimis în Franţa şi a fost crescut în Paris, unde, încă din vremea războiului de Treizeci de ani, ca şi în timpul lui Emeric Tököly, înaintaşul ca rege unguresc al lui Rákóczy, simpatiile erau pentru rebelii unguri contra Imperialilor. De la Versailles, în momentul când Francesii au fost din nou amestecaţi în afacerile Poloniei, căci se pregătia întăia împărţire a regatului, Tott tânărul a fost trimis la Hanul Tatarilor, pentru a pregăti expediţia împotriva Ruşilor după încălcarea teritoriului otoman şi începerea turburărilor care au deschis războiul continuat apoi până la pacea de la Chiuciuc-Cainargi.

Iată ce ni spune, în Memoriile sale asupra Turcilor şi Tatarilor, care au ieşit în trei ediţii şi au fost traduse şi în limba germană, acest de Tott, care va juca un rol şi la Constantinopol, unde a întemeiat cel d'intăiu fonderie de tunuri, şi marii demnitari turci veniau să admire cum Ungurul ştie să fortifice castelele de la Rumili-Hisàr şi Anadoli-Hisàr. Plecat din Paris, în Iulie, el trece pe la Viena, ajunge la Braşov, pentru a se îndrepta spre Căuşani, unde se adunau Tatarii în vederea expediţiei proiectate. Merge

la Zvaniec sau Zvancea pentru ai noştri, unde-l trec Ienicerii peste apă în Moldova, apoi vine la Hotin. Aici Paşa-i dă flori şi fructe; el stă într'un chioşc cu vameşul şi vorbeşte cu dânsul despre veniturile acestei vămi; i se povesteşte cum au fost pe acolo doi Francesi cari au renegat, trecând la Islam, şi au ajuns să joace la Constantinopol un rol oarecare, precum, de alminteri, la începutul secolului, vestitul Bonneval se prefăcuse în Paşă turcesc. Este găzduit în casa unui Evreu din suburbii; i se pune o pază de Ieniceri la uşă, pentru cinste; face anume cumpărături, şi, pentru că Evreul de la care târguise îi ceruse un preţ prea mare, neguslorul a fost bătut. De altfel toată povestea lui insistă asupra sistemului bătăii, generalisat la Turci în dauna raialelor.

De la Hotin Tott pleacă la Iaşi. La cel d'intăiu sat ajunge să cunoască sistemul de torturare al localnicilor; însoţitorii lui ieau două oi, şi, când a vrut să le plătească, i s'a spus că nu este necesar. Când a fost apoi să treacă Prutul, s'au rechisiţionat cam trei sute de Moldoveni ca să ajute la operaţie: ţeranii au fost siliţi să poarte carăta pe umeri; patru din ei se aşează supt roţi, pe plută. Când a cerut lămuriri cum oamenii aceştia se hotărăsc să piardă atâta vreme ca să facă asemenea lucruri grele, i se spune că aşa e obiceiul, căci „ils veulent être battus".

Moldova i se pare o ţară foarte frumoasă, care samănă foarte mult cu Burgundia, dar e foarte nenocită din causa sistemului de a fi arendată la Greci. In felul acesta impositele au crescut cu douăzeci şi cinci la sută, şi în luna Octombre se lua al unsprezecelea sfert de bir, în loc de a fi, ca la început, a patra rată din birul pe un an.

Domn era atunci Grigore Callimachi, pe care-l cunoaştem din călătoria lui Boscovich, cu gustul

lui pentru ştiinţă, cu cărţile pe care le cerea în străinătate, cu globurile lui terestre şi cereşti. De Tott va fi presintat Domnului de către secretar.

In ce priveşte oraşul, i se pare în stare foarte rea, A întrat noaptea 'ntr'o trăsură aurită, cu secretarul care-i spune fel de fel de lucruri ce nu-l interesau. Se miră şi el de podurile de pe uliţi, şi rostul lor nu-l înţelege pe deplin. Fusese un foc mare în Iaşi, şi se vedeau case arse în toate părţile. Călătorul a fost găzduit la misionarii catolici, la Franciscani. Domnul trimete să-i facă un compliment în chiar ziua sosirii. (A doua zi representantul turcesc a stârnit un zgomot infernal, de ce nu l-au primit separat pe dânsul: i s'a trimis un cal şi patru ciohodari ca să aibă audienţă deosebită şi cu această ocasie să capete un dar special din partea nenorocitului Voevod al Moldovei.) Când a fost introdus de Tott însuşi la Domn, erau pregătite două fotolii îmbrăcate în stofă roşie: unul pentru dânsul, dar el n'a vrut să ocupe locul. S'a servit ca de obiceiu sorbet licvid şi dulceţi; călătorul a fost stropit cu apă de trandafiri; i s'a fumigat părul.

Atât. Doar dacă de Tott vorbeşte puţin şi de originea noastră şi spune că sântem o colonie romană, că limba noastră este de origine latină. La plecare i se dau doi Ieniceri şi mehmendarul, cari, pe la Chişinău, îl duc în Bugeac, unde vede întăia oară cămilele. La Căuşani îl primeşte fiul Hanului, care-şi ocupa vremea cu vânătoarea. E introdus într'o odaie fără geamuri, care doar iarna se înlocuiau cu hârtie. Şi de aici se duce la Baccè-sarai, reşedinţa de căpetenie a Hanului.

E întăia călătorie a lui de Tott. Pe lângă aceasta călătorul a mai venit prin locurile noastre a doua şi a treia oară. Precum, când se pregătia expediţia

împotriva Casei de Austria, de Ungurii refugiaţi la noi, se dase altui călător misiunea de a merge la Hotin pentru ca să vadă ce se petrece acolo, în acest an 1767 exista o mişcare a Polonilor în părţile Hotinului, şi erau aici refugiaţi nobili poloni de foarte mare importanţă, trimeşi să combine expediţia turcească cu o mişcare a Polonilor.

De Tott trece deci spre Hotin, unde găseşte pretutindeni locuitori fugiţi. Se opreşte la Dăncăuţi, şi petrece cu Branecki şi Potocki, cari aveau vin de Tokaj. De aici se ajunge la Prut, pe o vreme foarte aspră. Râul era în parte îngheţat; un Turc bătrân cade cu căruţă cu tot în Prut. Apoi, într'o trăsură cu şase cai, călătorul e dus la Botoşani, care pe vremea aceia avea 7-8.000 de locuitori. Pregătindu-se războiul împotriva Ruşilor, veniseră aici spahiii, şi, cum erau foarte nedisciplinaţi, pe această vreme de totală decădere a armatei turceşti, populaţia speriată fugise să caute adăpost într'o mănăstire din apropiere, probabil Popăuţi. Prin oraş Ienicerii îşi făceau de cap, şi toată lumea era îngrozită. De Tott se opreşte la casa unui boier, care lipsia, însă datoria de ospitalitate era aşa de mare pe acel timp la noi, încât oaspetele s'a riscat să treacă prin târg numai pentru că să fie cineva care să-i îngrijiască musafirul.

Tânărul călător se apucă să facă el ordine, socotind că, fără a cunoaşte limba ţerii, dar ştiind turceşte şi greceşte, o să poată potoli toată mulţimea înspăimântată. La mănăstire a început să vorbească lumii, dar, nimeni neţinând samă de ce spunea, a părăsit mănăstirea, fără să fi ajuns la niciun capăt[1].

De la Botoşani se îndreaptă spre Iaşi. Aici înce-

[1] În ediţia în folio se dă o vedere a Botoşanilor.

puseră Turcii excesele lor; Mitropolitul se pare că fusese insultat, ca şi rabinul. De la Iaşi, după o întrevedere cu Polonii, călătorul se îndreaptă spre Chişinău; zăpada fiind mare, se întoarce însă la Căuşani.

Pe lângă aceste două călătorii mai este şi o a treia.

De la Căuşani, de Tott pleacă îmbrăcat tătăreşte, în cursul ostilităţilor împotriva Ruşilor, pentru a se duce la Constantinopol. Se coboară în Basarabia propriu-zisă, în Bugeac.

E primit bine. Toată populaţia din cutare sat s'a înfăţişat, cerând fiecare să-l adăpostească. După dialogul lui cu acela care l-a găzduit, se pare că e vorba de Tatari, dar erau foarte multe sate româneşti, dispărute pe urmă, în regiunea Bugeacului: în harta lui Rhigas, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, se întâlnesc numiri geografice care au perit.

Din satul unde a poposit, de Tott se îndreaptă spre Ismail, unde era să treacă vadul. De partea cealaltă stăteau Evrei făcând comerţ de grâne şi mai ales de piei, care se pregătiau după un sistem deosebit, şi tot malul Dunării era plin de tăbăcari cari lucrau pielea scumpă, aşa-zisă de „chagrin". De aici se merge la Tulcea, printr'o pădure cu copaci mărunţi, păstrată până acum. Fiul guvernatorului se pusese, afirmă de Tott, în fruntea unei bande de hoţi şi turbura pe negustori, dar călătorul pretinde că a fost de-ajuns să descarce un foc de puşcă pentru ca banda să fugă.

De aici el se înfundă în lumea turcească. Ceia ce spune mai departe despre Turci, ca şi ceia ce a povestit despre Tatari, formează un izvor esenţial pentru cunoaşterea lumii musulmane în acest timp.

XI.

Călători orientali.

Pentru începutul secolului al XVIII-lea avem şi doi călători turci. Cel mai important nu e un drumeţ în trecere, ci a stat foarte multă vreme la noi, vre-o treizeci de ani. A locuit la Hotin, unde avea o funcţie oficială şi, pe lângă aceasta, ca om cu o educaţie literară, era întrebuinţat când era vorba să se redacteze o inscripţie poetică după vechiul obiceiu al Orientului; are şi noţiuni istorice despre locurile noastre. Apoi, cum făceau toţi soldaţii din Hotin, ori dacă se ocupau şi de literatură ori dacă rămâneau numai în rosturile lor militare, era amestecat în negoţ, făcând micile lui afaceri, aşa încât a ajuns să cunoască foarte bine viaţa economică a ţerii[1].

Anonimul, care scrie în 1742, vorbeşte înainte de toate despre Basarabia şi, din Basarabia, mai mult despre Hotin, pe care-l cunoaşte foarte bine, apoi despre Moldova de Apus şi în al treilea rând dă ceva ştiri şi despre Ţara-Românească, despre care se vede că are mai curând idei vage.

Pentru a începe cu acestea, el cunoaşte Bucureştii

[1] După dările de samă ale Academiei din Viena pe anul 1890 s'a dat o traducere românească de d. Lazăr Şăineanu în „Revista Nouă", III.

ca unul care a fost cândva pe aici; spune că e „oraş vechiu, frumos, cu case mărețe”. Fiind un Oriental, evident că vede lucrurile altfel decât un pretențios călător venit din Apus.

Cunoaşte apoi Târgoviştea, în care semnalează o biserică mare, Biserica Domnească probabil: i se pare un „târg frumos”. De fapt oraşul păstra pe vremea aceia ceva din buna înfățişare, pe care i-o dăduse petrecerea în fiecare an, timp de mai multe luni, a lui Constantin Brâncoveanu, pe când cu Fanarioții el degenerează.

In ce priveşte populația, Turcul găseşte că Romăncele sânt peste măsură de frumoase, iar, cât despre bărbați, şi mai ales cei din Moldova, îi socoate nişte „creştini mojici şi necredincioşi”. Iată şi judecata lui despre Domnii noştri: sânt numiți de la Constantinopol, şi de acolo pleacă întovărăşiți de doi solaci — soldați din Ordinul ienicerilor; de unde Solacolu, solac-oglu — de un peic, paj al Sultanului, şi de un capugiu portar.

Venind la Moldova, în Iaşi cel d'intăiu lucru care-l interesează pe Orientalul musulman este baia. Apoi vorbeşte despre Curtea Domnului, despre mănăstiri, — totul în câteva rânduri. Din oraşele Moldovei, cunoaşte Suceava, Neamțul, Galații, unde pomeneşte de Serdarul turcesc care stătea acolo pntru a face linişte: se face un mare negoț de lemne, care atrage pe „Lazii” locuitori pe țermul de Nord al Anatoliei şi cari se găsesc şi prin Basarabia, făcând, pe lângă acest negoț şi acela cu oile, furtişaguri, — populație insuportabilă pentru liniştea țerii, aşa încât a trebuit să se iea măsuri împotriva ei, fiind, pe la 1730, dați afară din Moldova, dar nu fără greutate; ei aduceau de vânzare la Galați lemn scump pentru ciubuce. Călătorul are informații destul de

exacte în ce priveşte sarcinile Domniei faţă de Turci, ca unul ce era din Hotin, unde Paşa avea de la noi anume venituri speciale şi multe daruri, precum se vede, ca şi atâtea alte elemente de politică, finanţe, viaţă socială şi culturală, din registrele de contabilitate ale Fanarioţilor din Moldova, după modelul anatefterelor lui Brâncoveanu[1].

Venitul Domnului Moldovei este de 100.000 de galbeni, şi din banii aceştia trebuia să i se dea Porţii 100.000 de lei pe an (aiurea e vorba de 58.000!). Chestiunea tributului este de acum înainte în continuă discuţie, şi Ruşii vor interveni ca să fie fixat odată pentru totdeauna, iar Poarta să nu poată cere o sumă mai mare şi nici să-i poată pretinde plata d'inainte. De la tratatul din 1774, necontenite clause privitoare la plata tributului se întâlnesc, introducându-se din partea boierilor cererea ca tributul să fie dat, nu cu mâna agentului domnesc la Constantinopol, capuchehaiaua, ci printr'un diplomat al Puterilor europene. Afară de aceasta, la numirea de Domn trebuie să se deie 1.200 de pungi de câte 500 de lei fiecare, altă dată la mucarer, cum s'a arătat. Apoi la serbătoarea cea mare turcească a Bairamului se trimeteau 200 de pungi. Ţara mai datorià 500 de cai şi şoimi. De fapt, se dădeau caii, dar mai ales şoimii şi coruii, cari se luau de la munte ca şi de la

[1] Academia are o serie întreagă de asemenea registre, iar o altă parte sânt păstrate în Arhivele din Iaşi; un volum era în proprietatea unui particular, şi mi se pare că a ajuns la Academie. La început erau redactate în româneşte şi, târziu de tot, pe la 1820, încep să se scrie şi în greceşte. Am dat extrase dintr'însele pe de o parte în volumul VI din „Studiile şi Documentele" mele, iar, pe de altă parte, în nişte articole pe care le-am publicat în revista „Economia Naţională"; extras supt titlul „Documente şi cercetări asupra istoriei financiare şi economice a principatelor române", Bucureşti 1900.

şes, cum se vede din preţioasa condică a lui Constantin-Vodă Mavrocordat.

In ce priveşte amănuntele veniturilor, afară de birurile care se luau, cum am văzut, numai de la ţerani, iar boierul era responsabil de moşia lui, sătenii find împărţiţi în cisle solidare — de aici: „a da bir cu fugiţii",— şi afară de vechile dijme: desetina, goştina, pe oi, pe porci, pe stupi, afară de folăritul pe foalele, băşicile de brânză, mai erau şi alte imposite, pe care Fanarioţii le-au introdus din bielşug, precum fumăritul pe fumul vetrelor. De la o bucată de vreme, şi mai ales de la Brâncoveanu, semnalăm darea care apăsa pe vitele cornute şi care se chema văcăritul, dar care nu convenia mai ales boierilor, aşa încât erau siliţi Domnii cu jurământ să se îndatorească a nu mai pune acest imposit, pentru a căpăta apoi, la nevoie, deslegare de la Mitropolit. Văcăritul a existat şi pe vremea lui Brâncoveanu: se poate chiar zice că sistemul de imposite al acestuia s'a sprijinit mai ales pe văcărit[1].

Acuma, după notele Turcului, pentru oierit se dădeau 10-20 de aspri pe an. Văcăritul se cerea lunar: la zece case trebuia să se deie o vită sau valoarea unei vite; cel puţin aşa a înţeles călătorul nostru sistemul.

Toate impositele acestea erau luate de la o ţară care era încă foarte bogată; vitele din Moldova treceau, ni se spune, în Rusia şi Polonia, în Ungaria, la Danzig, în Boemia, în Silesia. Cu aceasta se făcea un negoţ foarte important[2], prin negustori

[1] Cf. Prefaţa lui Giurescu la Giurescu şi Dobrescu, „Documente şi regeste privitoare la Constantin-Vodă Brâncoveanu", Bucureşti 1907.

[2] V. „Documentele Callimachi", II, şi prefaţa la volumul X din colecţia Hurmuzaki.

greci, mai ales pe vremea războaielor lui Frederic al II-lea, singura legătură pe care am avut-o cu Prusia, afară de porţelanele pe care regele le trimetea lui Ghica-Vodă, din fabricile lui, şi de curierii prusieni cari treceau pe la noi.

Călătorul turc adaugă că şi în Austria se duceau vitele noastre, ba chiar până la Roma Papilor, ceia ce n'am putea crede. Constantinopolul cumpăra ceară, şi de sigur şi miere, care se punea la Turci în toate bucatele. Grâul se vindea cu chila la Stambul, stambol-chilasi, şi erau mai multe calităţi: cel care se căuta mai mult era grăul arnăut. Apoi se mai trimetea la Constantinopol foarte multă grăsime de oaie. Pentru aceasta se fierbea animalul mai ales în Sudul Basarabiei, la Ismail, şi atât de răpede se căuta a se face această operaţie, încât se poftia lumea de pe strade să mănânce carne gratis. Un alt obiect de export era sarea, pentru că în toată Peninsula Balcanică nu existau ocne, ci numai pe malul Mării bălţile, din care se obţinea ceva sare prin evaporaţie. Să adăugim şi silitra, foarte căutată pentru fabricarea prafului; era ordin de la Sultan să se caute oriunde, până şi supt zidurile bisericilor, profanând cimitirele şi încunjurimea sfântului lăcaş creştin. Călătorul cunoaşte foarte bine negoţul acesta, şi pomeneşte pe acel care mulţi ani de zile a fost întrebuinţat în acest rost, Laz-Mustafà-Aga. De la el aflăm că nu mai puţini ca 3.000 de oameni erau întrebuinţaţi la strângerea silitrei din Moldova.

Se mai vorbeşte şi de contingentul militar pe care-l datoram noi Porţii în timp de războiu: Moldovenii erau datori să facă pontoane, să dea cară şi salahori, cari se pomenesc necontenit şi în cronica, redactată de Radu Greceanu, a Domniei lui Brânco-

veanu. Mergeau pedestraşii cu lopeţile ca să lucreze la fortificaţii, şi se trimiteau până la 6.000 de care cu boi şi cai ca să ajute armatei turceşti.

Turcul a aflat că pe vremuri armata Moldovei avuse până la 60.000 de călăraşi.

Fiind el însuşi amestecat în afaceri comerciale, ni dă o serie întreagă de însemnări cu privire la preţul obiectelor de hrană şi altele. De exemplu două chile de grâu erau pe vremea aceia o pară, 15 ocă de făină un leu, 25 de ocă de unt tot un leu, un cot de postav 15 parale, dacă e mai prost, iar, dacă e mai bun, 40 de parale; o blană de vulpe de la 20 la 30 de lei, o blană de vidră doi aspri, una de samur 8 parale, o vulpe de Rusia 40-50 parale, o blană de singeap doi lei. Postavul leşesc costa de la 10 la 40 de aspri cotul. Moneda avea însă o valoare mult mai înaltă de cumpărare pretutindeni, aşa încât această ieftinătate nu este un fenomen special pentru ţara noastră. Mai departe, un berbece costa 8-10 parale; un miel 8 parale, dar, când se vindea pielea lui curăţită, ea costa 20 de parale, pentru osteneala pe care şi-o dăduse meşterul. Se vindeau şi cai buni, şi şesul basarabean era plin de oile ciobanilor.

Ienicerii erau amestecaţi în tot comerţul acesta, şi era câte unul care vindea până la 40-50.000 de berbeci. In genere, comerţul în regiunea basarabeană era foarte înfloritor; la Soroca, de exemplu, se ţineau optsprezece bâlciuri, pe an, şi Condica lui Constantin Mavrocordat lămureşte pe larg asupra lor.

Venim la ceia ce se spune despre Hotin. Se ştie că aici este cea mai frumoasă clădire militară păstrată din trecutul nostru: la Cetatea-Albă zidul e de piatră, pe când aici e făcut din bolovani prinşi în ciment şi cuprinşi într'un cadru de cărămizi. Şi, cum am spus şi în partea întâiu a acestei cărţi,

Cetatea-Albă, istoriceşte, nu ni aparţine nouă, ci este un vechiu castel bizantin prefăcut de Genovesi, la care noi am adăugit doar câte ceva. Hotinul întrece cu mult cetatea Sorocăi, păstrată şi ea foarte bine. Au dispărut elementele de piatră lucrată, de şi ici şi colo se mai văd resturi; a dispărut, evident, toată zugrăveala paraclisului domnesc care era acolo şi tot ceia ce contribuia la împodobirea lăcaşului aceluia al caselor domneşti; toată massa aceasta roşie-sură ce se ridică pe malul Nistrului e însă de o frumuseţă deosebită şi de o mare putere de impresiune.

Când au venit Ruşii la Hotin, în 1769, au distrus tot ceia ce constituia Hotinul musulman. A rămas din moschee doar minaretul, cu îngusta scară de piatră pentru muezzin; încolo totul a fost împrăştiat. Dar Hotinul era în plină splendoare când scrie călătorul nostru: ocupat de Turci la 1713, de atunci el mersese desvoltându-se necontenit. Erau patru porţi care duceau în cetate, şi două moschei, două băi. Se pomenesc chiar şi dăruitorii Hotinului, acei cari ridicaseră clădiri importante: baia lui Casim, geamia Sultanei Validele; atâţia dintre cei cari avuseră un rol aici, de comandă militară, şi-au însemnat numele prin clădiri.

Mahalalele erau locuite de Români, iar dincolo de mahalale erau grădini şi vii. In centru se afla administraţia, cu Divan-Efendi, cu Aga Ienicerilor, cu comandantul Tatarilor lipcani. De aici se anunţa stingerea focurilor, la ceasul chindiei; aici se auzia cântând musica turcească. Tot aici erau cele cinzeci de cârciume, care, spune călătorul, sânt totdeauna deschise, de şi Coranul opria băutura, „Mulţi Arabi şi Turci s'au lepădat de credinţa lor” şi au rămas în

ţară, confundându-se între Moldovenii de acolo. Se ţineau la Hotin şapte bâlciuri pe an.

Ahmed Resmì a fost şi un vestit scriitor turc, ale cărui „Observaţii" despre rosturile Impărăţiei au fost traduse de trimesul prusian von Diez. Mergând în Apus, la 1763, el a trecut prin Moldova, stând acolo două săptămâni, şi a lăsat o scurtă descriere a ei.

E găzduit şi el la Frumoasa, al cării heleşteu îl aminteşte „lacul albastru", din Anatolia. De aici zăreşte Cetăţuia, Galata, cu un pârău limpede, livezile din prejur. In oraş vede „bordeiele ţărăneşti de lemn, acoperite cu stuf", dar şi Curtea domnească şi casele boiereşti de piatră. Menţionând transportul de lemne pe Siretiu pentru Constantinopol, el descrie Hotinul, asămănându-l cu cetatea Rumili-Hisàr de lângă Capitala turcească: cetatea lui Petru Rareş e deposit de tunuri şi muniţii; oraşul e „bine locuit şi bine clădit" [1].

---

[1] După o traducere polonă, în Hasdeu, *Arhiva istorică*, I², p. 183.

XII.

Călători italieni şi francesi după pacea de la Chiuciuc-Cainargi.

O nouă fasă a istoriei Fanarioţilor se deschide cu războiul dintre Ruşi şi Turci de la 1768-1769, care se încheie cu pacea de la Chiuciuc-Cainargi în 1774. Şi, natural, fasa aceasta continuă asupra unei bune părţi din secolul al XIX-lea, mergând până la revoluţia de la 1821, până la sfârşitul epocei Fanarioţilor.

O caracterisare foarte scurtă a perioadei acesteia înainte de a trece la expunerea călătoriilor ce se vor înfăţişa pe urmă.

De la început trebuie semnalat un lucru: Constantinopolul, Orientul în genere pierde o mare parte din rosturile şi influenţa pe care o avuse până atunci. Aceasta nu înseamnează că Domnii nu sânt şi în această perioadă tot foşti Dragomani ai Porţii. S'a întâmplat câte un Nicolae Mavrogheni care n'a fost Mare-Dragoman, ci numai Dragoman al Marinei, dar e un cas cu totul isolat. Domnii aceştia, veniţi din mediul constantinopolitan, au, dacă nu din copilărie o educaţie bizantino-otomană, în schimb tot ceia ce poate veni de la mediul de care au fost încunjuraţi în toată cariera lor. Prin urmare vorbesc mai bucuros

grecește, sânt deprinși cu luxul și cu fastul turcesc și imită strălucirea Porții în toate rosturile lor domnești. Alaiul care se desfășoară la Iași și la București e în totul alaiul Sultanilor, cu deosebire că dincolo era putere, iar aici ilusie; dincolo era bogăție, iar aici risipă; tot ce se vede în ceremoniile Curții de astăzi e numai o sărăcie față de fastul ce se desfășura la ceremonii de Domnii fanarioți, cari se mențineau în fața supușilor lor cel puțin prin prestigiul formelor exterioare.

In ce privește însă mobilarea caselor, obiceiurile vechi sociale, ele se mențin ca și înainte, așa încât, pe lângă elementele constantinopolitane, atâtea din tradițiile țerilor noastre rămân neschimbate. Boierii deci sânt aceiași, rosturile nu se schimbă, iar inovațiile care se introduc în ultimul șfert al veacului al XVIII-lea sânt foarte puține și privesc numai chestiuni de amănunte, meritând abia să fie relevate într'o expunere cu caracter mai general.

Ceva însă din practicile răsăritene dispare în această vreme: înainte Domnii noștri atârnau de anumite persoane foarte puternice, de la Constantinopol, așa încât une ori era numit și câte un tânăr fără experiență și fără pricepere, cum au fost fiii lui Grigore Ghica-Vodă, cari au domnit în întăia jumătate a secolului, ori fiii lui Mihai Racoviță: Constantin și Ștefan, dintre cari cel d'intăiu era un om pornit, care a bătut și chinuit pe medicul lui fiindcă-i murise Doamna, iar celalt, Ștefan, a fost cel mai mare bețiv, care s'a otrăvit bând apă de melisă, singurul alcool care putea să-i mai facă efect. Ooameni ca aceștia nu erau în stare să conducă singuri, să-și poarte corabia carierei lor politice printre stânci așa de teribile cum erau dușmăniile Fanarioților. Atunci la Constantinopol era un Grec care el era de

fapt stăpânul. Astfel Stavrachi, care a fost spânzurat de Turci la capătul intrigilor sale. Alte ori el făcea parte dintr'o familie însemnată a Fanarului, ca familia Suţu. Nicolachi Suţu, pe vremea lui Grigore Callimachi, a condus el rosturile Moldovei, Domnul fiind numai o strălucită păpuşă tânără, pe care o scotea înaintea acţiunii lui subterane. Şi acest Suţu a isprăvit omorât de Turci, plătind în felul acesta fără îndoială şi greşelile lui, dar înainte de toate păcatul cel mare de a fi avut o situaţie preeminentă în lumea Grecilor constantinopolitani.

De la 1774 înainte asemenea sprijinitori bizantini ai Domnilor nu se mai găsesc, şi aceştia sânt mai de sine stătători, neavând nevoie de o persoană care sa-i sfătuiască şi să-i apere; sânt oameni mai de ispravă decât înainte; copii de aceştia nedestoinici, neexperimentaţi, poticnindu-se din greşeală în greşeală, nu-i mai avem. Vor domni oameni cu largă experienţă, cum au fost Alexandru Ipsilanti, Costachi Moruzi în Moldova, oameni cari au legături foarte vechi în ţară; membri ai acestei familii Suţu cari căpătaseră, decenii întregi, practica lucrurilor publice. Se adauge acel Mavrogheni, un al treilea Callimachi, un Hangerli, un Carageà, „parveniţi" între cei cu drepturi, şi ei nu mai sânt comanditaţi de particulari cari n'au numele şi prestigiul trebuitor pentru a se instala ei ca Domni în ambele Scaune româneşti.

Dar pe lângă aceasta — şi astfel ne apropiem de călătorii despre cari va fi vorba — în epoca fanariotă este şi o influenţă occidentală mult mai pronunţată decât influenţa anterioară.

In timpurile cele mai vechi venia aici curentul din Polonia, din Ardeal, din Italia, şi în special din Veneţia. De atâtea ori s'au putut observa în descrie-

rile de călătorie influențe occidentale amestecate cu cele orientale pentru a produce o civilisație particulară. De la 1774 înainte influența occidentală capătă însă un caracter deosebit, devenind francesă.

Limba francesă, cultura francesă se răspândiseră asupra întregii Europe pe vremea strălucită a lui Ludovic al XIV-lea; asupra Orientului ele s'au întins ceva mai târziu.

Aici ele au avut să lupte cu alte influențe, ce se exercitau mai de mult: cu influența italiană, pe lângă care se adăugiau reminiscențe latine dintr'o epocă mai îndepărtată. Astfel, dacă Ioan Calmășul, zis Callimachi, a ajuns Mare-Dragoman al Porții și după aceia Domn al Moldovei, lucrul se datorește faptului că, fiind din Bucovina, învățase la Liov, la școala latină de acolo. Prin urmare cu o astfel de școală de limba latină putea cineva ajunge, pe la 1750-60, dragoman al Porții și Domn în Principate. Puțin în urmă, limba italiană era de cel mai mare folos pentru oricine se destina carierei diplomatice în O-Orient; de pe la 1770 înainte limba francesă biruie însă.

Sânt Francesi cari se instalează în regiunile orientale, ca negustori, la Constantinopol, la Adrianopol, Unii dintre dânșii, ca frații Linchoult, — de unde se trage familia Lenș —, au căpătat prin negoț și o influență politică. Influența francesă la noi însă vine mai puțin direct, prin Francesii înșiși, pe cât indirect, din părțile răsăritene care o primiseră și o represintau. Incă de pe la 1670 ca pătrunsese în Polonia, unde clasa superioară era foarte mult francisată, regele Ioan Sobieski fiind al doilea suveran polon care a luat o soție francesă; literatura francesă se bucura de mare trecere la Curtea Poloniei și no-

bilii poloni în general erau deplin inițiați în cultura parisiană de Curte.

Apoi este și o altă influență care vine prin Rusia, de și a fost foarte mult exagerată, căci Rușii din vremea Ecaterinei a II-a erau mult mai puțin atinși de cultura „filosofică” de cum își închipuie cineva: cea mai mare parte dintre ofițerii cari veniau la noi erau din speța lui Patiomchin, iar exemplare care știau limba francesă, și erau deprinși cu cultura Apusului, aceia făceau parte mai mult din societatea internațională, germană, baltică, întrată, ca atâția alți aventurieri din toate colțurile lumii, în serviciul Impărătesei. Din cultura apuseană ofițerii ruși au adus jocul de cărți, danțurile mai mult: nepoata lui Patiomchin, contesa Branicka, femeie foarte luxoasă, cu niște diamante extraordinare, a stat la Iași câteva luni de zile, făcând o adevărată revoluție în felul de viață al jupâneselor de atunci. Boierii s'au dat mai greu la danțurile nouă, femeile mult mai bucuros, spre marele năcaz al soților, cari aveau prejudecățile orientale pe care le cunoaștem în ce privește ultimul act al unui tur de vals.

Dar influența de care e vorba se întinde și mai mult prin agenții diplomatici.

Prin tratatul de la Chiuciuc-Cainargi se prevedea că Rușii pot avea agenți la noi, cum puteau, tot după acest tratat, să aibă agenți în oricare punct al Impărăției turcești. După oarecare tergiversări, foarte naturale, din partea Turcilor, cari nu prea erau mulțămiți cu venirea agenților europeni, s'a numit un anume Lascarov sau Lașcarev ca întâiu consul la noi, la 1782. Era un Georgian, cunoscând deci foarte bine Orientul, foarte șiret, foarte brutal, care avea chiar ca principiu că diplomație fără obrăznicie nu se poate. Față de anume boieri ai noștri din se-

colul al XVIII-lea se pare că sistemul a prins, că omul i-a speriat cu apucăturile lui teribile, şi mai ales el i-a făcut să creadă că Domnul este ceva de al doilea rang, pe lângă dânsul, consulul rusesc, care, prin intervenţiile la Constantinopol, pe lângă ambasadorul Ţarinei, este în stare să aducă în orice moment mustrări pentru purtarea Domnului şi chiar destituirea acestuia.

Indată ce Rusia a avut la noi acest agent, care nu era decât un simplu spion, căci cu Ruşii nu făceam aproape niciun negoţ, decât doar cu ceva vin vândut de negustorii cazaclii, cari în timpuri mai vechi cumpărau de la Mosc dinţi de peşte şi blănuri, Austria, eterna concurentă, chiar când era aliata Rusiei, şi mai ales atunci, a vrut să aibă agentul ei. A fost instalat atunci un anume Raicevich, de care o să ne ocupăm pe urmă. Iar apoi a venit şi cererea pentru instalarea unui consul franceș, căci Franţa făcea un comerţ important cu obiecte de lux în părţile noastre: mătăsării de Lyon şi alte lucruri, şi, după ce Francesii şi-au avut represintantul, a venit rândul Prusiei şi al Angliei.

Dar, pentru ca Domnul să aibă legături cu consulii, ca să poată schimba note cu dânşii, ca să răspundă la întrebările lor şi să se împotrivească mustrării lor, trebuiau secretari cari să cunoască limbile apusene. Şi, dacă, în vremea veche, Domnii noştri aveau secretari pentru limbile latină şi ungurească, dacă Vasile Lupu a avut un secretar pentru limba polonă, în epoca aceasta trebuiau secretari de limba francesă, şi, cum era natural, aceşti secretari erau, în cea mai mare parte a casurilor, Francesi.

Avem o serie întreagă de Francesi cari s'au aşezat pe lângă Domnii fanarioţi chiar înainte de 1784; de exemplu Imbault de Montay, pârcălab de Cer-

năuţi, acel Millot, care a avut şi el paza graniţei la Prut, de către Poloni, cel Linchoult, un de la Roche. Ei au fost înainte-mergătorii altora, împreună cu dascălii de limba francesă de felul lui Carra, care şi el ne va ocupa mai târziu.

Natural, cu ofiţerii armatelor de ocupaţie, cu representanţii diplomatici ai Puterilor apusene, cu secretarii de limbă francesă, cu preceptorii, cu cetitul cărţilor, care se făcea în măsură foarte mare, fiind aduse prin poşta austriacă, — şi evident că s'a început cu cele interesante pentru că sânt scandaloase, ca „Aventurile cavalerului de Faublas", care se găsiau în biblioteca multor doamne, mai ales moldovence—, cu gazetele — şi era o sumă prevăzută în budget pentru aceste gazete, care se ziceau „de Viena", de şi erau francese — se introduce o nouă influenţă occidentală, care lucrează asupra Domnului, dar este primită cu foarte mare plăcere de femeile de atunci, care se interesau de romane, în special de cele pasionale, precum vor fi, mai târziu, ale d-nei Staël, de exemplu „Corinne ou l'Italie", pe margenile căreia cutare lectoare greacă îşi însemna părerile despre valoarea morală a personagiilor.

După această caracterisare a epocei venim la călători.

In timpul războiului avem unul singur. E un fost profesor de la Petersburg, Laxmann, de origine germană sau suedesă, care, mergând prin locurile noastre înainte de încheierea păcii, face observaţii care nu cuprind detalii prea noi, dar au oarecare valoare pentru caracterisările de ansamblu [1].

El spune că a făcut călătoria cu nespusă plăcere

---

[1] Engel, *Geschichte der Wallachey*, Bibliografia, p. 70.

în această ţară unde Europenii vin rar. „O ţară pe lângă care cele mai bune ţeri ale noastre par copii vitregi ai naturii, o ţară care, din causa locuitorilor ei necultivaţi, trebuie să fie numită strălucit pustiu. Chiar dacă ar fi cineva aşa ca flegmaticul, ca leneşul şi prostul Asiatic, ar putea totuşi trăi mai comod decât cel mai sârguincios ţeran de la noi.” In Moldova de Apus sânt „cele mai incomparabile câmpii, cele mai strălucite pajişti de flori, cele mai frumoase păduri, cele mai bogate mine de fier şi de alte metale, cele mai mărețe ape”. De la Cetatea-Albă la Bender un raiu; treci numai prin vii şi cele mai frumoase grădini. Şi are oarecare importanţă această declaraţie, căci de obiceiu se zice că toată cultura care se observă între Tighinea şi Cetatea-Albă se datoreşte colonisatorilor de mai târziu.

De la Ismail la Chilia e însă cu totul altfel: numai şesuri joase, bălţi, coaste de lut gol, cum se întâlnesc şi în împrejurimile Galaţilor, regiuni de stepă.

Această călătorie este cunoscută numai printr'un extras publicat în „Corespondenţa” istoricului german Schlözer, din secolul al XVIII-lea.

Venim acuma la trei călători italieni pe cari-i vom resuma iarăşi pe scurt, ca să trecem la doi Francesi.

Aceşti doi Italieni sânt oameni eminenţi în ţara lor, de o largă cultură, şi de o inteligenţă deosebită, unul cunoscut cel puţin tot atât cât a fost Boscovich care, cum am văzut, a călătorit înainte de 1769 prin Moldova.

Primul dintre dânşii este Domenico Sestini, care, în două cel puţin din cărţile sale, vorbeşte mai pe larg de regiunile noastre. In Moldova el n'a fost, ci numai în Muntenia, şi-i sântem foarte bucuroşi de

călătoria aceasta, pentru că de obiceiu ceia ce se cunoaşte mai bine pentru secolul al XVIII-lea este starea din Moldova, căci drumurile se făceau mai mult pe acolo.

Sestini a fost adus să vie în Ţara-Românească de o ofertă din partea lui Alexandru Ipsilanti de a-l face secretar şi de a da creştere copiilor lui; dar beizadelele Constantin şi Dimitrie au fost crescuţi de Raicevich, despre care o să fie vorba mai târziu.

El ni spune că a cunoscut pe Ipsilanti de la Constantinopol: ştia casa de ţară pe care o avea la Arnăutchioiu în apropiere de Constantinopol, şi vorbeşte de mama şi de o fată a Domnului măritată în familia Manu.

Sestini deci, plecând din Constantinopol, la 1779, se îndreaptă către Dunăre, soseşte la Giurgiu, şi merge spre Bucureşti. Nu pomeneşte decât de podul de pe Argeş şi de aspectul general al regiunii. Ajuns la Bucureşti, n'are audienţă la Domn: socoteala pe care şi-o făcuse de a ocupa o funcţie la Curte s'a arătat zădarnică, şi atunci părăseşte ţara, trecând prin Ardeal spre lumea lui apuseană.

Ni vorbeşte însă ici şi colo de câteva persoane de de lângă Ipsilanti, de un bucătar frances al Domnului, un oarecare Louis Étienne Maynard: Brâncoveanu avuse unul german, pomenit în socotelile sale.

In ceia ce priveşte ştirile despre viaţa generală în Muntenia, despre mijloacele de exploatare, toate aceste lucruri par a nu fi originale la Sestini, ci luate de la Raicevich, izvorul atâtor călători veniţi în urmă.

Sestini nu este însemnat numai prin această călătorie pe care a făcut-o de la Constantinopol prin Bucureşti în Apus, ci şi printr'o altă călătorie pe care a întreprins-o prin Muntenia, Ardeal, Ungaria

la Viena. Inăuntru pomeneşte de multe lucruri foarte interesante, şi până acum nerelevate de niciunul din călătorii apuseni. Astfel, de cultura porumbului: cunoaşte două feluri de mămăligi, mămăliga ţerănească şi cea boierească, cu unt şi brânză. Vorbeşte de „dulap", de şezătorile de la noi. Are cunoştinţe de archeologie, descriind mormântul lui Neagoe, în vechea Episcopie de la Argeş, şi dând şi inscripţii. Câtă deosebire între călătorii de odinioară, cari, trecând în fugă, cunoşteau superficial ţara noastră, şi un om care e în stare să visiteze bisericile, să se oprească în faţa mormintelor, să se intereseze de inscripţii, să le copie şi să le publice destul de binişor!

Când trece în Ardeal, culege lucruri foarte importante pentru viaţa poporului. In afară de pomenirea cutărui frate al lui Vodă-Moruzi, de agentul acestuia la Ocna Sibiiului, de un Armean catolic la Orăştie, el citează câte ceva din viaţa poporului român de acolo, spunând că la Sas-Sebeş se găsesc Români într'o suburbie, că satul Cutul e curat românesc, că la Ruşciori vechii „Sârbi" sânt romanisaţi. La Dobra numără 200 de case româneşti, la Lugoj sânt „Sârbi, Români şi Nemţi". Descrie aici şi o îngropare făcută după rosturile răsăritene, şi citează cuvinte româneşti şi nume de localităţi: Vulcanu, Turnişor, Aiud, Vinţ, Arieş, Miercurea, Sibiiu, Alba-Iulia, despre care zice că este Bălgrad în româneşte. La o cârciumă, unde se opreşte, spune că se zicea Cârciuma Românului. Fiindcă să ocupă şi de botanică, întâlnind ierburi pe câmp, întreabă pe feciorul care-i servia de călăuză cum se numeşte iarba pe româneşte şi înseamnă cuvântul [1].

[1] V. studiul mieu în *Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi*, IV; *Calendarul Ligei Culturale* pe 1911, p. 99 şi urm.

Cel de-al doilea călător italian se bucură de foarte mare trecere în tot Apusul, şi, fiindcă era în serviciul Impăratului german, i s'a dat tot sprijinul diplomatic pe care Curtea din Viena putea să-l acorde supuşilor ei. Aşa încât învăţatul acesta, Spallanzani, care are lucrări importante în domeniul fisiologiei animale, vine la noi în împrejurări puţin obişnuite. Pe o corabie de Stat ajunge la Constantinopol, e primit la ambasadă, i se dă un paşaport; pornit cu ifos deosebit, ajunge la locurile noastre (1786).

Spallanzani venia pentru interese ştiinţifice, ca să facă observaţii, mai ales în domeniul plantelor, dar în rândul întăiu în domeniul geologic, adunând pietre pentru colecţia lui de-acasă. Pentru Bucureşti (cu 25.000 de locuitori) n'are niciun fel de simpatie, ci mai mult pentru natură. Observă însă că la noi locuitorii sânt de o omenie deosebită, şi notează diferenţa, constatată, când în Bulgaria a trecut la noi. A fost întâmpinat cu atâta prietenie, încât se simte adus să facă şi consideraţii etnografice pentru a explica de ce oamenii aici sânt mult mai buni decât aiurea. Căci se luptau între dânşii sătenii ca să-i ofere un adăpost.

Bucureştii i se par neorânduiţi şi murdari. Trece prin regiunea Ploieştilor, visitează Slănicul, descriind pe larg ocnele, apoi intră în Ardeal, — descrierea Carpaţilor e de toată frumuseţa, întrecând în pitoresc cele mai alese pagini consacrate de alţi călători în această regiune muntoasă. De la Braşov, urmează drumul regiunii miniere, şi observaţiile lui privesc mai mult munţii şi pietrele decât oamenii şi viaţa lor[1].

[1] V. „Gazeta Transilvaniei", Mart 1921, după Campanini, „Spallanzani, Viaggio in Oriente", Turin 1888.

De altfel Spallanzani a lăsat mai mult decât s'a publicat, căci din opera lui avem numai fragmente editate cu ocasia comemoraţiei lui.

Cu Spallanzani şi Seştini ne găsim în societatea învăţaţilor italieni cari vin în părţile noastre, ori în scop de a se îngriji ca beizadelele să aibă cultură occidentală şi, pe lângă gramatica grecească, oarecare cunoştinţe de istorie şi de *savoir vivre* şi pentru a culege material în vederea îmbogăţirii museelor şi redactării operelor lor ştiinţifice.

Sulzer, aşa de bine informat cu privire la lucrurile noastre pe la 1780, mai ales în principatul muntean, pomeneşte de un abate „Bancini", întrebuinţat câtva timp la Bucureşti ca învăţător al copiilor lui Alexandru-Vodă Ipsilanti.

Şi iată că în revista *l'Europa Orientale*, pe 1922 (II, 3), d. Nino Cortese scoase la iveală, din colecţiile „Societăţii Napoletane de istorie a patriei", scrisorile din capitala munteană ale lui Lionardo Panzini către prietenul său, clericul Diodato Marone, făgăduind a da pe urmă un alt document de călătorie din cele mai interesante — dar a cărui publicare a zăbovit până acum—, ziarul de drum al tânărului Constantino Guglielmo Ludolf, fiul ministrului napoletan la Constantinopol, acela care se afla în societatea lui Sestini, al cercetătorului învăţat al ţerilor noastre, la 1780[1].

Adus de inteligentul şi întreprinzătorul Fanariot, doritor de a da principatului muntean o nouă legislaţie, ba chiar şi o şcoală de drept, pe lângă reforma vieţii mănăstireşti şi o industrie locală, de postav, Panzini înfăţişează în prima linie, îndată după

[1] Se va publică de d. Andrei Oţetea, pentru Academia Română.

sosirea lui la Bucureşti, la 1776, persoana acestuia.

Tatăl lui, din Trapezunt, n'a ajuns a trece de la boieria românească la dragomanat, care deschidea calea Domniei. Alexandru însuşi ar fi ajuns Postelnic — de sigur nu Mare-Postelnic— „încă de la optsprezece ani". După femei o ştim şi de aiurea— are sângele Mavrocordaţilor şi, deci, prin el, al vechii dinastii din Moldova.

E „om frumos, de maniere plăcute *(cortese)* şi plin de multă omenie *(umanissimo)*, vorbind bine şi franţuzeşte şi italieneşte". Şi aiurea, în altă scrisoare, se vorbeşte de toleranţa Domnului, totuşi foarte legat de ortodoxia lui, de firea lui „raţională, lipsită fiind de prejudecăţile populare şi grosolane", care ar fi mai ales apanagiul nostru, al Românilor. „Priveşte cu aceiaşi ochi, şi fără părtenire, pe Greci, pe catolici, pe Armeni, pe luterani, pe Evrei, li acordă la toţi libertate de conştiinţă şi exerciţiul public al religiei lor", împotrivindu-se la îndemnul preoţilor de a scoate din oraş sinagoga: protestatorilor el li pune în vedere dacă li-ar fi plăcut lor să fie prigoniţi de un Domn de altă credinţă decât aceia pe care o servesc. Când Patriarhul constantinopolitan, speriat de existenţa la noi a francmasoniei, aduse de Ruşi, o fulgeră cu anatema, afurisenia nu se publică [1].

Ipsilanti e un om deosebit de cult, „cu adevărat de judecată, de lectură şi de pătrundere". A învăţat limba italiană cetind opera, lirică şi dramatică, a vestitului abate Metastasio. Deci, mergând Panzini, în afaceri, la Viena, el duce poetului serbătorit o scrisoare domnească, „de salutare şi de recunoştinţă", în Maiu 1777. Răspunsul lui Metastasio către acela care, prin asemenea gesturi, voià — o spune emisarul

[1] Pp. 161-5.

lui — să „se iea pe urmele eroinei Nordului”, Ecaterina a II-a, depărtează cu eleganță laudele aduse talentului universal apreciat, mai ales că judecătorul princiar poate fi deprins, ca Grec, cu „armonia originală a marilor cântăreți din Smirna, din Ascra, din Teos, din Teba și din Siracusa”, a „vechilor izvoare venerate” ale scrisului modern, „întru cât îngăduie în zilele noastre enorma schimbare de gust, de obiceiuri și de idei întâmplată în lungul încunjur al veacurilor”. Și la complimentele primite el opune discrete complimente pentru acela care prin „calitățile-i sublime” e vrednic de tronul ce ocupă.

Planurile reformatorului fanariot sânt foarte întinse. „De și principe mic și necunoscut de trei șferturi din Europa, el își caută gloria în ceia ce ar trebui să fie obiectul ambiției tuturor Suveranilor. Vrea să facă a-i înflori din nou Statul, îi place să-l ridice din ignoranța și barbaria de care a fost până aucm năvălit. După ce a orânduit sistemul politic inferior al principatului, după ce a asigurat libertatea personală și reală a supușilor săi, ușurându-i de enormele greutăți și lucruri arbitrare supt care zăceau, învățându-i puțin câte puțin cu deia de ordine și de rânduială, făcându-i să primească dulcele jug al unor legi înțelepte, drepte și blânde, însuflețind agricultura, industria și negoțul, după toate acestea râvnește să-i facă a gusta laptele științelor, să trezească în ei voința de a se instrui, de a se luminà și de a ieși din noroiul și rugina în care se află cufundați de mai multe veacuri. A înălțat o școală publică. Ii place s'o înzestreze cu un număr potrivit de instrumente și mașini de fisică. Vrea să se prevadă, mai puțin pentru folosul lui decât al publicului, cu o bibliotecă[1]”.

[1] Pp. 162-3.

Doamna, născută Moruzi, *dama di molto garbo,* e „foarte afabilă şi foarte iubită", de şi cultura-i n'o ajută a vorbi decât greceşte. Fiica ei, Domniţa, *la principessina,* „foarte frumoasă" şi deşteaptă, se trudeşte a învăţa franţuzeşte. „Juvaiere prin inteligenţă *(indole)* şi sârguinţă", fiii lui Vodă, Constantin şi Dimetrie, învaţă aceiaşi limbă, iar italieneşte ştiu puţin de mai nainte, aşa încât în Mart 1776 cel d'intăiu scria bine în limba învăţătorului său, pe care-l ajuta pentru limba francesă secretarul domnesc[1].

Ţara e descrisă cu admiraţie, însemnându-i-se bogăţiile, de-asupra şi dedesuptul scoarţei pământului. Grânele, brânza, untul, carnea sânt de întăia calitate; vinurile după patru-cinci ani biruie pe ale Italiei; nucii formează păduri; nu lipsesc nici castane, mărunte şi de soiu prost. Cunoaşte şi administraţia, şi ştie că ispravnicii olteni sânt numiţi de Banul Craiovei[2]; i s'a spus că erau odată în judeţe căpitani militari, cari atârnau de Spătar, nu de ispravnici[3], şi abia acum Ipsilanti i-a subordonat, de şi numirea lor se face ca mai nainte, autorităţii cârmuitorilor civili. Şi acest Domn schimbă odată pe an pe toţi dregătorii afară de aceia ai Curţii sale[4]: nu poate face altfel în condiţiile stăpânirii sale.

Bucureştii, cu 7.000 de case şi 20.000 de locuitori, de multe rase, între cari ceva Saşi ardeleni, câte unul doi Italieni şi Francesi, „sânt alcătuiţi într'un chip de care nu-şi poate face cineva o ideie. Afară de un cartier unde sânt adunaţi toţi negustorii şi care e clădit nemţeşte, tot restul are înfăţişare de sat", cu casele risipite în mijlocul grădinilor, cu străzile po-

---

[1] P. 163.
[2] P. 161.
[3] *Ibid.*
[4] P. 169.

dile în așa chip „de-i trece cuiva obstrucția de mațe și după ce-a avut-o zece ani, în șir". Bisericile, cam trei sute la număr, sânt foarte mici, de ar trebui cinsprezece până la douăzeci ca să facă o mănăstire mijlocie din Italia[1]. Multe case distruse de războiu nu s'au mai refăcut. Cât privește alte orașe, la Târgoviște ar fi abia douăzeci, treizeci de familii, Bu-Tzăul e total ars de Ruși, episcopul stând la București.

Trecutul Principatului n'a rămas necunoscut preceptorului beizadelelor. Incepe cu Șerban Cantacuzino, care ar fi ajuns „spaima Turcilor", cu măcelărirea lui Brâncoveanu și a copiilor lui, cu peirea celor doi Cantacuzini, pentru a osândi Domnia, ce urmează, a Fanarioților. Un înaintaș al ei e Grigore Ghica I-iu, ai cărui ani de stăpânire-i cunoaște exact și care ar fi început regimul „apăsărilor, violențelor și stoarcerilor". Alexandru Mavrocordat Exaporitul introduce noul sistem al cârmuirii prin Greci, cari n'au pentru țară mila pe care, oricum, vechii Domni naționali n'o puteau desrădăcina cu totul din inimile lor. Nicio învinuire nu i se cruță lui Nicolae, fiul Exaporitului, „flagelul Țerii-Românești", de și „filosof" și autor al unei scrieri de morală. Darul, pe care l-a făcut țerii, al bibliotecii lui nu mai dăinuiește, căci a fost prădat „în mai multe rânduri și mai ales în ultimul războiu, în care Rușii și alții după pilda lor au luat *(trafugato)* o cantitate mai mare de cărți și mai toate manuscrisele". Așa au pățit și bibliotecile mănăstirilor, pline de lucruri istorice, „pierzându-se mai ales manuscrisele, spre paguba acestei țeri, care nu mai știe unde să dea urma amin-

[1] P. 166.

tirilor şi privilegiilor sale"[1]. Seria Domnilor secolului al XVIII-lea urmează apoi, precisă. Stăpâniri de doi ani sau mai scurte, până la şase luni; ruină complecta a principatelor, din causa lăcomiei turceşti, care trebuia satisfăcută prin aceste instrumente. Darul special pentru întărirea în Scaun, care se lua odată la trei ani, e cerut acuma numai la doi, ba la un an şi la aceleaşi şase luni, pe când tributul însuşi s'a ridicat de la „12.000 de ughi sau 50.000 de piaştri", în „secolul al XV-lea", până la o mie de pungi sau 500.000 de piaştri. Domnul poate strânge două milioane de piaştri (1.300.000 de galbeni) pe an, Ipsilanti mulţămindu-se, în cruţarea lui, şi numai cu 1.200.000, din cari doar 500.000 merg la Turci[2]. Nu se uită nici pustiirea ţerii de către beligeranţii creştini: în deosebi a fost nimicitoare ultima ocupaţie rusească. Uciderea lui Grigore Ghica al Moldovei e descrisă pe larg, cu spaimă, arătând că pe Ipsilanti numai sărăcia-l fereşte de aceiaşi soartă[3],— Trimesul turc trecuse şi pe la dânsul, cetind chiar un firman de asigurare. Ghica avea mai puţin decât cinzeci de ani. Fiul mai mare, din trei, şi vărul acestuia ar fi fugit în Rusia.

Populaţia a scăzut astfel foarte mult. Ar fi fost odată 200.000 de familii, adecă un milion de locuitori în Ţara-Românească; acuma abia 70-80.000 de familii, plus alte „20.000" de familii de Ţigani[4]. O mare parte din ţară, mai ales spre Dunăre, rămâne necultivată. Mai pline sânt părţile de către munte, şi pentru că de acolo se poate fugi în Ardeal[5]. „Apăsă-

[1] P. 173.
[2] P. 174 şi nota 1.
[3] Pp. 176-8.
[4] Pp. 168, 174.
[5] Cf. pp. 168 şi 174.

rile de nesuferit au forţat cea mai mare parte dintre locuitori să-şi părăsească pământul ţerii şi să se adăpostească în Ardeal, în Banatul Timişoarei şi în vecinătatea Belgradului, unde sânt mai mulţi Români decât în Ţara-Românească, de oare ce vechii băştinaşi din acele Ţinuturi, cari sânt şi ei de origine românească, cu aceiaşi limbă, aceleaşi obiceiuri şi acelaşi fel de a se îmbrăca, au crescut în număr prin acei cari s'au refugiat acolo din Ţara-Românească şi din Moldova, care şi ea cuprinde o parte din aceiaşi popor[1]." Cei rămaşi lucrează pământul ca pentru alţii, primitiv, fără îngrăşăminte.

Boierimea i se pare biografului lui Giannone, vestitul istoric napoletan, incultă, afară de Postelnic, dintre Grecii lui Vodă, care, acesta, ţinea şi Occidentali pe lângă dânsul: secretarul, hirurgul, un Florentin, şi profesorul de franţuzeşte al fiiilor domneşti[2]. Ceilalţi sânt „copii cu bărbi lungi", *potentissime bestie,* care nu-şi cetesc nici cărţile lor greceşti şi se miră înaintea unui volum gros, în care bănuiesc îndată vre-o „gramatică"[3].

„Intre dânşii vorbesc greceşte. Limba românească nu se vorbeşte de loc la Curte, unde cea mai mare parte din dregătorii cari o alcătuiesc sânt Greci constantinopolitani, cari, ori n'o înţeleg, ori evită de a o vorbi[4]." In această lume cel mai respectat erudit e bătrânul dascăl modest, Neofit Cavsocalivitul, care şi-a întrebuinţat cea mai mare parte din viaţă cu o prelucrare a gramaticei lui Teodor de Gaza. Limba francesă începe abia a se răspândi, şi de pe

[1] P. 168.
[2] P. 164.
[3] *Ibid.*
[4] P. 166.

urma petrecerii Ruşilor, şi pentru moment ea nu poate face concurenţă celei greceşti[1].

Ce se poate aştepta de la un asemenea popor, scrie învăţatul Italian care se despărţia de noi la 1778 fără a putea să-şi îndeplinească gândul de a reveni în 1779? Nimic, atâta timp cât apasă asupra lui două tiranii străine. El putea să vadă însă principiul de însănătoşare în refusul absolut al Românilor de a se confunda sufleteşte în cultura grecească, năvălitoare şi copleşitoare. „Român şi Grec nu sânt şinonime, ba încă înfăţişează ideia a două popoare cu totul deosebite ca legi, limbă, obiceiuri şi situaţie naturală şi politică." Pe aceia cari vin la noi ca în India sau America, pe boierii trufaşi cari preţuiesc aceste locuri numai pentru câştigul ce pot da un instinct atot puternic îi răspinge,— şi el era să se prefacă răpede într'o conştiinţă naţională puternică.

Francesii cari au venit la noi în această epocă sânt iarăşi doi: Carra şi Hauterive.

Carra (1743-93) a jucat în viaţa politică a Franciei un oarecare rol. In timpul Revoluţiei francese, după călătoria lui în Orient, din emigrant sărăcuţ el s'a ridicat, cum s'au ridicat atâţia alţii, la o importantă situaţie politică şi, cum iarăşi s'a întâmplat cu mulţi în aceiaşi epocă, a plătit cu capul înălţarea sa răpede, isprăvind pe eşafod.

Rolul lui în revoluţie, afară de amestecul în revolta de la August, fără îndoială că nu este deosebit de însemnat; cu toate acestea a fost unul din aceia cari au ieşit la iveală dintre mulţi ambiţioşi cari se îmbulziau să influenţeze asupra soartei Franciei turburate.

La noi a venit ca şi Raicevich şi ca şi Sestini. Rai-

[1] P. 170.

-cevich, negustor, isprăvi ca diplomat, trecând prin cărturărie. Sestini căutase numai o funcţie de pedagog, ca şi un German, de care ne vom ocupa în alt capitol, împreună cu Raicevich, şi anume Sulzer.

I se oferise a fi preceptor al copiilor domneşti. Astfel se aşează în Moldova: Ţara-Româneasca o cunoaşte numai indirect, foarte puţin.

In Iaşi domnià atunci Grigore Ghica, fiul lui Alexandru, fostul Mare Dragoman al Porţii, executat pentru că a încheiat pacea de la Belgrad cu Austriecii, un spirit distins şi practic, având anumite concepţii de reforme. A întemeiat şi o fabrica de postav lângă Iaşi, la Chipereşti, precum Alexandru Ipsilanti întemeiase pe a lui în Muntenia, la Afumaţi, pe lângă o fabrică de hârtie, „hardughia". Căutând să întroducă îmbrăcămintea din stofa „naţională", el se îmbrăca însuşi în asemenea stofă. Grigore Ghica deci, în dorinţa de a-şi creşte copiii după normele culturii apusene, a chemat pe Carra ca secretar, reţinându-l o bucată de vreme la Iaşi. A plecat nu ştim exact din ce causă, dar foarte nemulţămit, şi a întrebuinţat experienţa lui pentru a ne presinta în chipul cel mai desagreabil.

Cartea lui despre „Istoria Moldovei şi a Munteniei"[1], ceia ce este un titlu pretenţios, fiindcă despre acestălalt principat nu ştie direct decât prea puţin, a avut două ediţii la distanţă de câţiva ani.

In ceia ce priveşte informaţia lui asupra trecutului românesc, ea este foarte sumară. Cunoştea scrierile lui Cantemir, ale generalului rus Baur, care a dat

[1] *Histoire de la Moldavie et de la Valachie, avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux provinces,* Iaşi 1777; a 2-a ediţie Neufchâtel 1781. Tot de el şi *Essai particulier de politique, dans lequel on propose le partage de la Turquie européenne, Constantinople* (de fapt: Paris) *1777.*

o descripţie a ţerilor noastre după notele boierilor, a răsfoit şi ceva din cronicile Moldovei, dar le-a înţeles aşa de prost, încât din Bogdan-Vodă al nostru face o rudă a lui Bogdan Hmilniţchi, Hatmanul Cazacilor din secolul al XVII-lea. Are, din cronici, informaţii despre antichităţile găsite la Suceava şi se trudeşte să înfăţişeze istoria mai veche a neamului nostru.

Dar toată partea aceasta istorică este fără imporportanţă. Pe lângă dânsa avem o descriere sumară a ţerii, pe care o găseşte frumoasă, spunând că anume regiuni de la noi samănă cu Champagne şi Burgundia. Ii place cu deosebire regiunea muntoasă, mai puţin impunătoare decât munţii Elveţiei, dar mai zimbitoare. Vorbind despre populaţie, o socoteşte la 500.000 de oameni, şi aici se potriveşte cu Raicevich, care afirmă că în amândouă ţerile ar fi un milion de locuitori. Ţeranii, spune el, se înfăţişează în sate miserabile, şi el îşi face râs de dânşii supt toate raporturile. Hora i se pare cu adevărat sălbatecă, şi nu găseşte, într'un cuvânt, absolut nimic bun la un neam care a avut marele efect de a nu se fi plecat adânc înaintea lui şi de a nu-l fi plătit după dorinţă.

Cartea acestui călător a fost întrebuinţată însă mult. Ea a fost tradusă şi în româneşte, pe la 1850, de Nicolae Orăşeanu, cel cu „Nichipercea" şi cu satirele politice. In cartea mea francesă despre „Relaţiile dintre Franţa şi Români" (Iasi 1917; Paris 1918), am arătat cât de puţină dreptate avea Carra, chiar comparând starea lucrurilor de la noi cu aceia de la el de acasă, să ni găsească atâtea defecte. Ţeranul frances înainte de Revoluţie, cum se vede din scrierile călătorului engles Young, foarte dese ori citat, se hrănia şi cu pâne din scoarţă de copac, iar, în

ce priveşte viaţa Curţii pe vremea doamnei de Pompadour, era fără îndoială ceva mai imoral, de şi mult mai sulemenită peste imoralitatea ei, decât viaţa din casele noastre boiereşti, unde chiar Grecii nu erau aşa cum îi înfăţişează anumiţi străini. Unul dintre aceştia care nu intră în rândul călătorilor, fiind aşezat cu dregătorie în ţară, Alexandru Calfoglu, pe la 1790, a scris o poemă despre Principate, în care, batjocurindu-ne, ţinându-ne de rău pentru că sântem prea luxoşi, pentru că nu facem economii, pentru că sânt prea puţin legaţi între dânşii soţul, soţia şi copiii, pentru că se desfac prea uşor căsătoriile, arată un lucru: că la înseşi aceste familii greceşti din Constantinopol, ca şi, de altfel, în toată Peninsula Balcanică, moravurile erau cu mult mai bune de cum şi le închipuie mulţi dintre visitatorii străini.

E o plăcere a se trece de la Carra la contele Alexandru de Hauterive (1754-1830).

El a venit, tot ca secretar al Domnilor noştri, la 1785, chemat de Alexandru Constantin Mavrocordat. Călătoreşte de la Constantinopol în societatea soţiei Domnului, şi Hauterive are un sentiment particular pentru femeile frumoase de la noi, aşa încât poate lor trebuie să li mulţămim pentru aprecierile măgulitoare pe care le face asupra ţerii. Doamna, ni spune el, este o persoană de o graţie deosebită; mai târziu va vorbi de boieroaicele noastre tot în felul acesta: deocamdată însă de o doamnă Carageà şi de alte persoane plăcute din suită, plângându-se de feregelele turceşti care-l împiedecă de a distinge regularitatea trăsăturilor acestor persoane din suita feminină a Doamnei.

Ajuns la Silistra, trece la Călăraşi, şi vorbeşte de fel de fel de lucruri pe care le întâlneşte pe drum. L-a interesat să vadă copii jucându-se cu zmeul, dar

ceva care i-a făcut mai puţin plăcere a fost cantitatea enormă de purici cari l-au mâncat într'o noapte înainte de a ajunge la Iaşi: „un million de puces affamées". După aceia ajunge la Slobozia, de fapt Slobozia lui Ienachi, care întemeiase mănăstirea şi deschisese o „slobozie", adecă un sat unde cel ce venia să se stabilească era scutit de bir o bucată de vreme. Aici a rămas numai o noapte. Trece apoi la Focşani.

Toată regiunea munteană i se pare că samănă cu Ţinutul de dealuri frumos, dar sărac, din Franţa care este Beauce şi Sologne. Mănâncă mămăligă, vede hore în sate, iar la Vasluiu zugrăveşte — căci era un om de mare talent care-a scris mult şi a ajuns să joace un rol politic în Franţa,— o fată de ţară care cosia: „nici ducesele noastre", zice el, „ne brodent pas avec une plus jolie main, avec un plus beau bras et avec une aisance plus noble". Vasluiul însuşi avea mai mult o populaţie negustorească de Evrei; locuinţile i se par mai degrabă nişte „niches de bouc" decât case omeneşti.

Această populaţie de negustori străini — specială Moldovei — i s'a părut că samănă cu nişte „capre Angora".

Hauterive aruncă apoi o privire generală asupra Moldovei într'o a doua operă a sa întitulată „La Moldavie en 1785".

In această de-a doua carte, într'un pasagiu foarte interesant, el spune că ţerile acestea merită laudă supt toate raporturile, şi supt raportul oamenilor de sus, ca şi al celor din clasele de jos, dar cine spune altfel va fi dat el cel d'intăiu, de sigur, motive de plângere celor despre cari vorbeşte cu amărăciune. Se pare că face o aluzie la Carra, şi, dacă este aşa, dojana este meritată pe deplin.

In sfârşit Hauterive face un memoriu despre Alexandru Ipsilanti, care a fost dăruit regelui Carol şi cedat apoi Academiei Române, care l-a publicat în text frances şi în traducere românească („Moldova în 1785").

Este de sigur cea mai remarcabilă operă datorită unui călător prin ţerile noastre în secolul al XVIII-lea. O parte de introducere istorică e cu mult mai bine informată decât la aceia cari au scris înainte de dânsul. Hauterive are simpatii reale pentru trecutul nostru; lui Ştefan-cel-Mare îi spune româneşte „Ştefan-Vodă". Ajungând la timpul de faţă, el zugrăveşte pe ţeran cu o deosebită iubire, înfăţişând anume scene caracteristice pentru firea lui. Când vine la judecată înaintea Domnului sau a boierilor, săteanul e, la început, foarte sfios, de s'ar crede că nu va fi în stare să-şi expuie pricina, dar, când începe a vorbi, în cuvântarea lui se simte ceva din vechea elocvenţă a Romei. Prin situaţia lui de secretar domnesc, autorul era în măsură să fi văzut astfel de scene.

In ce priveşte viaţa de familie, ea i s'a vădit deosebit de curată, răzimată pe respectul dintre soţ şi soţie, pe respectul copiilor faţă de părinţii lor. Recunoaşte că este o situaţie rea a ţerii, dar ştie că e datorită extorsiunilor turceşti, fapt foarte uşor de înţeles într'un timp când această Impărăţie, care odinioară folosia de pe urma expediţiilor ce făcea din fiecare primăvară până în toamnă, acum, bătută pretutindeni, e redusă a se hrăni din contribuţiile ce apăsau asupra nenorociţilor rămaşi în mâna ei.

Hauterive găseşte, fără îndoială, rea administraţia şi cată a indica mijloace de îndreptare. Faţă de propunerea pe care o făcuse Carra, total neaplicabilă, de a se aduce colonişti din Olanda şi Saxonia, el

propune să se cheme numai de aceia din anume părţi din Italia, cari ar da locuitorilor exemple de mai bună gospodărie. Dacă lucrul s'ar fi făcut pe la 1180 sau 1200, cum s'a făcut cu Saşii aduşi din Ardeal, sau, cinci veacuri mai târziu, cu coloniştii aduşi în Banat de Austrieci şi cari au contribuit foarte mult să crească desvoltarea gospodăriilor româneşti, s'ar fi putut, dar cu o ţară care a trăit o viaţă întreagă autonomă şi se afla în împrejurările speciale Moldovei din veacul al XVIII-lea, aceasta era imposibil. Scriitorul răspinge cu totul ideia că o cucerire străină ar face să renască ţara — alţii erau de această părere—: n'ar avea niciun folos acei cari s'ar aşeza aici, neputând să fabrice ei înşişi lucrurile pe care le cere ţara. Pe lângă aceasta Ruşii ar avea de adversari permanenţi pe Austrieci şi vice-versa. Ţerile acestea i se par lui că se pot ridica numai prin mijloacele lor proprii, şi aceste mijloace el le găseşte într'o nouă aşezare administrativă şi fiscală.

De sigur că, dacă împrejurările ar fi fost altele în Moldova, dacă Alexandru Mavrocordat, în loc să fi domnit câteva luni, ar fi fost Domn pe viaţă şi dacă Hauterive s'ar fi bucurat permanent de sprijinul lui în Moldova, s'ar fi putut face ceia ce, în Odesa, un nenorocit sat sălbatec, a putut să se îndeplinească printr'o activitate de douăzeci de ani a ducelui de Richelieu. Hauterive a trebuit să plece, dar cartea lui rămâne cel mai distins document de înţelegere binevoitoare pe care vre-un străin l-a dat până în timpul nostru despre ţerile româneşti.

XIII.

Doi călători austrieci: Sulzer şi Raicevich

Francisc-Iosif Sulzer şi Ştefan Raicevich s'au găsit aproape în acelaşi timp în ţerile noastre. Raicevich e un om cu totul obiectiv, căruia nu-i plac anecdotele în sensul celor din cartea lui Sulzer, pe când cartea acestuia este amestecată cu tot felul de atacuri împotriva acelora cari fuseseră în relaţii cu dânsul, ca şi împotriva celor cari au scris despre ţerile noastre.

Cartea lui Sulzer a apărut cea d'intăiu, fiind tipărită în 1781, la Viena, în trei volume, cuprinzând un material imens, din care jumătate cel mult este informaţie adevărată, iar restul polemici, discuţii istorice fără sens, pentru care nu era pregătit. Se cuprind la un loc fel de fel de lucruri: mai ales atacuri contra unor adversari reali sau închipuiţi şi pe lângă aceasta fel de fel de excursuri satirice, în genul lui Voltaire, de şi între acest German de la Rin şi Voltaire era, ca spirit, o deosebire ca de la cer la pământ.

Sulzer a venit în ţara noastră chemat. In adevăr, o bucată de vreme el făcuse parte dintre funcţionarii judecătoreşti ai armatei austriece, ca „auditor". Supt titlul acesta el tipăreşte şi cartea lui, pe care o inti-

tulează, pretențios, „Istoria Daciei transalpine” *(Geschichte des Transalpinischen Daziens)*. La noi n'a venit, deci, de la sine, pentru dorința de a cerceta lucruri necunoscute sau pentru a-și căuta avere, de și a întrebuințat toate mijloacele pentru a face bani aici și s'a supărat pe toți pentru că nu a putut face avere destul de răpede, întâlnind o concurență care une ori poate nu va fi fost mai nelegală, mai neonestă, ca a lui, ceia ce în niciun cas nu trebuia să determine tonul amar cu care vorbește de ale noastre. A fost chemat, zic, ca să i se încredințeze o misiune. Misiunea era: să se întemeieze o școală de drept. Căci pe vremea aceia domnia în Muntenia Alexandru Ipsilanti, om foarte distins, ca și Doamna lui, femeie cu disposiții poetice, căreia îi plăcea să se plimbe pe la Sfântul Elefterie la miezul nopții. Ipsilanti doria să reformeze supt toate raporturile administrația și celelalte domenii ale vieții publice din principatul muntean: i se datoresc măsuri și în ce privește ridicarea clerului monahal, și el a făcut să se alcătuiască legislația care a premers cu câteva decenii celor cunoscute de toată lumea, și de care se ține samă până acuma în unele procese civile, a lui Callimachi pentru Moldova și a lui Carageà pentru Muntenia.

Nu e deci de mirare că un astfel de prinț, o personalitate distinsă, vrând să lase o urmă a cârmuirii sale și influențat de spiritul „filosofic” din Apus și, apoi, dornic să fie ce erau stăpânitorii italieni, spanioli, portughesi, francesi din vremea aceia, cari înțelegeau să reformeze Statul conform ideilor „filosofice” ale secolului al XVIII-lea, nu e de mirare, deci, că a chemat pe Sulzer.

Acesta visa lucruri mari: o Universitate care să se înființeze la București și unde el era să fie pro-

fesor de drept. De altfel, existau doi bieţi profesori de limbă latină, unul la Iaşi, care era Silesian, şi celalt la Bucureşti, un Sas, amândoi trecuţi la ortodoxie. Dar cu atât nu s'a mulţămit Alexandru Ipsilanti, care a introdus limba latină şi limba francesă în programul cel nou al şcolilor noastre.

Sulzer n'a ajuns ceia ce dorise; n'a ajuns secretar al Domnului şi n'a ajuns, cum ceruse, nici consul al Austriei în Principate. Primul consul austriac a fost, după ce Laşcarev fusese numit consul al Rusiei, Raicevich. Iar, cartea lui Sulzer fiind tipărită la 1781, înainte de numirea agentului, ni putem închipui ce soartă ar fi avut Raicevich dacă rivalul său şi-ar fi scos cartea după data numirii lui.

După ce a văzut că nu se face Universitatea, că nu poate fi numit nici consul, Sulzer n'a plecat. Se pare că ţara, dacă nu oamenii, i-a plăcut. Şi a fost cineva care l-a sfătuit să rămână aici şi să caute un izvor de câştig, anume nevasta lui, o Săsoaică din Ardeal, din pricina căreia, iarăşi, a adus o mulţime de insulte ţerii, ea nefiind admisă la Curte şi boieroaicele nesocotind-o de treapta lor, de şi li plăcea să-şi schimbe hainele cu dânsele, ca să vadă cum li stă în portul apusean, pe care d-na Sulzer îl avea.

Atunci s'a apucat să călătorească prin ţară. Se vede din cartea lui că a mers în toate sensurile. A fost, pe la Craiova, la Orşova, de unde a trecut în Statele imperiale. A fost şi pe calea care duce în Ardeal, pe la Bran; poate că a fost şi în direcţia Teleajenului, căci spune cum, pe locul unde se varsă Prahova în Ialomiţa, treceau negustorii şi arată ce puteau să păţească pe drum. E sigur că a făcut şi drumul la Iaşi, unde a fost primit bine. S'a găsit în societatea lui Carra, a cutărui agent prusian, a unui profesor de limbi moderne, König, viitor consul al

Prusiei. Impreună cu Carra, cu agentul citat şi poate şi cu Raicevich, a stat în tovărăşia lui Alexandru Ioan Mavrocordat, pe care-l laudă foarte mult: acel Domn al Moldovei care a fugit în Rusia (de unde: Firarìs, în turceşte), om foarte cult, care scrisese o comedie în greceşte, în sensul literaturii francese contemporane. La Iaşi n'a stat multă vreme, ca unul care umbla după afaceri comerciale. Pe urmă a trecut în Ardeal, prin regiunea Bacăului, pe la Ocna, la Trotuş, pe care le cunoaşte foarte bine. Mai târziu s'a dus iar în Ardeal, unde a cunoscut pe Petru Maior.

Ii venise în minte şi să încerce anumite exploatări agricole: se laudă că a introdus cutare şi cutare mijloace noi de a lucra pământul. Se plânge apoi că într'un proces a fost înşelat, cum fusese înşelat şi în alte domenii, şi a făcut o arătare contra boierului Slătineanu, care avea de agent pe un anume Perticari, cu care fuseseră neînţelegerile. Avea turmele lui; el ştie cum vin lupii la oi, cum îşi păzesc ciobanii turmele. E perfect informat şi în materie de fabricare a brânzii, ştiind să osebească felurile de caşcaval, şi deosebitele categorii de oi le descrie cu cele mai mici amănunte. Preţurile tuturor produselor din Principate îi sânt cu totul familiare. Se pare însă că în speculaţiile lui n'a fost cu desăvârşire fericit, aşa încât, după ce a stat o bucată de vreme la noi, învârtindu-se prin împrejurările încurcate ale epocei fanariote, care avea nevoie de oameni mai dibaci ca dânsul şi mai puţin pretenţioşi, a plecat.

Din toate experienţele pe care le-a făcut în locurile noastre s'a ales, cum am arătat şi puţin mai sus, cu un sentiment de ură împotriva Românilor. Il urăşte supt toate raporturile. De şi în prefaţa cărţii spune că urmăreşte numai adevărul şi că

acesta vrea să-l presinte „națiunii lui iubite", în calitate de „patriot", citează îndată din scriitorii latini tot ce poate fi mai injurios pentru noi. Sfătuiește pe cetitori să creadă numai ce spune el cu privire la țerile noastre, iar nu ce se găsește în „broșurile franțuzești", de care își bate joc. Caracterisează viața noastră prin formule ca acestea: „în țara aceasta nu e nici lege, nici putință care să oprească viciul, apăsarea, furtul și înșelarea. Aici se numește a câștiga ceia ce în alte țeri s'ar chema ocupații imorale." Oamenii aceia nu cetesc nicio carte. Gazetele sosesc numai Domnului și secretarului lui. Nimeni nu are voie să se apropie de dânsele. Opiniile străinilor nu sânt ținute în samă. Oamenii sânt deci mai jos decât orice se poate închipui.

Boierimea i se pare o colecție de indivizi leneși, cari dorm cea mai mare parte din zi, nu pun mâna pe carte, n'au informații asupra afacerilor publice: oameni mincinoși, buni de nimic.

In ce privește clerul, fiindcă și-a pus în minte să nu găsească nimic bun la Români, reservând toate laudele pentru natură, de care locuitorii ar fi nevrednici, clerul, zic, i se pare total rămas în urmă, și face cu privire la dânsul o singură excepție: Vlădica, de Râmnic, învățatul Chesarie. Dar nu-i place nicio carte din tipăriturile religioase de la noi, cu toate acestea destul de frumoase, căci erau în acest tipar inițiale frumoase, frontispicii distinse, chiar pentru secolul al XVIII-lea, de și atunci arta era în decădere. Chesarie cetia „Enciclopedia" și era inițiat în lucrurile francese din vremea aceia: avem de la dânsul scrisori prin care comandă în Ardeal să i se trimeată litere, să i se pregătească vre-un frontispiciu ornat, „poarta" cărții; alegea și hârtia cu foarte mare îngrijire.

In ce priveşte şcolile, nu are nicio preţuire pentru ele, de şi laudă pe Alexandru Ipsilanti şi pe fiii lui, spuind despre beizadele că au fugit în străinătate ca să scape de ticăloşia de aici. Ni spune despre aceşti principi că ştiau franţuzeşte, că învăţaseră şi musica europeană şi că erau mult superiori mediului lor. Pe vremea lui Ipsilanti, de altfel, se începe şcoala cea nouă, din care au ieşit oameni foarte distinşi. Apoi, în acea a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, erau institutori francesi în multe din familiile noastre. Chiar Sulzer trebuie să vorbească lăudător de unii boieri, de pildă de un Balş, care fusese la Viena, de o sumă de boieri munteni din vremea aceia, precum Barbu Ştirbei, cel din urmă din vechea familie, care a fost şi la Karlsbad şi a lăsat scrisori din care vedem că-i plăcea aşa de mult pe acolo de nici nu voià să se întoarcă acasă, de unde nevasta să-i trimetea piese de îmbrăcăminte cum se fac la noi, şi-l poftia să revie, iar el refusa, spunând că se găseşte bine între „duchi şi duchese" şi cutare ambasador spaniol prinsese dragoste de dânsul. Alături de Ştirbei este Ienăchiţă Văcărescu, poetul, ale cărui ocupaţii literare Sulzer nu le cunoaşte de loc, de şi străbătuse ţara întreagă. Impreună cu Văcarescu mai însemnă câţiva boieri şi-i laudă pentru cultura lor. Această cultură o căpătaseră sau în familie sau la şcoli; deci nici pregătirea în familie nu era aşa de rea, nici şcolile nu erau astfel ca să nu poată produce oameni de cultură.

In ce priveşte negoţul, Sulzer spune că este în mâni străine, dar nu se ocupă prea mult de acestea, ci de perspectivele comerciale, mai mari, la care visa el.

Ţeranul nu se bucură de niciun fel de preţuire la dânsul; îl laudă doar pentru faptul că e aşa de vi-

teaz încât pune braţul în gâtul ursului care-l sfâşie pe obraz cu laba, că iese cu ciomagul înaintea lupului. Recunoaşte apoi, cu multe reserve, relativa frumuseţă a femeilor de la ţară. Incolo nici săteanului nostru nu-i acordă vre-un fel de destoinicie, nu-i recunoaşte aplicarea la artă; ba pretinde că toate săpăturile în lemn, în piatră le fac meşteri străini, bulgari, aduşi anume pentru aceasta de dincolo de Dunăre. In cântecul popular nu este nimic care să merite atenţia unui om cu gustul format. Şi reproduce bucăţi, care într'adevăr sânt stupide, datorite unor dăscăleci de prin Ardeal, cari imitau literatura nemţească în ode către Maria-Teresa, sau poesii ţigăneşti dintre care unele ştim de aiurea că le cântau numai anumite femei de după perdele, — toate acestea reproduse într'un chip aşa de greşit, în ortografia lui germană, încât e o adevărată trudă să se înţeleagă ce a vrut să spună.

In ce priveşte viitorul nostru, e foarte furios de câte ori vede că se amestecă Rusia. Cum Ţarina avuse legături cu egumenul de la Argeş şi cu mai multe personalităţi bisericeşti, de câte ori are prilej loveşte în aceştia, cari au servit de unealtă politicii moscovite în Orient. Laudă însă foarte mult pe boierul Pârşcoveanu, care după războiul acela era să fie Domn, făcând parte din deputaţia trimeasă la Constantinopol ca să mijlocească obţinerea unui firman de privilegii, tipărit apoi în româneşte pentru ca să i se creeze popularitate; dar pe urmă a venit Alexandru Ipsilanti. Pe Ipsilanti însuşi, om foarte dibaciu, Sulzer nu-l critică, şi pe Greci îi găseşte totdeauna superiori boierilor noştri; ba, dacă se află o femeie mai supţire, mai inteligentă, el e sigur că face parte din aristocraţia fanariotă. Totuşi despre Pârşcoveanu asigură că de s'ar fi făcut Domn, ar fi scăpat ţara de Greci şi

de Ruşi, aceasta însă pentru că era cu bune sentimente austriace. Se înţelege deci ce doria scriitorul şi în ce priveşte viitorul Principatelor: anexarea la Austria.

Aceasta este cariera lui Sulzer la noi, acestea sânt legăturile lui cu ţara aceasta şi acesta spiritul în care vorbeşte de societatea românească.

Să vedem ce spune despre ţara însăşi. Intăiu, natural, o descrie. In această descriere el insistă, mi se pare, prea puţin asupra frumuseţilor naturale, care, cum se va vedea, impresionează foarte mult pe Raicevich, dar se ocupă mult de agricultură. Inşiră producţia noastră de grâu, care era foarte puţină pe vremea aceia, şi de alte păioase, şi în acelaşi timp de porumb, cu privire la care sânt numai câteva linii. Un capitol mai întins cu acest subiect ni-ar fi folosit de sigur mai mult decât zecile de pagini cu privire la originile episcopatelor de Milcov şi de Argeş, la rasa Românilor, pe care fireşte nu o admite ca fiind latină, ci ar crede că sânt Slavi cari au învăţat latineşte şi, mutându-se din Peninsula Balcanică, au venit în locurile noastre; unde, astfel, n'au niciun fel de drept. Se ocupă apoi de caracterul tuturor locuitorilor, discutând de când au venit Ţiganii, dacă Evreii sânt mai vechi decât cutare epocă din evul mediu la noi, dacă Ungurii sânt convieţuitori de la cutare dată ori ba, lucruri în care grămădeşte o mulţime de erudiţie, ca unul care cetise, nu numai pe Cantemir, ci atâtea lucrări germane care aveau sau ba legătură cu ţerile noastre, ba până şi manuscrise, ca al lui Hayton Armeanul din veacul al XIV-lea, şi ştia franţuzeşte, latineşte, ceva greceşte, până şi limbile englesă şi spaniolă, citând pe Don Quixote în original.

Și adaug că cele trei volume tipărite sânt numai o parte din întreaga lucrare și că în manuscris mai este material pentru cel puțin două volume de istorie a Principatelor propriu-zisă.

Revenind la partea descriptivă, mai importantă, Sulzer vorbește de păduri și apoi de animale. Partea aceasta din urmă este mai folositoare decât cealaltă. Se pare că el însuși a făcut la noi mai mult crescătorie de vite decât altceva. Dă astfel prețuri care sânt interesante: o vacă cu vițel costă 6 lei, o păreche de boi 20 de lei, o păreche de bivoli 36—50 de lei. Și de la el aflăm că în Basarabia se pregătia foarte multă pastramă în salhanale și că se transporta la Constantinopol. In ce privește oile, numai din Ardeal vin peste 500.000, care plătesc trei parale de cap ca oierit, și la 1777 oieritul aducea 250.000 de lei venit. La această dare erau supuși și boierii, cari aveau însă 400.000 de oi scutite. Numărul total al oilor în Țara-Românească era de două milioane și jumătate, pentru amândouă principatele de patru milioane. Cât privește prețul, oaia ordinară se vindea cu un leu, țurcanele mult mai scump. Porci sânt mulți: fiecare casă de țeran are patru până la zece, pe lângă vre-o douăzeci de păsări, între care mulți curcani. In adevăr țeranul trebuia să meargă la boier cu poclon, și, dacă ar fi trebuit să ducă un miel, îl costa mult mai scump: atunci prefera să aibă curcani la îndemână.

Trecând la pești, Sulzer înseamnă că morunul se prindea, nu numai în părțile de jos ale Dunării, ci și la Porțile-de-Fier: într'adevăr dintr'o danie a lui Vodă-Vladislav din secolul al XIV-lea, pentru mănăstirile din Vodița și Tismana se vede că regiunea dintre Porțile-de-Fier și Celeiu era foarte bogată în

pescărie. Ocaua de morun costa acum numai şase crăiţari.

Pasagiul din Sulzer despre albine este în adevăr interesant: cutare boier Cantacuzino avea până la 13.000 de stupi, şi albinăritul în Moldova producea 200.000 de lei. In Muntenia, e drept, albinăritul era mult mai puţin răspândit decât în Moldova, unde formà un izvor de căpetenie. Vorbind şi despre păsările sălbatece, spune despre privighetori că după afirmaţia Saşilor privighetorile de dincoace au cântecul mai frumos decât cele din Ardeal.

Cu privire la vii, scriitorul are cifre în adevăr preţioase. Inseamnă o mulţime de podgorii care nu mai au astăzi nicio importanţă: Valea Fetei, Poieni, Cernăteşti, Filipeşti. In Ţara-Românească se produceau pe fiecare an 50 de milioane de ocă şi într'un an bun şi 75 de milioane.

E întins capitolul care tratează despre minerale. Şi aici se spune că minele nu se exploatează din causa Turcilor, dar se pomenesc vechile lucrări. Se descriu apoi salinele, cu oarecare indicaţii în ce priveşte petrolul şi aurul.

Ajungând la populaţie, Sulzer o evaluează pentru Muntenia pe basa impositului pe case, şi, cum se socotesc de obiceiu cinci oameni la o casă, ar fi 300.000 locuitori în toată ţara, cifră inferioară realităţii şi care nu se poate admite.

Trecând la deosebitele categorii de locuitori, el dă lămuririle pe care le-am arătat la început în legătură cu viaţa autorului.

O întreagă parte din carte este consacrată limbii româneşti. Sulzer e contra introducerii literelor latine şi duce o întreagă polemică cu învăţaţii români din Ardeal, cari încercaseră aceasta.

Ştie câte ceva despre literatura noastră, dar am ară-

tat câtă înțelegere putea să aibă pentru dânsa. Despre înfățișarea vieții politice, mai ales despre ceremonii, despre dregătorii are multe pagini, dar datele lui sânt copiate în cea mai mare parte sau din Cantemir sau din acel general rus, Baur, a cărui carte s'a tipărit în limba francesă, și care cuprinde informațiile date de boierul Mihail Cantacuzino, apoi general în Rusia, același care a clădit biserica Schitul-Măgureanu din București, așa de odios refăcută azi.

Obiceiurile populare sânt expuse pe larg, plecând de la Cantemir, căci experiența personală a lui Sulzer este foarte mică. Desprețuind poporul acesta, având legături cu dânsul numai în straturile superioare sau în cele cu totul inferioare, ciobanii lui, el nu se poate apropia de noi cu dragostea cu care s'a apropiat un Del Chiaro sau cu sentimentul de frăție națională cu care se apropie de Moldoveni feciorul de Domn Cantemir. Și, la Sulzer, nu putem întâlni lucruri care s'ar adăugi la cele ce am găsit la ceilalți. Ici-colo doar câte ceva nou cu privire la danțul călușerilor, la jocul „cătănesc" și „mocănesc", la cel „țigănesc". Hora nu-i place.

In materie de musică se pricepe. Are deci o lungă discuție cu privire la musica turcească și la cea românească. De altfel omul era înzestrat cu o mulțime de calități, fiind și un desemnator bun, așa încât la cartea lui sânt anexate o serie de reproduceri grafice care nu sânt lipsite de importanță: un plan al Bucureștilor, o hartă a Țerii-Românești, care n'au fost cercetate, supt raportul tehnic, până acum, de și merită fără îndoială o astfel de cercetare; mai ales planul Capitalei, cu indicația caselor boierești și a bisericilor.

Adaug că el a ținut să dea și o descriere geografică a tuturor apelor, ținuturilor, târgurilor și chiar sa-

telor mai importante, dar nicăiri nu vedem ceva de mare importanţă. Chiar pentru Bucureşti, pe care l-a cunoscut bine, are abia câteva pagini, scrise fără niciun fel de pătrundere.

La Raicevich, avem a face cu un om de treabă, modest, de şi avea foarte multe cunoştinţe, fiind şi medic şi foarte capabil în domeniul economic, ca unul care a fost apoi în stare să ocupe bine şi cu folos demnitatea de-întâiu agent consular austriac.

Acestui simpatic Slav italianisat, cu mintea deschisă, cu simţ al proporţiilor, nu i-ar fi trecut prin cap să facă o carte în cinci volume privitor la ţerile noastre, de şi le cunoştea foarte bine. A luat deci esenţa lucrurilor privitoare la dânsele şi le-a înfăţişat în forma cea mai plăcută. Cartea, mult întrebuinţată, tradusă şi în franţuzeşte, a apărut la 1788 la Neapole, supt titlul modest de „Osservazioni sulla Valachia e Moldavia".

Raicevich a stat unsprezece ani în ţară şi dovedeşte că a folosit acest timp pentru a cunoaşte istoria Românilor fără să fi umblat prin izvoare şi fără să încerce o critică istorică. Vorbeşte de timpurile vechi şi a umblat prin lucrări de erudiţie ungurească; ba citează şi pe Tacit. Monedele antice îi sânt cunoscute, şi s'a informat despre rămăşiţile romane; urmăreşte Calea-lui-Traian până la Tighinea.

Ocupându-se de limbă, spune că este de origine latină, de şi coruptă. Umblă prin cronici ca să caute începuturile neamului românesc şi culege pe acolo calomnia că s'au ales cei mai stricaţi şi femeile care li corespundeau. Colonii n'au avut noroc din causa secolelor întregi de pradă. Dar sânt şi intuiţii de adevăr; de exemplu, când se vorbeşte de legăturile noastre cu regii unguri, cari se intitulau „ai

Cumaniei şi Valahiei", el observă că pe vremea aceia aveam juzii noştri şi tot ei au format temelia pe care s'a clădit Statul de mai târziu. A umblat prin toate oraşele mai însemnate de la noi şi a cules ici şi colo informaţii istorice, citând inscripţii de la Argeş, diplome de la Mitropolie, portretul lui Mircea-cel-Bătrân de la Cozia.

Partea istorică este în general foarte scurtă, şi Raicevich e mai important pentru secolul al XVIII-lea, dând informaţii folositoare, precum e lista Grecilor omorâţi pentru intrigile lor în legătură cu ţara noastră; el lauda aici pe Nicolae Suţu, unul dintre dânşii.

A doua parte cuprinde descripţia ţerii. Raicevich ştie româneşte, şi el are şi cuvinte în limba noastră. „Ţara-Românească" şi „Dâmboviţă apă dulce" ; ştie că ţeranului neliber i se zice la Munteni „rumân". Face şi etimologii naive. Aspectul natural îl încântă: câteva din cele mai frumoase descrieri ale regiunilor noastre se întâlnesc astfel la Raicevich; serile de Maiu, cu cântecul privighetorilor, sânt înfăţişate cu mult sentiment.

Producţia ţerii e destul de bine analisată, dar fara bogăţia de amănunte a lui Sulzer. Se presintă apoi unele statistici. Scriitorul socoate patru milioane de oi în ambele Principate, cifră care se potriveşte cu a lui Sulzer, de şi Raicevich nu l-a putut copià pe acesta. Se dau şi preţurile: o oaie se vindea cu 1-2 lei, mielul cu 12-15 crăiţari (pielea de miel era întrebuinţată la islice şi, pentru cele mai scumpe, se cerea pielea de miel nefătat, care se plătia şi până la 150 de lei, dacă era de o anume coloare). Pe caii din Moldova îi laudă foarte mult. Arată comerţul Armenilor din Galiţia cu vite şi cai din părţile noastre, într'un timp când remonta multor ţeri vecine se făcea la noi (cea prusiană, cea saxonă, cea polonă).

Armenii aceştia cumpărau vitele slabe pentru a le îngrăşa în ţară.

Urmărind mai departe bogăţiile ţerilor noastre, se spune că 300.000 de iepuri se vânau pe an în Ţara-Românească şi 200.000 în Moldova: pielea se întrebuinţa pentru a se face căciulile pe care le purtau Evreii din Galiţia, mai ales cei din Brody. Afară de aceasta mai vorbeşte de minerale, de silitră, din care se vindeau pe an 20.000 de ocă la Constantinopol, de chihlimbarul din regiunea Buzăului.

Partea despre comerţ e bogată: după dânsul exportul nostru cuprinde 5-600.000 capete de oi pe an. Se mai exportă brânză, pastramă, vite. Veniau negustori din Constantinople, Turci în parte, să le cumpere aici la noi. Ca negustori, pe lângă Greci şi Turci, erau cei din Trapezunt şi Lazii din Asia Mică, foarte pretenţioşi şi supărători.

In Polonia trimeteam 20.000 de cai pe an prin Mohilău, preţul fiecăruia fiind de la 13-15 galbeni. Armenii scoteau în fiecare an 5.000 de boi, 6.000 de vaci pentru Breslau. Se vindeau apoi 50.000 de ocă de ceară anual. De altfel în prefaţa volumului X din colecţia Hurmuzaki am adunat pe materii ce se poate şti despre fiecare obiect de export.

Să adăugim că vinul trecea din Muntenia în Ardeal, Saşii preferând pe cel din regiunea Piteştilor. Vinul din Moldova, mai ales de Odobeşti, se ducea la Ruşi prin Cazaclii, cari, cum am avut prilejul să arăt şi aiurea în această carte, la Odobeşti au lăsat o biserică făcută pe la 1770. Odobeştii având legături cu Rusia, am întâlnit în Putna şi numele a doi Români cari au fost streliţi în corpul pe care l-a desfiinţat Petru-cel-Mare.

Partea privitoare la imposite e foarte bine tratată, Raicevich având la îndemână tot felul de informaţii.

Iată venitul Domniei pe vremea lui, afară de bir, de ocne şi de vămi: de la oierit 280.000 de lei, de la dijmăritul care se lua pe albine 70.000, de la vinărit 60.000. Tutunăritul dădea 60.000 lei, împreună cu darea pe sare cu mărunţişul şi pe fum, *fumăritul*. Se obţinea, în total, pe an pentru Domnul muntean un venit de 3.500.000 de lei.

In comparaţie, la 1767, capitaţia aducea 1.310.000 de lei, iar la sosirea fiecărui Domn se luau încă 150.000 de lei. Ierbăritul producea 225.000 de lei, albinăritul 65.000, vinăritul 75.000, ocnele 150.000, vămile 100.000. Se vede de aici în ce progres era ţara noastră dacă, imediat după războiu, putea să adauge cu un milion de lei venitul Domniei fără noi imposite.

Din aceşti bani se luau: tributul 300.000 de lei, la confirmare 750.000, bairamul 60.000. In total cheltielile erau de la 1.860.000 lei, iar restul rămânea în punga Domnului.

Pentru Moldova birul era de 1.800.000 lei, albinaritul da 120.000 de lei, vinăritul 200.000, oieritul 170.000, ocnele 300.000, vămile 200.000 lei. Deci mai puţin decât Muntenia, căci Moldova nu s'a ridicat niciodată, nici supt raportul producţiei, de pe urma acelei jumătăţi de veac, cât fusese teatrul războiului dintre Poloni şi Turci, după care au urmat războaiele între Ruşi şi Turci.

Cheltuielile erau acolo următoarele: tributul numai 65.000, la bairam 60.000, la „obrazurile ştiute" (fondurile secrete). 250.000, dobânzile la împrumuturile neplătite 68.620. Dar, pe lângă cheltuielile mărunte ale Curţii, se prevedea o sumă pentru văduvele celor cari au servit ţara, un fel de „recompense naţionale"; 4.200 lei se dădeau la dascălii cari veniau de Anul Nou să felicite pe Domn. O sumă era destinată pentru

îngrijirea mormintelor domneşti, ceia ce eră foarte onorabil. Apoi pentru „trupa naţională" se cheltuiau 71.520 de lei, ceia ce este relativ foarte mult; pentru leventi, alt fel de armată 20.305 lei. In sfârşit era un fond pentru musica turcească. In general Domnul Moldovei cheltuia 1.123.859 lei.

Ca populaţie, Raicevich socoteşte pentru amândouă ţerile un milion de locuitori, adecă mai mult decât Sulzer, evaluaţia lui fiind chibzuită mai cuminte. Locuitorii creşteau prin venirea de pribegi din Ardeal, din Bulgaria, din Serbia, şi foarte mulţi Ruşi din Polonia, cari-şi fixau locuinţa în Moldova. Bulgarii, cari veniau în România şi înainte de Ipsilanti, se aşezau în regiunea de baltă, cum spune Sulzer.

Chiar şi supt raportul cultural Raicevich e bine informat. El cunoaşte câteva cărţi din cele mai vechi ale noastre, şi le apreciază mult mai bine ca Sulzer, de şi acesta avea o bibliografie mult mai întinsă. Pomeneşte de şcolile întemeiate atunci, ştie de influenţa francesă, mai nouă, care se exercita la noi, şi zice între altele: „Limba francesă este foarte mult *en vogue*, şi sânt multe femei care o vorbesc". Are ştiri despre tipar. Noţiunile lui despre limbă sânt juste, dar, în cât priveşte obiceiurile populare, se adresează mai mult lui Del Chiaro, care scrie în aceiaşi limbă ca dânsul. Pe boieri nu-i maltratează, cum făcea Sulzer, de şi acesta făcuse afaceri cu dânşii. Ii critică însă pentru luxul lor, spunând că purtau haine care costau până la 3.000 de lei: ştie însă că Grigore-Vodă Ghica din Moldova a întemeiat o fabrică de postav lângă Iaşi şi că a impus boierilor să umble în postavul fabricat în ţară.

Raicevich preţuieşte mult masa boierilor, pe când şi Sulzer afirmă toate năzdrăvăniile, cu privire la bucătarii ţigani şi la muştele nenumărate din felurile servite.

XIV.

Călători ocasionali innaintea războiului ruso-austriac pentru împărțirea Turciei.

Mai avem câțiva călători până la războiul cel nou dintre Ruși și Turci, care este de astă dată și un războiu între Ruși, Turci și Austrieci. Căci se făcuse înainte de războiu o învoială, vestita învoială de la Cherson, când Ecaterina a II-a a mers să visiteze Crimeia și, în lipsă de sate, vestitul Potemchin s'a îngrijit ca pe drumul Impărătesei să puie fațade de sate spre a da ilusia unei regiuni populate, — învoială pentru împărțirea Impărăției turcești din care, fără îndoială, trebuia să facă parte și teritoriul nostru.

Intre călătorii d'inaintea războiului celui nou întâlnim unul cu un caracter deosebit, care, deci, merită o atenție particulară, de și nu vorbește decât de o mică parte din teritoriul nostru național. Și, până acum, printre cei cari ni-au descris țara, n'am avut niciun negustor: de astă dată iată unul, un negustor german, supus austriac.

In Austria, supt Iosif al II-lea, a fost o puternică mișcare economică imitată după sistemul frances al lui Colbert, ministrul lui Ludovic al XIV-lea, sistem introdus și în Prusia de Frederic al II-lea, cu mo-

nopoluri de Stat sprijinite pe ideia că fiecare ţară trebuie să producă orice numai să nu iasă din hotare aurul, teorie foarte simplistă, pentru că este indiferent dacă aurul iese într'o anume cantitate pentru ca alt aur să vie în mai mare cantitate de pe urma activităţii comerciale a unei ţeri. Căci popoarele sânt împărţite în mod firesc după producţiile solului, după însuşirile rasei, după tradiţiile lor şi, exportând ce produci în abundenţă şi importând ce nu poţi avea în mod firesc, se face o dreaptă împărţire economică. In secolul al XVIII-lea se credea însă că specialisarea nu e necesară şi că fiecare popor trebuie să producă orice. Pe de altă parte, cum Statul austriac a fost în totdeauna un Stat fiscal, care, nepuţând smulge pe vecini, se mulţămia să-i smulgă măcar, avem o serie întreagă de proiecte pentru întinderea comerţului Austriei în Răsărit. Incă din întăia jumătate a secolului al XVIII-lea dreptul de a neguţa în apele Dunării şi ale Mării Negre îi era asigurat prin tratat, iar prin consecinţele tratatului de la Chiuciuc-Cainargi, care, cum am văzut, dădea Ruşilor dreptul de a avea agenţi comerciali orişiunde, Austria a cerut şi dobândit acelaşi lucru. In sfârşit, încă din vremea când Oltenia era austriacă, se făcuse Via Carolina de la Câineni, ca o înoire a vechii căi romane, aşa încât supt toate raporturile supuşii austrieci erau în măsură să înceapă un comerţ în regiunile acestea. Iar pentru Moldova am putea adăugi şi aşezarea Imperialilor în Bucovina, care transforma Moldova-de-Sus înstrăinată într'un fel de deposit intermediar de mărfuri apusene, care prin Evreii galiţieni se strecurau în părţile noastre[1].

Astfel se ivesc fel de fel de companii de negoţ. Incă

[1] V. Iorga, *Istoria comerţului*, II.

din 1768 una, întemeiată pentru negoţul în Orient, trimete un negustor, pe Nikolaus Ernst Kleemann, ca să meargă la Chilia spre a vedea dacă nu se pot înoda pe acolo negături şi cu raiaua turcească şi cu ţerile noastre. Agentul a făcut cu acest prilej o dare de samă foarte întinsă şi a tipărit-o la Lipsca, în 1773, supt textul „Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova".

Că s'a tipărit cartea acolo e foarte explicabil. Pe vremea aceia bâlciul din Lipsca avea o foarte mare importanţă, de şi concurat de bâlciul silesian din Breslau, al Prusiei, şi chiar de Viena: Orientul întreg primia marfă din Lipsca[1].

In călătoria lui Kleemann se vorbeşte de fapt despre Chilia. Călătorul ştie şi de cea veche, dar insistă asupra Chiliei Noi, spuind că oraşul e foarte frumos aşezat şi foarte întins, cu mai multe moschei şi două biserici armeneşti. Nu e îndoială că exista şi biserica românească, pe care Kleemann n'a văzut-o, a Sf. Nicolae, care trebuie să fi fost în legătură cu zi direa lui Ştefan-cel-Mare şi cu străvechea biserică munteană; ea fiinţă în secolul al XVII-lea, când a fost reparată de Vasile Lupu. Cea care se vede acum este însă o biserică rusească, făcută cu înlăturarea tuturor caraterelor arhitectonice ale vechii şi interesantei clădiri.

Kleemann ni vorbeşte şi de castel, puternic, încăpător, şi el a lăsat o schiţă a oraşului, care a fost reprodusă şi în cartea mea, tipărită acum peste un

---

[1] De curând a apărut o carte germană despre bâlciul din Lipsca în legătură specială cu ţerile noastre, de un Român, d. Gheron Netta, cu multe statistici la sfârşit (*Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig, u. Ost- u. Südosteuropa,* Zürich 1920). V. *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale,* an. 1921, p. 40 şi urm.

şfert de veac de către Academia Română: „Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe". Desemnul e foarte bine făcut, şi cetatea se deosebeşte, dacă nu cu cele mai mici amănunte, dar îndestul pentru a-şi putea da sama cineva de caracterul ei general: samănă foarte bine cu a Hotinului, aduce însă în ce priveşte întinderea şi preocuparea unei tehnice superioare cu edificiul Genovesilor de la Cetatea-Albă.

Intrând în oraş, agentul de comerţ e întâmpinat de vameşul turcesc şi luat în cercetare dacă nu aduce arme pentru Ruşi, — căci la data aceasta, la 1768, era războiul între Ruşi şi Turci. Am pus însă pe acest călător aici, de şi aparţine epocei anterioare, pentru că el a mai venit şi după aceia.

Indată se strânge o mulţime de lume să vadă pe străin; între alţii Ieniceri şi o plebe pe care călătorul o califică de foarte leneşă, trăind numai din precupeţie. Un tălmaciu evreu oferă serviciile sale.

Prin Chilia în momentul acela treceau Ieniceri mergând la Bender-Tighinea. Ici colo se mai întâlnesc Frânci: Ragusani, Italieni, Levantini.

Negoţul pe care înţelegea să-l facă trimesul consta în aducerea de fierărie, -pânză, postav, primind în schimb, nu bani, ci produse. Fiindcă banul turcesc era cu desăvârşire depreciat şi Turcii înşii aveau o deosebită tragere de inimă pentru anume monede apusene care li se păreau pe dreptate preferabile monedei lor necontenit falşificate: astfel în tot Orientul se cerea galbenul veneţian ori olandes şi talerul cel mare austriac, popular şi până acuma, întrebuinţat chiar în salbe.

Kleemann n'a mers până la Ismail, dar ştie de acel oraş ca de o schelă importantă pentru vânzarea de piei lucrate. Intre Chilia şi Ismail se făcuse, de altfel, în momentul acesta o deosebire: la Chilia ve-

niau alții, de la Tatari, pentru că aici, pe Dunărea-jos, cetățile erau ale Turcilor, dar hinterlandul al Tatarilor. Hanul tătăresc avea reședință la Căușani, unde într'o casă de miserabilă aparență a foșt reședința, luni întregi din an, a Hanului Tatarilor, și este și o bisericuță din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, cu picturi destul de îngrijite. Deci Tatarii trimiteau aici piei lucrate după vechi procedee asiatice, marochin adevărat.

Și mai târziu, pe la 1784, Kleemann a venit în părțile noastre, ca representant al Casei vienese Bienenfeld, încercând și un negoț cu Iașii; el e întovărășit atunci de un German, Maader, și de un supus italian al Impăratului. Mai târziu a residat chiar la Galați, ca represintant al societății Willeshofen din Viena, pentru comerțul în Orient[1].

Știrile acestea nu sânt fără interes, puse alături de ce spune Sulzer, care el însuși căuta, cum am spus, să fie numit agent consular în părțile noastre. Comerțul Apusului se desvoltă din ce în ce mai mult în aceste părți, pentru că femeile se îmbracă aproape numai europenește, pe când boierii păstrează multă vreme costumul vechiu, iar țeranii își îndeplinesc toate nevoile de îmbrăcăminte la ei acasă.

Și pentru mobilierul caselor necontenit se face apel la industria și comerțul apusean, care au prosperat și în acest domeniu.

Astfel chiar de la început a existat din partea noastră dorința de a cumpăra lucruri din Apus de-a dreptul. S'au pus anume piedeci din partea Turcilor, greutățile transportului s'au opus la desvoltare, și atunci s'a ajuns la forma intermediară, și evident nenorocită, a unor agenți cu totul inferiori ai comerțu-

---

[1] V. Iorga, *Istoria comerțului*, II.

lui apusean, aşezaţi durabil la noi, adecă la Evreii galiţieni. In socotelile privitoare la o nuntă de la 1830, mai toate obiectele cumpărate se văd a fi luate prin aceşti intermediari evrei din Iaşi, pe când, dacă s'ar fi urmat pe calea pe care voià să o iniţieze un Bienenfeld, un Willeshofen, un Dellazia şi Brighenti, evident că am fi avut un comerţ cu Apusul prin agenţii direcţi ai producătorilor. Aceşti intermediari Evrei galiţieni au omorât, în Moldova, pe negustorii lipscani, cari au rămas şi mai departe numai în Muntenia, ei au distrus comerţul făcut de Greci şi Români, cari mergeau să cumpere în Apus şi aveau în oraşele mai mari străzile lor, unde desfăceau marfa de Lipsca. Lipscani au existat şi la Iaşi, dar ei au fost cu desăvârşire înlăturaţi de Evreii austrieci. Aici nu este protestarea contra unei naţiuni, ci contra unor forme economice care ni-au fost foarte neprielnice.

Acum ajungem la călătoria unei femei în părţile noastre. Această femeie, o Englesă, de şi soţia markgrafului de Anspach, a venit la noi urmând unui obiceiu pe care nu l-a întrodus ea întâia oară, căci alte Englese au călătorit prin părţile vecine cu ale noastre, prin Serbia şi Impărăţia turcească, la începutul veacului al XVIII-lea, ca vestita lady Montague, care însă a mers pe calea Belgradului şi n'are cu privire la Principatul muntean nimic în scrisorile ei vestite, traduse în toate limbile. Aceastălaltă este lady Craven, foarte bine cunoscută şi prin cartea pe care a tipărit-o în englezeşte: în traducere francesă, „Voyage en Crimée et à Constantinople en 1786”, operă publicată la Paris în 1789.

Iată în ce fel se desvoltă călătoria doamnei Craven. Pleacă din Constantinopol cu harabale, dar nu trebuie să ni închipuim ceva asămănător cu hara-

balele noastre. Erau nişte trăsuri largi, ca o cutie pusă pe roţi foarte mari, cu perdele ce puteau fi trase, pentru că aceste trăsuri serviau şi la transportarea haremului. Astfel se îndreaptă visitatoarea spre Ţara-Românească, unde domnià pe vremea aceasta Nicolae-Vodă Mavrogheni.

Cutare scriitor de mai ieri a înfăţişat pe Mavrogheni numai supt înfăţişarea lui bizară, burlescă,—şi ea exista. Căci era un Meridional, un fel de Tartarin de Tarascon, cu înfăţişarea cruntă, cu glasul tare, căruia-i treceau prin minte tot felul de năzbâtii şi le executa, ca unul căruia nu-i păsa de opinia publică de loc. Grec din insule, fusese dragoman al Marinei şi venise la noi cu intenţii de a face bine. Dar umbla şi în capul lui necultivat oarecare filosofie apuseană în sensul tendinţelor spre reforme, şi, dacă găsia la noi o societate mai puţin intrigantă şi mai sârguitoare, ar fi putut face şi mai mult bine. A întemeiat o armată, cu ce elemente a găsit, şi s'a bătut, într'o vreme când Turcii nu se mai puteau bate, contra Austriecilor, trecând pasurile munţilor şi întrând în Ardeal, unde lansează o proclamaţie locuitorilor din Braşov; şi în ţară a ştiut să-şi impuie autoritatea. E foarte uşor să se râdă azi de Mavrogheni, dar contemporanii nu râdeau aşa de mult, şi un entusiast al lui a făcut în româneşte povestirea războaielor cu „Nemţii”. De altfel trebuie să mărturisim un lucru: că aşa era situaţia ţerilor noastre, încât orice iniţiativă se părea ridiculă, cum, în genere, pentru Orient orice om se frământă este puţintel caraghios. In activitatea lui Mavrogheni era ceva care jignia buna cuviinţă, făcută din indolenţă, a mediului în care trăia.

Şi el, Nicolae-Vodă, avea dorinţă de prestigiu şi s'a făcut zugrăvit de meşteri străini aşezat pe tron,

încunjurat de toţi boierii lui. Era şi o dorinţă de a face lucruri noi în toată activitatea sa. Ceia ce Despot-Vodă, în rosturi occidentale, a încercat să facă în secolul al XVI-lea — şi toată lumea a râs de dânsul—, acelaşi lucru, în forme orientale, a încercat să-l facă, într'o societate dispusă şi ea să râdă de dânsul, Nicolae Mavrogheni. A isprăvit la Turci, cari, bătuţi, şi nu din vina lui, au aruncat răspunderea asupră-i, l-au chemat dincolo de Dunăre şi i-au tăiat capul.

Călăioarea englesă îl văzuse ieşind din palatul Sultanilor cu cuca pe cap, — însăşi pălăria Ienicerilor, de pâslă, albă, cu colan de aur, căci orice Domn, când era numit la Constantinopol, devenia colonel al Ienicerilor de drept, adoptat, aşa cum suveranii în timpul nostru îşi fac amicii coloneli de regiment, de acest ordin. Impreună cu dânsul mai erau ceauşi, curteni, servitori, bucătari. Şi i s'a părut Englesei procesiunea foarte frumoasă: în viaţa ei n'a văzut, declară ea, un alaiu mai splendid decât al lui Mavrogheni ieşind din Constantinopol. Domnul, un om tânăr, a salutat-o în trecere, ceia ce pentru o femeie nu e niciodată indiferent. Lady Craven mai văzuse de altfel în Constantinopol grădinile din Terapia, unde erau casele Fanarioţilor mazili.

La Silistra o întâmpină mehmendarul, care trebuia să se îngrijească, precum am mai spus, de caii de poştă, de hrană, de tot ce era necesar unei călătorii. Alaiul trece pe la Călăraşi, care este calificat drept un sat frumos, străbate Bărăganul meridional, zugrăvit ca o câmpie frumoasă, unde păşteau o mulţime de turme; află ici şi colo păduri şi lanuri de porumb.

In frunte cu Arnăuţii în serviciul Domnului, călătoarea ajunge la Văcăreşti, unde, descriind curtea din

mijloc, ea spune că sânt arcade gotice, dar peste cunoştinţile ei arhitectonice trecem. Aici îi apare un personagiu îmbrăcat europeneşte, care-i spune că, de oare ce ea vine dintr'o regiune contaminată de ciumă, trebuie să stea cinci zile isolată, şi e întrodusă într'o odaie fără geamuri, alături de care un om gemea. Domnul află însă de sosirea străinei şi trimete o caràtă împreună cu secretarul lui, şi în compania aceasta, cu vizitii turci, cu un şambelan care ţinea toiagul alb în mână, pătrunde ea la palatul lui Mavrogheni din Bucureşti.

Aici găseşte două curţi, ca în sistemul bizantin, pe care le străbate. In toate părţile vede Arnăuţi, ostaşi, boierinaşi, cari se îngrămădiau pentru a primi bacşişul legal. Ajunge la odaia lui Vodă, unde Mavrogheni e aşezat după datina turcească, generală pe vremea aceia şi în mobilier şi în îmbrăcăminte. In îmbrăcăminte mai ales, încă de pe vremea lui Brâncoveanu: bărbaţii îşi rădeau cu totul capul şi lăsau numai o şuviţă de păr în faţă, pe când la Turci şuviţa era la ceafă, pentru ca, după regulă, să-i poată apuca îngerul de chică spre a-i duce în raiul lui Mohammed; ei îşi lăsau bărbile mari, se îmbrăcau în haine de brocard şi peste aceasta puneau altă haină, prinsă cu o copcă de multe ori foarte scumpă; în picioare aveau papuci galbeni, pe cari-i lăsau afară şi în odăi întrau în ciorapi sau în papuci mai supţiri, ceia ce se explică foarte bine prin faptul că sofalele pe care se aşeza cineva turceşte şi covoarele pe care călca erau din cele mai scumpe.

Domnul ştia italieneşte şi franţuzeşte: e, de altfel, vremea când societatea noastră deprinde un stil frances convenabil. Intr'o foaie care apărea la Petersburg la sfârşitul secolului, „Le spectateur du Nord”, se

povesteşte, vorbind despre Costachi Moruzi, că la Curtea din Bucureşti se vorbia foarte bine franţuzeşte, „aproape ca la Paris”, Domnul fiind încunjurat de o jumătate de duzină de intimi francesi; şi jocurile de societate din Apus erau introduse: „La Cour de Bucarest jouait à toutes sortes de petits jeux d'esprit[1]”. Fireşte că între Moruzi cel tânăr şi Mavrogheni era oarecare deosebire. Domnul pune fel de fel de întrebări visitatoarei, după care se aduc dulceţi şi cafea în ceşti foarte mici. Musica turcească începe cu instrumentele-i foarte ciudate, pe care le-a păstrat şi până acum. (Dimitrie Cantemir a inventat şi un fel de notaţie pentru această musică orientală, aşa încât şi până astăzi Turcii cântă melodiile lor după notele Domnului moldovean.)

Călătoarea trece apoi la Doamna, despre care spune că sămăna cu ducesa de Gordon, o frumuseţă englesă vestită. Avea şapte copii, dintre cari trei fete, de nouă, zece şi unsprezece ani, una fiind Smaranda Mavrogheni, al cării portret s'a păstrat, ca o pălărie în totul asămănătoare celor de mai ieri, şi un surguciu mare atârnând de o parte[2]. Pe lângă Doamnă stau douăzeci de fete de casă, „doamne de onoare”, am zice: unele dintre dânsele, Grecoaice, purtau turban, iar cele de ţară aveau o coafură deosebită, pe care o pomeneşte şi alt călător, care a cunoscut foarte bine ţara noastră, un Ungur, Karaczay. Se pieptăna părul către ceafă, unde se făcea o modâlcă pentru a aşeza un văl mic, pe care se răzima un fel de fes ca acela pe care-l poartă până astăzi femeile în regiunea Romanaţilor, de fapt o căciuliţă de blană foarte scumpă. Fata care purta coafura aceasta era fiica bogatului boier Dudescu, care a fă-

---

[1] Engel, *Bibliographie,* p. 72.

[2] V. Iorga, *Femeile în viaţa neamului românesc,* p. 42.

cut multe călătorii în străinătate cu butca plină de dulceţi şi de provisii şi cu Arnăuţii şi Ţiganii lui până la Paris, unde ajunse după săptămâni întregi de cale[1].

Se presintă toate complimentele posibile călătoarei: Doamna îi spune că ar fi dorit să o reţină lângă dânsa şi un an întreg, uitându-se în acest timp la rochia ei englezească, cu fireasca dorinţă de a o îmbrăca. Lady Craven va face apoi o visită lui Dudescu, care avea o grădină în stil engles. Boierul apare îmbrăcată într'un costum de muselină cu blănuri scumpe. Se aşează într'un cerdac răcoros, şi de acolo visitatoarea vede cum i se aduce de la Curte un cal alb, dăruit de Mavrogheni.

Apoi invitaţie la masa domnească, o masă europeană. Oaspeţii stau pe scaune: Domnul la un capăt, ea la celalt. Asistă şi Doamna, împreună cu fetele de casă şi, naturală nelipsitul „Monsieur de V.", care întovărăşeşte pe lady Craven. Serviciul e făcut de nouă femei. Vasele de argint par a fi de provenienţă englesă. Pe masă luminează un sfeşnic de alabastru incrustat cu flori din rubine şi smaralde. Cântă şi musică turcească, şi lăutarii, ale căror accente i se par Englesei a fi delicioase. Se trece în apartamentele Doamnei, care vorbeşte despre danţurile Apusului, şi Măriei Sale i se pare curios cum persoane oneste pot să fie luate în braţe de bărbaţi străini şi să se învârtă în danţ cu ei de-a lungul saloanelor.

Domnul nu uită să trimeată complimente lui Kaunitz, ministrul de căpetenie al lui Iosif al II-lea, şi Împăratului însuşi. La sfârşit se dau năfrămi foarte frumos cusute, de o valoare mare, şi visitatoarea e condusă acasă cu alaiu, după datina cunoscută nouă,

[1] Hurmuzaki, X, pp. 549-50.

din veacul al XVI-lea şi al XVII-lea, cu musică turcească şi Ţiganii mergând după dânsa.

Lady Craven mai vorbeşte ici şi colo, cât se pricepe, despre tribut, despre administraţia ţerii — şi adauge că i-a plăcut de noi. Am ajuns deci şi la călători de aceia cari găsesc că pot fi şi aici lucruri care să-i satisfacă. „Ar fi foarte greu să afli pe lume un colţ mai agreabil decât acesta." Pretutindeni în cale a găsit ţerani cari să-i ajute trăsura a trece prin locuri grele. Case de boieri şi mănăstiri aşezate în locuri foarte pitoreşti o încântă. Şi conclusia ei despre ţara noastră este că ar fi „un diamant mal enchassé", care ar avea nevoie numai să fie pus în lumină de o mână dibace şi harnică.

In legătură cu această călătorie a lui lady Craven putem trece la unica scrisoare despre noi a prinţului Charles-Joseph de Ligne (1735-1814), ofiţer în serviciul Ţarinei şi vestit fluture de saloane. E un „Belgian", dintr'o ţară care pe vremea aceia era o simplă provincie austriacă; luase parte la războiul din 1788 pe lângă prinţul de Nassau şi a fost unul din comandanţii în luptă de la Movila Răbâii de lângă Huşi.

Din Iaşi el datează o scrisoare foarte bine alcătuită, cu glume care sânt şi mai bune şi mai rele, dar, fiind spirituale, îi sânt îngăduite, cu toate că scrisese el însuşi înainte de aceasta un adevărat mic tratat „sur le malheureux penchant des Français à tout fronder".

In oraş, spune el, sânt o sută cinzeci de superbe palate, exagerare doar într'aceia că nu erau palate şi nicio sută cinzeci, precum nici superbe. Asistă la un bal, unde erau invitate o sută de familii boiereşti. Se joacă hora, care se pare atâtor altora, lui

Sulzer de exemplu, mai mult un joc de urşi — e un danţ din antichitate, şi cred că antichitatea avea mai mult gust în materie de euritmie decât modernii. A oferit şi el un bal, la care a poftit boieri, petrecând împreună destul de bine. Despre oaspeţii săi spune — ceia ce am mai arătat—că nu primiseră cu-desăvârşire modele occidentale: femeile erau îmbrăcate însă întocmai ca acelea de aiurea, cu deosebire că luxul lor era fără margeni. S'a înţeles cu boierimea noastră, nu învăţând greceşte, limbă foarte grea, ci prinzând cuvinte româneşti, de şi, după dovezile pe care ni le dă ştiinţa lui, nu era tocmai înaintat, ştiind să spună doar „formos coconitza" şi pe urmă „seara buna" şi în sfârşit „draga mi". Restul va fi fost, dacă nu se laudă, mai mult din ochi.

XV.

Câțiva călători dela sfârșitul veacului al XVIII-lea.

Mulți alți călători au străbătut în ultimul sfert al acestui veac țerile noastre fără a fi lăsat vre-o însemnare. Pe cărămizile bisericuții din Vechiul Bucovăț de lângă Craiova e scrijelat astfel numele Patriarhului Avram din Ierusalim [1], unul dintre atâția șefi ai Bisericilor orientale cari au căutat și găsit ajutor pe malurile Dunării.

Un maior von Raan (?) cerceta la 1790 Basarabia, țară moldovenească, și el găsia acolo case ruinate de greul războiului, chiar acele 300 mai bune, dulgheri fără mușterii și cele șase-șapte biserici care s'au păstrat și până azi [2].

Largi sânt lămuririle pe care le dă un German din Frankfurt care la 1786 s'a coborât pe Dunăre, pentru ca apoi să descrie anume, într'o lucrare care până acuma n'a ieșit la iveală, Moldova, Țara-Românească și Ardealul [3].

---

[1] *Rev. Ist.*, VIII, p. 79.

[2] Iustin Frățiman, în *Dreptatea* din Chișinău, I-iu Februar 1922.

[3] *Herrn Jenne's Reisen nach St. Petersburg, einem Theile von Deutschlands, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans Schwarze Meer,* Pesta 1788; *H. Jenne's*

In cea d'intâiu, se descriu orașele atinse de călător, venit pentru negoț, în coborârea lui spre Gurile Dunării, cu vasele de comerț ale Agenției Dellazia din Principate. La Islaz și la Zimnicea sânt deposite de sare; din ultimul loc se duc mărfurile la București cu prețul de 16-20 parale de centenariu. Giurgiul, cu însemnătate comercială, îi amintește monedele bătute, la Sadagura, de Ruși, cu bronzul tunurilor luate aici de la Turci. Brăila e o cetate turcească umilă, cu ceva ziduri și trei-patru minarete ieșind deasupra miserelor bordeie. In față, pe ostroave, se fierbe carnea pentru grăsimea cerută la Constantinopol. Cum la Galați se oprește mai mult, pentru iarnă, depunând în magazii lucrurile cu care venise, e găzduit la negustorul care, cu Dellazia, cel cu șapte corăbii, și cu Gollner, făcea mai multe afaceri aici, care lucrează și cu Bulgaria și cu Galiția, cunoscutul conte ungur Festetics. El îl presintă ceva mai în răgaz, regretând că transporturile care, în țara fără fabrici de postav, sosesc din Lipsca și Breslau, cu multă greutate, nu se fac pe apă, pentru marele folos al comerțului austriac. De aici se duce, cu o sanie de poștă, plătită zece bani de cal, la București. Impresia frumoasă din depărtare nu se menține, la vederea străzilor podite, care sânt murdare, a „bordeielor de lut", a caselor boierești invisibile de la stradă, în care i s'a spus că boierii stau, mănâncă și dorm pe „divane și sofale". Presintă urâta, chiar „foarte urâta" Curte nouă a lui Aleandru Ipsilanti, începută cu meș-

Reisen von Petersburg bis Malta und von der Donaumündung bis in den Guadalquivir, durch einen Theil von Asien und einige Sädte in Amerika und nach dem Archipelagus, der europäischen Türkei, Moldau, Wallachey, Siebenbürgen, Slavonien, und von Marseille nach Sevilla, über Alikante, Murcia, Kartagena, Granada, Gibraltar und Cadiz, Viena, 1790, 3 vol.

teri din Braşov şi ispravită cu cei, mai puţin destoinici, din ţară. Il interesează Bărăţia, Saşii ceasornicari, juvaergii — şi un spiţer —, Evreii; Festetics are un deposit de trăsuri în capitala munteană: sânt vre-o patruzeci de caleşte, care se vând cu 1.800-2.000 de florini bucata, şi vehicule mai ieftene.

Descrie bogăţia ţerii, regretând că nu se cultivă tutun şi zarzavat (afară de boieri, pentru acesta din urmă), că boierii preferă cânepei indigene mătasa, bumbacul venit din Saxonia şi Silesia, că nu se îngrijeşte vinul, care, totuşi, la Galaţi are gust de şampanie, că tot negoţul e lăsat în mâna Saşilor. Negustorul se interesează de creşterea vitelor pentru grăsimea şi pastrama cerută de Turci, pentru piei, foarte căutate, de felurile de lână, de porci, cari se vând în Polonia, ca şi în Ardeal şi Banat, de cai, pe cari-i vede în cele de până la două sute pe câmp, de albine, adesea până la 2.000 de stupi, la boieri, pe când ţeranii moldoveni se mulţămesc cu o sută. Domnul muntean culege 3.000.000 de lei, al Moldovei cu un milion mai puţin.

Locuitorii, la 500.000 în ambele ţeri, nu sânt vrednici de nicio laudă: i se pare că au şi defectele intrigii şi prefăcătoriei. Boierilor li se înşiră pe îndelete toate păcatele: mai ales mănâncă prost, cu mâna ori cu linguri de lemn pe feţe de masă pătate, bucate pline de muşte, sau puturoase, pe care le aduc slugi în zdrenţe. Aceasta de şi poartă blăni de o mie, două de piaştri şi de şi îşi acopăr femeile cu pietre scumpe. Cei întorşi după 1774 din Ardeal aduc cuţite, furculiţe, scaune, altă mobilă — dese comenzi de asemenea obiecte sânt însemnate în corespondenţa boierimii de pe la 1790 cu Hagi Constantin Pop, marele angrosist român din Sibiiu [1].

---

[1] Iorga, *Studii şi doc.*, VIII.

Intorsul negustorului se face prin Turnul Roşu [1].

Un Mitropolit din Tiflis, Ionà, străbate Moldova la 1790.

Ce-l interesează înainte de toate e persoana binefăcătorului său, cneazul Patiomchin (Potemchin), fostul amant al Impărătesei Ecaterina, care se vede, în Iaşul pompelor şi risipelor sale, acel viitor „rege al Daciei", cum spera să-l facă diplomaţia rusească. Se presintă cu admiraţie Curtea acestui quasi-suveran ruso-român, visita lui la Galaţi, unde se face slujbă pentru el de episcopul de Ierapole, un Grec, şi de şase arhimandriţi, asistând şi nu ştiu ce cleric catolic la a cărui biserică binevoise a veni prinţul ortodox. Bolnav, Luminăţia Sa e îngrijit la Miroslava de un medic militar frances, până ce, de tot slab, e suit de luoxasa lui nepoată, contesa Branicka, în caleaşcă, pentru a merge la Chersonul „Taurideі" lui. Murind în Basarabia, e adus la Iaşi, şi asistăm la bogatul serviciu de îngropare, în presenţa solului turc pentru pace, a dragomanului Alexandru Moruzi, un viitor Domn, Ionà a mai văzut şi pe alţi trimeşi pentru pace, Bezborodco, Serghie Lascarov: i-au trecut înainte soldaţii purtând bucuroşi „ramurile de pace" în mână; a privit balul pe care-l onorează un prinţ Potocki şi un arhiereu armenesc, Iosif. Se interesează de exarhul Ambrosie Serebrenicov, trimes pentru a cârmui, cu ajutorul Câmpulungeanului Gavriil Bănulescu, Biserica Moldovei. Il arată pe acest cleric rus sfinţind geamiile cetăţilor basarabene, de curând cucerite, Bender, Ismail; el, care ştie că Armenii din cea d'intăiu cetate şi din Chilia au fost atraşi la Dubăsari, peste Nistru. Se descrie şi consacrarea lui Gavriil ca episcop la „Bender şi Cetatea-

---

[1] Resumat de d. C. Karadja, în *Rev. Ist.*, X, pp. 43-50, şi în Berechet, *Spicuitor în ogor vecin,* III, pp. 64-70.

Albă", de un Vlădică grecesc şi de altul tocmai din Grusinia.

Clericul străin a avut de la favoarea lui Patiomchin o mănăstire, Pângăraţii, unde a stat nu mai puţin de doi ani, lângă apa frumoasă, în mijlocul a treisprezece sate cu locuitori zdraveni, cari-i dau tributul anual de 150 de oi, 200 de bani de argint, 700 de păstrăvi afumaţi, tot atâtea roţi de caşcaval, 1.000 de scoici, pentru zile de post, în afară de cuvenita dijmă; în jur se poartă cinzeci de care ţigăneşti. Om cinstit, Georgianul nu urmează sfatul de a vinde, când pleacă, averea mănăstirii [1].

Un Engles, John Jackson, face la 1797 drumul de la Giurgiu la Bucureşti, unde are a face cu Agentul austriac Merkelius. Şi el se miră de luxul în caleşte al boierimii, dar, în calitatea lui naţională, critică şi mai tare lipsa de adevărată religiositate şi de sfinţenie a căsătoriei [2].

Alţi Englesi trec în Ţara-Românească la câteva luni după încheierea păcii de la Şiştov. Studentul de la Cambridge John B. S. Moritt of Rokeby (1772-1843), viitorul prieten al romancierului celebru Walter Scott, vine din Ungaria, împreună cu un Stokdale şi un Rondle Wilbraham, plus un pictor vienes, la 1794.

In scrisorile lui [3], neobişnuitul călător pomeneşte de

---

[1] După volumul publicat în ruseşte la 1862, Şt. Berechet, în *Picături mărunte,* Chişinău, 1924. Cf. şi *Rev. Ist.,* XI, pp. 338-9.

[2] C. Karadja, în Berechet, *Spicuitor în ogor străin,* III, pp. 56-9, „Cruci de drum", p. 58.

[3] *The lettres of John B. S. Morritt of Rokeby, descriptive of journeys in Europe and Asia Minor in the years 1794-1795, edited by G. E. Marindin,* Londra, 1914.

bieţii revoluţionari francesi, prisonieri în Banat, carí, zimbind, se slâng de osteneli şi lipsuri, de drumul prin Ardeal, pe obişnuita cale a Dobrei şi Devei, coborând spre Sibiiu, unde se face visită la Museul Bruckenthal şi la generalul Rolle, care asigură că la noi se înţelege nemţeşte, ba chiar latineşte (!).

Frumoase locuri la Turnul-Roşu, dar proaste casuţe ţărăneşti în care oameni şi porci dorm laolaltă. Ceva porumb împrejur; nici măcar o găină de prânzit. Drumuri care cer să se schimbe caii trăsurii cu răbduriii boi; caluţii româneşti, cu toată resistenţa lor admirabilă, cad pe drum şi se caută împrejur alţii la casele de poştă cu coperişul gârbov şi prispa înaltă. Pe alocuri Ţigani, vânduţi „ca boii". Prisonieri de războiu la Turci sânt aşa de mulţi prin ţară, încât Merkelius ajunge a trimite peste 5.000 la casele lor.

Boierii sânt mai bine aşezaţi şi foarte îndatoritori. Ispravnicul grec de la Câineni dă mijloacele de transport cu porunci inexorabile către ţeranii lui. Lângă Argeş cocoana Ilina Agoaia stă pe divan, între cinci, şase roabe, în rochia ei de muselină „cu mâneci lungi, răscroită până la sini şi legată *à la Campbell,* strânsă la picioare ca un pantalon, o bucată de muselină supt talie, pe cap o căciulă înaltă, turtită, cu canaf de aur, tulpan pe frunte şi cosiţele pe umeri". Are „o mantie de mătasă azurie cu margenile de blană şi mâneci scurte, terlici de piele galbenă supţire în conduri pe cari-i scoate când se aşează turceşte pe divan". Pe lângă copilul ei de patru ani creşte pe unul răscumpărat de la Turci. Serveşte ea însăşi a doua zi şerbetul de trandafir. La Piteşti, cu prăvăliile greceşti, ispravnicul, foarte bine crescut, vorbeşte franţuzeşte, — Agoaia,

firește, nu. La Colintina, cu casa Ghiculeștilor, gazda lipsește; soldații austrieci ai prințului de Coburg nu lăsaseră decât un divan de paie. La București, cu negustori evrei, greci, dar și nemți, nu se află ospitalitate în casele care nu-i par frumoase tânărului Engles [1].

Lângă Pitești, în ziua de 18 Iulie, Marritt a găsit alaiul de călătorie al ambasadorului engles la Constantinopol, Robert Ainslie, plecând spre țara lui De pe urma acestei călătorii a rămas frumoasă lucrare a pictorului italian Luigi Mayer, după care s'au publicat planșele din 1801-6 [2].

Intre altele se represintă sala de recepție a Curții din București, cu tronul pe șase trepte, purtând „turaua" Sultanului și pe părete, sabia de stăpânire, tuiurile fiind ținute în mână; se vede în față, cu obișnuitul ceremonial, ambasadorul și suita lui, câțiva boieri, slugile cu fructe pe farfurii. Se presintă și pe din afară aspectul acestui palat, lângă care, la podul Dâmboviței, și două felinare [3].

Un Finlandes, Orraeus, medic, se află la Iași supt steagurile rusești între 1769 și 1772. Știe și ce se petrece la Galați, unde e un nou port, și pomenește lupta generalului Fabriciani cu Turcii, prinderea de Ruși a lui Constantin-Vodă Mavrocordat La Iași, vede venind din Botoșani soldații împărătești cu

[1] După scrisorile inedite în proprietatea sa, C. Karadja, în *Rev. Ist.*, VIII, pp. 180-4.

[2] *Views in Turkey in Europe and Asia, comprinsing Rumelia, Bulgaria, Wallachia, Syria and Palestine, selected from the collection of Sir Robert Ainslie, drawn by Luigi Mayer and engraved by William Watts, with an elucidative letter-press*, Londra 1801.

[3] V. C. Karadja, în *Rev. Ist.*, VIII, pp. 188-90, și *Buletinul Comisiei Monumentelor istorice*, XVII, pp. 65-7.

prisonieri tatari. Dar ce-l preocupă mai mult, e teribila ciumă. Ea atinge şi pe Ruşi, al căror spital e la Curte. Mor husari, infanterişti Generalul comandant Stoffeln, care n'a cutezat să evacueze oraşul, neavând ordine şi în faţa protestului boierilor, cari se tem să nu vie Turcii, se retrage la via Mitropoliei, unde şi pe. dânsul îl culege boala. Rumienţov, generalisimul, voia totuşi să ieie cvartir în oraş, care e golit de trupe, mutându-se şi spitalul la ţară, Şi farmacistul, cu familia lui, piere. Medicii greci nu pricep nimic, şi unul spune că pentru jumătate din Moldova n'ar merge la ciumaţii de la Sf. Spiridon. Aga ascunde casurile.

Oraşul se pustieşte aproape; fug şi surugii cari aduseseră pe străini. Din 2-3.000 de locuitori, restul fiind la munte, mor peste 800. Se dau ştiri groaznice: „Moldoveni mai săraci, cari aveau rude bolnave de ciumă, ca să nu fie suspectaţi, îi duceau pe furiş în pădurile cele mai apropiate. După ce-i aşezau pe paturi de iarbă şi veşminte, îi depuneau în locuri umbroase. Aproape de ei li puneau un vas cu apă şi ceva de mâncare, şi astfel îi lăsau pe nenorociţi în voia soartei. Dacă aveau ceva cunoscuţi, cărora să li fie milă de dânşii, îi mai cercetau şi li îndepliniau ce li lipsia, mai ales apa. Cei mai în putere îşi culegeau singuri vreascuri pentru foc. Când muriau, erau îngropaţi pe loc de ciocli. Dar foarte adese ori erau părăsiţi şi, în putrezire, erau sfâşiaţi de câni, mâncaţi de viermi sau rupţi de fiare[1].

---

1 După textul latin din Petersburg. 1780, în tesa d-lui Ioan N. Prelipceanu, *Ciuma de la Iaşi din 1770 după descrierea lui Orraeus,* Cluj 1927.

XVI.

Călătorii din timpul războiului de la 1789 la 1793.

Inainte de a trece la călătorii din timpul noului războiu, câteva cuvinte despre rostul acestui războiu însuşi.

Am spus că era făcut ca să se împartă Turcia. Convenţia era foarte clară: la războiu şi la împărţire trebuiau să colaboreze Austriecii şi Ruşii. Cei d'intăiu, cât au trăit, au avut obiceiul să încheie tratate de alianţă în aşa fel ca războiul să-l poarte cât mai mult alţii, iar la pace ei să aibă o parte cât mai largă. Armata austriacă s'a purtat miserabil. S'a îngrijit să între întăiu în Moldova, considerată ca nouă Bucovină, de conivenţă cu Domnul de atunci, Alexandru Ipsilanti, un bătrân care s'a lăsat prins lângă Iaşi după un simulacru de luptă. Chipul lui se vede săpat pe piatră şi acum, la Brünn, de-asupra unei porţi a casei unde a stat prisonier, cu işlicul caracteristic al Domnilor fanarioţi pe cap, cu luleaua în gură, şi tot în legătură cu exilul lui am găsit la Viena o prăvălie cu firma „Zum Fürsten Ypsilanti", având portretul în firmă [1].

[1] L-am reprodus în colecţia Hurmuzaki, X, cu alte portrete ale lui.

Folosindu-se de înţelegerea cu Domnul, cu Mitropolitul Leon, care ştia limba francesă, avea o bibliotecă şi întreţinea relaţii de prietenie cu cineva care a jucat în ţara lui un foarte mare rol, anume Dosoftei Obradovici, începătorul literaturii sârbeşti. Aus-Austriecii au întrat deci în ţară şi au ocupat Moldova până la Siretiu, de unde s'ar fi întins foarte bucuros şi mai departe, dacă partea dintre Siretiu şi Nistru n'ar fi fost ocupată de Ruşi. Cartierul general al Imperialilor era la Roman, şi avem o serie de acte de acolo, redactate româneşte şi iscălite de ofiţeri nemţi adesea cu litere chilirice: o întreagă literatură oficială cu această înfăţişare bizară.

Când a fost vorba să treacă însă în Muntenia, unde erau Turcii, prinţul de Coburg a înaintat cu toată încetineala posibilă, aşteptând ca Ruşii să dea o luptă mare. A pătruns apoi până la Bucureşti şi a aşteptat din nou să vadă dacă n'are a face cu un inimic încă periculos. Pe urmă a trecut şi în Oltenia, şi un scriitor frances, Salaberry, ni va spune cum au administrat Austriecii acolo şi în ce relaţii au stat cu boierii.

Ocupaţia austro-rusă a durat pentru Muntenia până la 1791, iar pentru Moldova până la începutul anului 1792. Intenţia era să nu plece, nici unii nici alţii. Dacă au plecat totuşi şi unii şi alţii, aceasta se datoreşte Revoluţiei celei mari. Când au început turburările în Franţa, s'au unit Austria, Prusia şi Rusia pentru a împiedeca spiritul revoluţionar de-a se întinde în Europa, centrală, şi, de aceia, şi numai de aceia, Austrieci şi Ruşi au fost siliţi să iasă din ţerile noastre.

Boierii, cum se va vedea prin călătorii ce se vor aduce înainte, s'au împăcat cu regimul ocupaţiei; însă, pentru onoarea lor, trebuie să spunem că,

pe lângă cei cari danţau cu Ruşii şi Austriecii, cari jucau cărţi cu Ruşii şi Austriecii, cari colaborau la aceiaşi operă conjugală cu Ruşii şi Austriecii, erau şi oameni cu simţ mai înalt de viitorul poporului lor. Şi, precum în războiul precedent, la Congresul din Focşani, în 1770, anume boieri munteni, alături de alţii cari cereau alipirea de Rusia, au trimes delegaţii lor şi prin aceştia au înfăţişat presupusele noastre tratate cu Turcii, tratatele lui Mircea şi Vlad, falşificate anume ca să capete o situaţie superioară situaţiei lor din acel moment — tratatele acelea sânt într'adevăr falşe ca formă, de şi ceia ce se spune în ele era drept, — precum au cerut să dea ţerii un Domn român, care era să fie Ştefan Pârşcoveanu, tot aşa şi de astă dată boierii munteni au presintat un program de refacere a ţerii în sensul libertăţii şi independenţei viitoare.

Căci din toate cele expuse până aici se desface, cred, o convingere: pe lângă că nu eram aşa de răi cum ne judecă unii oameni cari nu văd ce e acasă la dânşii întăiu, este absolut falş că noi, în materie de cultură şi de politică, am fost necontenit mânaţi înainte de alţii şi că n'a venit nimic din fondul nostru propriu. E absolut falş. Avem în spiritul poporului nostru o tendinţă spre iniţiativă pe care Statul, croit după sistemul napoleonian, o înăbuşă, dar care este capabilă să se ridice din nou. In artă am unit influenţa orientală cu cea occidentală şi cu fondul nostru propriu, creând forme originale: Grecii chiar recunosc, la Muntele Athos, în picturile de acolo, genul „moldo-valah”, absolut deosebit de genul lor propriu. Tot aşa în materie politică a fost o colaborare de cugetare politică proprie nouă. Nici Regulamentul Organic, nici Convenţia de la Paris nu ni-au fost hărăzite fără să fi vrut noi:

toate acele vechi hatişerifuri, toate acele constituţii următoare au venit din agitaţia pornită în mijlocul boierimii noastre.

Ca să se vadă care era mentalitatea acestor boieri, iată ce cereau ei pe vremea aceia, înainte de tratatul din Siştov, cu Austriecii, la 1791, înainte de tratatul din Iaşi, cu Ruşii, la 1792. După un text păstrat în însemnările lui Hammer, fost consul la Iaşi, mai târziu vestitul istoric al Imperiului otoman, boierii Ţerii-Româneşti declarau că nu voiesc ca ţara lor să fie mai departe asimilată cu un paşalâc; decât să ajungă la ce a fost înainte, mai bine să-i apuce o catastrofă cosmică, să se cufunde ca Lisabona şi Lima. Şi iată dorinţile lor: cetăţile turceşti de pe malul Dunării să fie distruse şi locul să se dea înapoi. Domnul să fie ales de cele trei stări: nobilii, clerul şi starea de jos, care cuprindea şi negustorimea şi ţerănimea noastră. De alminteri şi de Ligne, uşuratec cum era, cu gândul la „formos coconitza”, spunea că: mai bine decât să fie Domni străini, să se aleagă în Principate doi boieri cari să domnească trei ani.

Tributul să fie numai trei sute de pungi, cum zicea tratatul din Chiuciuc-Cainargi, care mai interzicea să se iea furnituri în natură plătite cu un preţ arbitrar. Şi să nu vie un Turc să-l iea, ci să meargă doi boieri la Constantinopol, cari să nu-l remită cu mâna lor, ci prin ambasadorul Austriei sau Rusiei. Să nu se ceară apoi nici provisii, nici vite, de Turci. In sfârşit ţara să aibă mijlocul de a se apăra ca să nu mai treacă toate oştile pe aici, ci, fiind supt dubla proteguire a vecinilor creştini din Răsărit şi Apus, imobilisând astfel tendinţa de anexiune a unora prin alţii, noi să avem, în calitate

de ţară neutră, miliţia noastră cu care să putem apăra teritoriul românesc.

Astfel între cererile boierilor de la 1780-90 şi ceia ce au realisat generaţiile de la 1821, 1834 şi 1848, nu este o deosebire esenţială. Se simţia încă de atunci că se apropie ceasul pentru independenţa Românilor din Principate şi ca o consecinţă mai depărtată unirea neamului.

Un emigrat, frances, Salaberry, ni dă preţioase ştiri despre Oltenia supt ocupaţia austriacă în 1791 [1]. Venind pe la Cerneţi, e dus de un caporal de jandarmi austriac la un boier, pe al cărui argat călăuzul îl snopeşte în bătaie; a doua zi boierul însuşi spune că, „după felul brusc cum sosiseră, i-au luat drept ofiţeri germani, iar, de ar fi ştiut că erau străini, li-ar fi oferit odaia sa însăşi"; îndată se aduce cafea, dulceaţă, ţuică, şi se dau pui fripţi pe cale; când oaspetele întinde soţiei boierului, îmbrăcată după moda orientală, cu bufuri de muselină la sin, mâna, ea o duce la inimă: „recunosc", spune călătorul, „că felul ei de a saluta era mai nobil şi mai afectuos ca al mieu".

Pe drumul rău, unde trăsura se cerea necontenit sprijinită, pretutindeni ajută bucuros „bunii Români", „bieţii Români", din satele mărginaşe, scutite pentru aceia de dări. Nu primesc nicio plată, şi până şi bătrânul zdrobit de vrâstă vrea să aducă şi el un folos. In bordeie afumate, lumea se culcă pe zdrenţe, adesea flămândă. Şi Salaberry îi compătimeste cu atât mai mult, cu cât la aceşti oameni năcăjiţi recunoaşte toga romană şi sandalele de la Curtea lui August.

---

[1] *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie,* Paris, an. VII.

La Craiova, boierii vorbesc şi franţuzeşte, ba chiar „destul de bine", dar portul oriental îl păstrează şi femeile, care-şi acopăr capul cu bucăţi de stofă neagră, roşie, cu podoabe de flori şi chiar cu pietre scumpe; în mâni se învârt mătăniile. Jocul de cărţi singur, mai ales „faraonul", e pretutindeni introdus. La masă se mănâncă aşezaţi peste picioare, bărbaţi şi femei: a constatat-o fiind poftit la prânz la Barbu Ştirbei, preşedintele Divanului, cel cu călătoria la Karlsbad, care-i pare un mare mâncău: „Bombance dans le Roi de Cocagne". La bal se joacă hora. Călătorul vede şi o nuntă după datină în biserica zidită de Ştirbei.

La Bucureşti sânt „trei sute şeizeci şi cinci" de biserici. Salaberry, cu scrisori de la contele Filip de Coburg, află o bună întâmpinare la comandantul militar, generalul Enzenberg. Pe Podul Mogoşoaii trec rădvane de Viena, precedate de masalale. Aici vede aceleaşi femei cu mişcările elastice „ca de pisică", aceiaşi boieri fumându-şi ciubucul şi iscălind hârtiile în palmă. Cunoaşte pe Ioan Cantacuzino, mare duşman al Turcilor, pe Vistier, pe „originalul" Câmpineanu, care „fusese la Spa cu un ofiţer rus".

Apoi, pe la Zimnicea, călătorul frances trece Dunărea[1].

Intre călătorii acestui timp este şi un Sas ardelean, Frederic Murhard. Călătoria lui nu s'a publicat niciodată în întregime; s'au desfăcut din notele lui numai anume elemente publicate la 1802 într'o carte germană[2].

Inainte de a spune ce arată el despre noi e de folos să se noteze că Saşi din Ardeal cari să fi călătorit la noi

[1] Reprodus şi de mine, în *Analele Academiei Române*, XXXIII, p. 239 şi urm.

[2] Engel, *l. c.*, *Bibliographie*, pp. 82-3.

puţin înainte de secolul al XIX-lea nu se întâlnesc, pentru că marele negoţ pe care-l făcuseră vecinii noştri prin Ţara-Românească şi mai puţin prin Moldova, negoţul acesta ţine până la sfârşitul secolului al XVI-lea şi foarte puţin şi în cel al XVII-lea. După aceia Saşii negustori se obosesc şi, pe de altă parte, ţara noastră este năvălită de comerţul oriental, iar apoi şi de comerţul venit de-a dreptul din Occident. Inainte, mărfurile din Apus treceau prin Ardeal, şi Saşii erau mijlocitorii între fabricanţii din Europa centrală şi din Ţerile-de-jos, unde se făcea mai ales postavul, şi între regiunile noastre. In secolul al XVII-lea însă, pe de o parte, vin modele de Ţarigrad şi, pe de altă parte, producătorii din Apus încep a trimete direct mărfurile lor, sau ele se cumpără la Breslau, iar cu deosebire la bâlciul de Lipsca,— cum am mai spus—, bâlciu la care vin o mulţime de negustori cărora li se zicea Greci, dar cari erau numai în parte de această naţiune, foarte mulţi fiind Români din Macedonia, şi cari aveau la noi străzile lor de comerţ, ca, de pildă, Strada Lipscani, unde se desfăceau mărfurile aduse din bâlciul de la Lipsca, pe lângă Strada Gabroveni, unde erau negustorii din Gabrovo, în Peninsula Balcanică.

Călătorul de care urmează să vorbim acuma nu este deci negustor, ci un teolog, un intelectual. El vine prin vama Câineni, şi vorbeşte, cum fac toţi până şi prin anii 1850-60, cum a făcut şi regele Carol în notele lui, despre căruţa de poştă şi surugiul cu haina pitorească.

Inaintând în ţară, el vede sate sărace, bordeie acoperite cu stuf. Se interesează cu privire la originea locuitorilor, şi i se spune că sânt de două feluri: unii sânt vechi băştinaşi, iar ceilalţi veniţi din Ardeal, „Ungureni".

Sânt, de fapt, în regiunea munţilor foarte multe sate care au locuitori „ungureni"; aşa, de exemplu, pe lângă Mâneciul-Pământeni, şi Mâneciul-Ungureni, în regiunea de sus a Teleajenului. Murhard a întrebat deci pe Ungureni de ce s'au mutat din Ardeal, şi i s'a răspuns — şi aceasta constituie un element nou şi interesant — că tot mai bine este în ţara aceasta nouă, cu pământ larg, Ei se plâng într'adevăr că sânt expuşi tuturor abusurilor ispravnicilor, dar, când ispravnicii se prea întrec, fug la munte, un avantagiu pe care nu-l aveau în Ardeal, unde era sistemul sigur de a vâna pe contribuabili.

In ce priveşte pe Domn, călătorul ni spune că lumea de jos n'are decât o singură preţuire: Domn bun este acela care pune biruri puţine, Domn rău este acela care pune biruri multe. In special pe vremea aceia era o foarte puternică şi generală plângere împotriva lui Vodă Hangerlì, om care nu prea avuse legături cu ţara noastră, ci fusese numit într'o vreme când cuca se dădea oricui fusese dragoman la Constantinopol. Cum, pentru a fi numit, făcuse multe datorii, el pusese birul văcăritului, împotriva căruia ţipau mai ales boierii, pentru că era singura dare care-i atingea şi pe dânşii. S'au ridicat deci toţi împotriva lui Hangerlì, l-au pârât la Poartă, şi Domnul abusiv a murit asasinat la Bucureşti de trimisul Sultanului, în mijlocul slugilor sale, aruncându-i-se cadavrul în curte (1799).

Văcăritul din acel an era de zece lei de fiecare cap de vită [1].

---

[1] Ştiri în ce priveşte administraţia epocei fanariote în oricare domeniu, cu multe amănunte, se pot găsi, numeroase şi exacte, în marea colecţie de documente a răposatului Urechiă, intitulată „Istoria Românilor". Dacă ar avea şi o tablă de materie, ar fi încă şi mai preţioasă lucrarea.

Se mai vorbeşte pe lângă aceasta de industria de casă, ce juca pe vremea aceia un rol foarte mare, casa ţeranului fiind un mic atelier, iar casa boierului un atelier foarte mare, unde lucrau Ţiganii împărţiţi după meşteşugurile lor. In sate, bărbatul lucra casa, mobilierul, uneltele de muncă; femeia tot ce era necesar pentru îmbrăcăminte. Şi ceia ce merită a fi reţinut este că, în vremea aceasta veche, săteanca lucra mai liber la înfloriturile cele frumoase, pentru că nu era îndatorită la munca câmpului. Sistemul de a scoate femeia, de multe ori bolnavă, gravidă, la această muncă, barbaria aceasta aparţine secolul al XIX-lea şi sistemului latifundiar inaugurat la 1829 înainte, când, prin tratatul din Adrianopol, s'a permis vânzarea grânelor noastre în largul Europei, pe când înainte ele se puteau vinde numai Turcilor, cari n'aveau nevoie de cantităţi prea mari. De atunci a venit lăcomia de pământ a tuturor capitaliştilor, stoarcerea rasei până la copilul cel mic şi la bătrânul şi bătrâna care abia se mai pot ţinea în picioare.

Călătorul, trecând prin regiunile argeşene observă că în Argeş se găseşte aur, şi vorbeşte cu acest prilej de minele care nu se exploatează la noi.

Piteştii sânt străbătuţi în treacăt. Era un târg pe atunci. In regiunile acelea umblau foarte mulţi hoţi. Sinaia, care este ce ştim, astăzi, era numai o mănăstire pierdută în codri, pe unde hălăduiau atâţia tâlhari, încât nu se risca nimeni să treacă pe acolo, şi drumul Ardealului mergea pe valea Teleajenului, pe la Bratocea, relativa înflorire a Vălenilor-de-Munte fiind datorită acestor împrejurări.

Arnăuţii, spune Murhard, au fost trimişi în urmărirea hoţilor, şi se adauge că erau 1.200 în poteră pe vremea lui Vodă-Moruzi.

Călătorul sas ni mai dă o statistică a Ţiganilor, cari ar fi fost 50.000.

De la Ploieşti el se îndreaptă spre Bucureşti, trecând prin sate proaste şi regiuni băltoase. Face o socoteală cât a cheltuit în drumul până în Capitală: cinzeci de lei vechi.

In descrierea lui scurtă, sânt ici-colo unele observaţii care pot fi socotite interesante: de exemplu cum se bătea la falangă, sau, când se arată deosebirile de dialect ale Ardelenilor faţă de cei de aici, se relevează că, pe când „Măria Ta" se zice la orice domn de pământ, ca şi la orice represintant al autorităţii dincolo, la noi „Măria Ta" e vorbă mare şi nu se cuvine decât lui Vodă.

De la acest călător ardelean trecem la doi scriitori cari scriu nemţeşte, de şi unul e de origine Grec, iar celalt Ungur. Grecul se chiamă Gugomos, şi era ofiţer, în serviciul regelui Bavariei, unde câte un Grec s'a aşezat deci la sfârşitul veacului al XVIII-lea, dar mai ales pe la mijlocul veacului al XIX-lea (un Hangerlì, fixat la Berlin, a jucat un rol important la Curte).

Gugumos[1] a fost în regiunile noastre pe vremea războiului pomenit, fiind întrebuinţat în calitate de curier, trimes Marelui-Vizir la Şumla: de şi Bavares, se pare că, în acest timp, făcea parte, sau din armata austriacă, sau din cea rusească. Cunoaşte ofiţeri şi diplomaţi în serviciul Rusiei, ei înşii de origine grecească, un Barozzi, Levantin, un Melissino, în legătură cu marea şi bogata familie Cantacuzino din Muntenia. La Şumla, unde era Marele-Vizir, mergea cu propuneri de armistiţiu.

---

[1] „Reise von Bucarest (1789)", Landshut 1812.

Plecat din Bucureşti la 19 Maiu 1790, el trece pe la Floreşti, sat vechiu din secolul al XV-lea, unde familia Cantacuzino are locuinţa ei lângă o bisericuţă destul de veche. Aici întâlneşte pe generalul Splényi, de origine Ungur, întrebuinţat multă vreme în administraţia Bucovinei, cât a durat regimul militar după anexiunea din 1775, şi, adaug, avem unul din cele mai interesante documente privitoare la Bucovina după anexare în rapoartele acestui general. După aceia trece la Mărtineşti, unde se dăduse, de curând, o mare luptă. Intr'o căruţă porneşte în galop spre Dunăre. Intâlneşte în drum Arnăuţi intraţi în serviciul Rusiei, cari trădaseră pe Domn. Câte unul făcea şi comerţ. Mai departe îşi aminteşte de Marele-Dragoman Mavrocordat, care fusese în Germania îmbrăcat ca negustor şi locuise o bucată de vreme la München: cu el călătorul avuse legături personale, primind de la dânsul în dar parfumuri orientale, pe atunci un semn de deosebită atenţie.

Avem apoi câteva cuvinte despre Silistra, despre Brăila, Ismail şi Călăraşi.

Ca izvor pentru acest războiu Gugumos este însă de sigur foarte important, căci se găsesc la sfârşitul cărţii lui o mulţime de consideraţii strategice.

El vorbeşte şi de ofiţerul Karaczay, care, deci, a venit cam în acelaşi moment la noi, unde se pare că a fost aşezat un timp, ori a trecut ca negustor dese ori, ori, în sfârşit, a întreţinut legături de afaceri dese cu ţerile noastre, dat fiind că informaţiile din lucrarea lui, ieşită foarte târziu, cuprind şi o mulţime de lucruri mai nouă decât datele încheierii păcilor din Siştov şi Iaşi. Dar, pentru că primul lui contact cu ţerile noastre datează de la 1790, îl numărăm tot împreună cu aceşti călători.

Lucrarea lui, apărută, fără an, după 1812, la Viena, supt titlul *Beyträge zur europäischen Länderkunde, Die Moldau, Wallachey, Bessarabien und Bukowina,* este una din cele mai interesante cărţi privitoare la Principate. Autorul are cunoştinţi foarte adânci asupra vieţii claselor rurale, cu o judecată dreaptă asupra valorii reale a populaţiei noastre.

Apoi Karaczay se pare că era desemnator şi bun colorist, fiindcă găsim figuri interesant reproduse, porturi bărbăteşti, şi femeieşti, din părţile Neamţului, o păreche de săteni cari iese de la cununie, etc.

Se dă întâiu o serie de statistici, care sânt într'adevăr folositoare. Se vorbeşte de producţia oilor în părţile noastre: 130.000 de oi se vindeau din Muntenia în fiecare an, 70.000 din Moldova, cu preţul numai de 2 lei oaia. Boi se exportau la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XIX-lea 60-70.000 pe an; cai între 20 şi 30.000. Erau aşa de multe vite în Moldova, încât furarea unei părechi de boi nu presinta o importanţă prea mare, din care causă se furau cam 20.000 de boi pe an.

In alt domeniu economic, e vorba de vin, arătându-se că producţia Moldovei se suia la patru milioane de măsuri pe an. Albinele aduceau ţerii 60.000 de lei. Din salitra Basarabiei se vindeau 2.000 de ocă la Constantinopol, dar, de când se pierduse Soroca, evident că nu mai era acelaşi lucru.

Sânt ştiri şi cu privire la populaţie, care merită să fie reţinute. Karaczay se ocupă în rândul întâiu de Moldova, unde socoate 600.000 de locuitori, dintre cari 233.000 la 1812, când Ruşii au luat Basarabia, rămăseseră dincolo de Prut. In Iaşi sânt 6.000 de case, din care numai 300 de piatră; locuitorii, 20.000. Se numără trei băi publice, amănunt care merită

să fie reținut. La Galați apoi se dau 5.000 de locuitori, la Botoșani 1.000 case, ceia ce face 5.000 de oameni, la Hotin 20.000 de locuitori, la Ismail 10.000, la Tighinea 18.000, la Cetatea-Albă 15.000, la Chilia 6.000, — ceia ce arată că pe vremea Turcilor orașele basarabene erau relativ malt mai prospere de cum au ajuns supt stăpânirea rusească.

In Țara-Românească, populația Bucureștilor este de 60.000 de locuitori, a Brăilei de 30.000, a Giurgiului de 18.000.

Pe lângă aceasta este o statistică cu privire la Bucovina din 1811, în care se vede că populația provinciei era compusă din 226.486 locuitori, dintre cari numai 3.414 Evrei. Și aici ca și'n alte izvoare, precum descrierea lui Splényi, pe care n'o putem considera ca opera unui călător, fiind un raport administrativ, dar din care vom trage folos, în comparație, aiurea, nu se face deosebire între populația ruteană și cea moldovenească. Firește că erau Ruteni în număr mult mai mic, căci ei au venit colonisați de Austrieci, gonindu-i sărăcia din Galiția. Aici erau catolici, în Bucovina se făceau ortodocși pentru a beneficia de averea fondului religionar. Astăzi toată regiunea de la Prut în sus e locuită în majoritate de Ruteni, cari, de și vorbesc rusește, au păstrat vechiul costum moldovenesc mai bine ca noi, iar numele satelor și familiilor sânt din cele mai vechi și mai frumoase românești: unii bătrâni își aduc aminte că, abia cu câteva decenii în urmă, se vorbia încă românește în casa lor.

Dar, mai ales, Karaczay are multe pagini privitoare la viața țeranilor. Constată că sânt voinici și frumoși, de și însemnă că anumite boli urâte sânt cunoscute la sate, și se întind.

Costumul îi place în deosebi. Spune nu numai că

e frumos, dar că sătenii îl păstrează foarte curat: e o adevărată raritate să se vadă o cămaşă murdară, chiar la cea mai săracă ţerancă; până şi cerşitorii poartă costume cu cusături, iar vălul sătencei este de o fineţă superioară.

In ce priveşte clasa de sus, nu-i aduce laude, dar preţuieşte pe ţeran şi pentru onestitatea lui; chiar când sentimente foarte fireşti mişcă femeile, cuviinţa exterioară este absolută, de o discreţie pe care altă lume n'a văzut-o niciodată.

La boieri spune că a întâlnit persoane cu felul cel mai nobil de a trăi, ştiind franţuzeşte, nemţeşte, având biblioteci. Semnalează încă de pe vremea Ruşilor întemeierea unui pension pentru creşterea mai ales a fetelor. In general lumea aici este foarte ospitalieră: poţi intra în casa celui mai mare boier şi, chiar dacă nu ştie cine eşti, te adăposteşte fără nici măcar să întrebe care-ţi e numele.

Faţă de Domni, Karaczay e mai zgârcit în laude: despre Scarlat Callimachi şi Ioan Gheorghe Carageà aminteşte doar că şi unul şi altul au dat condice de legi.

Dar unii din stăpânitorii aceştia nici nu ştiau româneşte. E adevărat că aceşti Domni fanarioţi fac parte dintr'o altă fasă, despre care se va mai vorbi mai pe larg la începutul volumului următor, fasă în care Grecii sânt însufleţiţi de cultura lor naţională, în care încep a se scrie în Principate acte în limba lor, fiind noi astfel ameninţaţi să fim cuprinşi în noţiunea vagă a unei Elade de care ne-am scuturat la 1821 prin pornirea revoluţionară a lui Tudor, revenind la cultura tradiţională, la care orice popor cuminte şi sănătos se întoarce după orice fel de rătăciri impuse de vremuri.

Printre călătorii mai mărunţi vom pomeni mai departe de Englesul Adam Neale, a cărui călătorie e de la începutul veacului următor. El venia din Sud şi mergea în Polonia, străbătând ţara noastră.

Vorbind de aspectul general al Moldovei, observând văile cu păşuni bogate, acoperite de multe vite, drumurile nepietruite, care, când nu e noroiu, sânt mai convenabile, satele plăcute şi simple, casele risipite în livezi, gardurile de mărăcini şi de volbură înflorită, viaţa patriarhală a locuitorilor, el e o complinire folositoare a celor spuse de Struve şi von Renner [1].

Un German din Rusia, Struve, a făcut trei drumuri într'acoace: unul la 1791 până la Februar 1792, înainte de negocierile de pace din Iaşi, celalt în legătură cu ambasada lui Cutuzov, venită ca să facă a se confirma această pace; un al treilea drum cu ambasada rusească ce se întorcea de la Constantinopol [2].

Autorul avea o cultură absolut francesă, şi era capabil, pentru lucrurile orientale, numai de un interes de curiositate.

Iată ce spune el în linii generale despre ţara noastră.

Cunoaşte, venind din Galiţia, Cernăuţul, oraş frumos, modern şi Herţa.

---

[1] *Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia, and Turkey*, Londra 1818 traducere francesă, Paris 1818).

[2] Despre această carte a lui Struve, care iscălia „Un tânăr Rus" *(Voyage en Krimée, suivi de la relation de l'ambassade envoyée de Pétersbourg à Constantinople en 1793, publié par un jeune Russe attaché à cette ambassade,* Paris 1802 ; ed. germană, Gotha 1801) am dat o analisă în *Arhiva Societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi*, III, p. 196 şi urm.

La Iaşi, a cărui descriere n'are nimic nou decât ruinele şi invalizii războiului, a asistat la primirea de boieri călări a solilor turci pentru negocierile păcii, la iluminaţiile de ziua Impărătesei Ecaterina, cu te-deum şi boi fripţi în piaţă pentru hrana festivă a poporului. A văzut pe Potemchin, pomăzuitul „rege al Daciei", întins mort pe patul de paradă cu căciula de Hatman al Ucrainei în cap şi cu sceptrul în mână, încunjurat de toată eleganţa unei oficialităţi pompoase; a petrecut sicriul cu musicele, cei 10.000 de oameni de oaste şi smerita boierime. Revenit în suita lui Cutuzov la 1793, prin câmpiile basarabene care-l încântă, de la Dubăsari la Ţuţora, el a văzut pe Domn, care era atunci Mihai Suţu, un bătrânel paşnic, foarte iubitor de creştinii de dincolo de Nistru şi gata să-i servească. La 24 Iunie el primi cu solemnitate tradiţională marea ambasadă a Impărătesei. Struve are acum prilejul să contempleze masa domnească, europeană, cu musică turcească, urmată de alte două banchete, două baluri şi dejunul de plecare la Galata.

Mergând cu ambasada în jos de Iaşi, călătorul pomeneşte de Bârlad, care era prădat. Focşanii sânt în aceiaşi stare, căci în timpul războiului se dăduseră o sumedenie de lupte în regiunea dintre Siretiu şi Prut, dar mai ales partea dintre Tecuciu şi Râmnicul-Sărat fusese teatrul ciocnirilor celor mai îndârjite, care se descriu şi în memoriile lui Suvarov şi într'o serie de izvoare ruseşti [1]. Se face o excursie în sus la Miera şi Odobeşti, locuri pe care nu le poate lăuda în de ajuns.

In drumul spre Râmnic, populaţia, sărăcită, dă cu greu cele cerute.

---

[1] V. şi *Spicuitor în ogor străin,* revista d-lui Berechet şi a păr. C. Bobulescu, I.

Ajuns la Bucureşti în ziua de 29 Iulie, Struve judecă alaiul muntean al lui Alexandru-Vodă Moruzi ca fiind mai măreţ decât cel moldovenesc, dar oraşul, afară de primblările la Dâmboviţa, nu-i prea place. Intre mesele şi balurile care se repetă, el e dus să visiteze casele de ţară ale Domnului, şi unul din baluri fu dat într'o grădină din acestea de la ţară.

Plecat la 10 August, cu tot alaiul, călătorul revine în Octombre, cu aceiaşi însoţitori, pe la Măcin, Brăila, unde comandă un nazir pentru a socoti vitele, caii, oile, pastrama şi celelalte furnituri. La Galaţi se descarcă luntrile cu morun, dulgherii lucrează cu material moldovenesc la corăbiile Sultanului; case de lemn şi patru singure de piatră mărgenesc străzile înguste. Tunuri bubuie şi clopotele sună la sosirea lui Cutuzov; Kodrika, secretarul domnesc bine cunoscut, salută pe generalul ambasador. Struve, îndreptat de cetirea lui Dimitrie Cantemir, cercetează ruinele de la Gherghina. La Tecuciu, un „sat" cu o sută de case întregi din opt sute, cortegiul e întâmpinat cu steaguri; Hatmanul Moldovei se închină oaspetelui. La Focşani se înalţă turnurile celor patrusprezece biserici, din care şase de zid. Şesul către Bârlad e ca un parc engles; pădurile vasluiene farmecă pe drumeţ.

Revenit prin Vasluiu, unde găzduieşte în casa „cadiului", la Iaşi, Struve asistă la ceremonia de întâmpinare în şesul Frumoasei, nepotul lui Vodă rostind complimentul de rigoare (10 Maiu 1793). Mihai Suţu însuşi apare în caretă cu şase cai albi, încunjurată de ciohodari şi urmată de boierii călări. Intre petreceri, „tânărul Rus" vede Trei Ierarhii, la cari optzeci de meşteri ar fi lucrat cinzeci de ani, arhitectul fiind—ca în legenda Curţii-de-Argeş—ucis ca să nu

mai facă aiurea ceva corespunzător. Plecarea spre Bender se întâmplă la 24 ale lunii.

In Moldova nu găseşte mai mult de 600.000 de oameni, şi i s'a spus că populaţia, în loc să crească, scade, mai ales după teribilele încercări ale războiului deosebit de crud, purtat numai la noi. Mulţi au fugit în Ardeal sau dincolo de Nistru, la Dubăsari, de pildă. Când a trecut prin Chişinău, populaţia i s'a plâns lui Struve de situaţia cu totul nenorocită în care o adusese războiul.

De alminteri, el constată că, de şi beţia şi sifilisul făceau progrese, cu toate acestea rasa păstra însuşirile ei războinice. „Cu piciorul în scara unui cal bun, Moldoveanul ar declara războiu celui mai straşnic Impărat de pe lume."

Ca note generale, Struve, mulţămitor de larga ospitalitate a locuitorilor, observă marea lor miserie supt o stăpânire răpăreaţă şi crede că „lenea" oamenilor vine din alt motiv, lăsând nelucrate treizeci şi nouă părţi din patruzeci ale acestui pământ de bielşug. Datele statistice însă nu sânt nouă: izvorul lor e în Raicevich şi Carra.

Multe din lucrurile care ni se spun de Struve sânt mai bine înfăţişate în descrierea de călătorie, apărută tot anonim, a lui Von Renner, *Reise der russisch-kaiserlichen au serordentlichen Gesandtschaft an die othomanische Pforte im Jahr 1793,* trei volume apărute la Petersburg în 1803.

La acest autor, care scrie în formă de epistole, se însemnă o sumă de lucruri de mare interes. Astfel cum a trecut Nistrul la Criuleni, cum ţeranii sânt deosebit de primitori şi trebuie să-i sileşti ca să primească o răsplătire. Nu spune un lucru pe care să nu-l cunoaştem, dar menţiunea aceasta nu este

fără interes, mai ales din partea cuiva care aparţine poporului menit să răpească Moldova răsăriteană.

La Chişinău, „un mic loc fără însemnătate”, cu „Moldoveni, Greci şi Evrei”, se face popas. Îndreptându-se către Iaşi, von Renner arată cum au trecut Prutul, cum au fost întâmpinaţi la Iaşi, de Domnul însuşi. După cum am văzut din descrierile anterioare, Domnii noştri de ţară nu ieşiau înaintea ambasadorilor, dar Fanarioţii obişnuiau. Călătorului îi face deosebită plăcere văzând cum şi femeile veniau în calea lui, femeile care, ni spune el, de obiceiu nu erau lăsate să se uite la străini. Aici se înşeală: şi alţi călători spun că la noi nu exista niciun fel de constrângere de felul acesta, ci doar în materie de căsătorie mirele nu trebuia să vadă pe mireasă decât puţin înainte de căsătorie, dar altfel fiecare avea voie să-şi sature ochii cu ce-i plăcea mai bine.

După ce von Renner ajunge la cvartir în Podul-Vechiu şi Cutuzov trage la otel, în Strada Mare[1], aici Domnul vine să facă visită oaspetelui. Deci încă o schimbare de datini cu totul neaşteptată, căci vechii Voevozi primiau numai la Curtea lor. Se oferă banchetul, ceia ce arată încă o pătrundere a influenţelor străine şi o schimbare de datine introdusă de Domnii străini. Se descriu şi aici balurile care au avut loc. La cel d'intâiu a venit, nu numai Doamna, mult mai tânără decât Domnul şi destul de plăcută la faţă, ci şi foarte simpatica fiică. La alt bal a venit şi lume străină şi — detaliul se află şi la Struve—, când a fost vorba să se joace polonesa, jupânesele au jucat-o foarte bucuros, dar, când veni rândul „englesei”, danţ mai apropiat de cele occidentale, boieroaicele începură cu: „nu ştiu”: când s'a insistat,

[1] Se pomeneşte şi Podul-Roşu.

totuşi, jucară[1]. De altminteri scena, se va repeta la cel mai apropiat bal.

Cei aşezaţi la gazde, cari dădeau o raită pe la mănăstiri, până la cerdacul lui Potemchin, la patru verste de oraş, privind curioşi la spoitorii ţigani de căldări, trăgeau cu ochiul să afle cum e viaţa acolo: puteau vedea cum se întindeau pe sofale cucoanele, —precum, ca să adoarmă, boierii erau frecaţi la tălpi.

Restul călătoriei lui Renner îl cunoaştem din ce spune Struve. Şi el însemnă cum se înfaţişau Vasluiul, Bârladul, unde era o biserică foarte veche, „de 900 de ani". Tecuciul aproape nu mai exista, căci, precum am spus, fusese aproape total distrus în cursul războiului; regiunea Focşanilor tot aşa. La Focşani, cele două excursii la mănăstirea Miera, cu mănăstirea făcută de Constantin Cantemir, şi la Odobeşti. Descrierea Odobeştilor însă este foarte exactă şi interesantă, vorbindu-se de mănăstirea aşezată în deal şi care şi acuma poartă vulturul Cantacuzineştilor, de şi o reparaţie a stricat tot interiorul bisericii de pe la 1670. Şi la Râmnic se descrie localitatea. Aici vine întru întâmpinarea călătorului represintantul Domnului muntean.

La Iaşi i se spusese călătorului că Muntenia este mai bogată decât Moldova şi Domnul mai primitor, însă von Renner constată că lucrul nu e cu totul adevărat, şi, dacă a fost întâmpinată solia rusească mai în toate locurile de către armată, recepţia a fost pretutindeni mai meschină. Drumul pe care l-a luat pare să fi fost cu încunjur. Trecând printr'o stepă acoperită cu buruieni mari, a ajuns la Buzău, La Bucureşti întră pe o căldură mare, care l-a făcut pe Rus să privească oraşul foarte puţin simpatic.

[1] Acelaşi lucru îl spune şi călătorul Petty, care a cunoscut pe poetul Ienăchiţă Văcărescu.

Inainte de intrarea în București îi apare Domnul încunjurat de 10.000 *(sic)* de ostași în alb, cu căciuli de urs în cap. Era Alexandru Moruzi, și între cel din Moldova și dânsul se face o deosebire: acesta este mai cult, mai fudul, „mai supțire, mai șiret", manifestările-i sânt mai călduroase față de Rusia, dar se pare mai rece în fond. O caracterisare care trebuie reținută din acest izvor. Alaiul e mai numeros și mai solemn, dar nu mai frumos decât în Moldova. I se dă ambasadorului un prânz în corturi, dar totuși, în general, Rușii sânt mai puțin mulțămiți. Nu se văd atâtea femei frumoase. In schimb, la ferestile unor anume căsuțe femei provocante cântă „Mitilico vino 'ncoa" [1]. Nici masa nu e așa de bună și de bine rânduită, Curtea de la Mihai-Vodă fusese arsă, Domnul sta într'o casă boierească.

In București ni se spune că erau 50-60.000 de locuitori, cifră care se potrivește cu aceia dată de călătorii de cari a fost vorba mai înainte. Sânt patru sute de Germani, și pretutindeni se vede multă țigănime. Se petrece mult; tinerii își întrebuințează vremea făcând plimbări în insula Sfântului Elefterie, lângă lacul format din revărsările Dâmboviței. Pentru călător plimbarea aceasta alcătuiește o frumoasă ocasie de pătrundere în poesia specifică a țerii: sânt mari alei unde poți fi singur și unde întâlnești seara o foarte numeroasă lume pe care răcoarea locului o atrage. In oraș, von Renner ca și Struve, observă aierul stricat și lipsa de apă.

Este și descrierea unui prânz pe care-l dă Domnul, cu musică și foc de artificii, și urmat de bal. Amândoi Rușii găsesc că și la Iași ca și la București nu se simte cineva în vre-un colț depărtat de lume. Gă-

[1] Casele de găzduit sânt mai proaste; I, p. 129.

sesc un circ, nu într'o sală, ci într'o instalaţie de lemn, special amenajată, la margenea oraşului: circul frances al fraţilor Mahieux, la care aleargă multă lume, şi Domnul şi Doamna, boierii şi jupănesele. Un amănunt nou la istoria relaţiilor franco-române.

Trebuie să se mai adauge ce spune von Renner despre gazda la care trăsese, Pităreasa Argetoianca, o Greacă, persoană de oarecare vrâstă, cam răutăcioasă şi care nu lăsa pe Rus să vadă ce se petrecea în casa ei. Mai ales cutare nepoată, pe care o ţinea din scurt, cu atât mai mult, cu cât acesta învăţase câteva cuvinte româneşti. Pităreasa avea în cap o căciulă de blană de urs, care-i dădea un aspect în stare să bage în sperieţi şi pe un diplomat supţire.

La plecare, Domnul întovărăşeşte până la Văcăreşti, pe când clopotele din Capitală sună, şi musica turcească şi cea rusească cântă.

Acestălalt „tânăr Rus" iea la întoarcere alt drum, aşa încât pentru cel de la Constantinopol spre casă al lui Cutuzov Struve rămâne singurul izvor.

Iată şi un călător frances. Roger de Damas. Pleacă din Paris, la 10 Maiu 1790, cu scrisori ale Mariei-Antoinetei către Împăratul Leopold, fratele ei. Atunci Clerfayt era lângă „Praiova", gata să atace Vidinul, iar mareşalul de Coburg în ajunul unui atac asupra Giurgiului.

Împăratul propune nobilului frances, care mergea la armata rusească a lui Potemchin în Iaşi, să treacă întâiu pe la Austrieci. Pe la 26 Maiu, Roger de Damas trece pe la Mehadia, unde descrie înfrângerea, din 1787, a lui Iosif al II-lea, pe la Orşova, „una din fortăreţele cele mai interesante prin situaţie şi din cele mai remarcabile prin construcţie",— se dă o largă descripţie militară; Austriecii ar fi pierdut

aici, în 1789-90, 80.000 de oameni. O flotă imperială aşteaptă la „Praiova”.

In loc să meargă la Bucureşti, călătorul e adus spre Giurgiu de zvonul că s'au început operaţiile lui Coburg contra cetăţii. Aici află pe generalii Thurn şi Lauer şi asistă la înfrângerea imperialilor, Thurn fiind decapitat de duşmani şi artileria întreagă cucerită. Tânărul mareşal se zăpăceşte, lăsând conducerea adiutantului său, colonelul Fischer. Se ordonă retragerea, arzându-se spitalul de lemn şi făcând să exploadeze bombele. „Găsesc că mergem prea departe pentru întăiul marş”, spune mareşalul. Roger de Damas se mira cum cel serbătorit la Viena prin medalii şi firme s'a lăsat bătut, cu 15.000 de oameni, de abia 4.000 de Turci. Una din cause, spune Lauer, total demoralisat, fusese că nu se dărâmaseră casele din suburbii şi nu se curăţiseră străzile. Cât despre Coburg, încurcat, el se plânge, că Francesul îl părăseşte înainte de a-şi fi putut lua revanşa. Se temea şi de relele informaţii ce ar duce acesta în tabăra rusească.

Nimic despre drumul până la Iaşi, unde ajunge la 13 Iunie, aflând pe Potemchin „într'o căsuţă de ţară, lângă oraş”. Călătorul iea parte activă la luarea Cetăţii-Albe, care se supune de la cele d'întăiu lovituri de ghiulele. Apoi trece la Tatar-Bunar şi participă şi la asediul, început în 15, al Chiliei, supt ordinele generalului de artilerie von Müller. Bine retranşată, cetatea avea o garnisonă mare. In noaptea de 16 la 17 se dă atacul: căderea grosului Samoilov şi strivirea lui supt picioarele alor săi zădărniceşte încercarea. Turcii nu se pot folosi de absoluta desordine. Müller însuşi, nepăzindu-se, e împuşcat în piept. Samoilov e înlocuit apoi cu Gudo-

vici. In noaptea de 29, Turcii parlamentează. A doua zi, Chilia e ocupată.

Roger de Damas se duce apoi la Bender, unde Potemchin petrecea cu femeile. Se poruncește de la Petersburg asediul Ismailului, Samoilov și Ribas au această misiune; Francesul află îndată camarazi: în prințul Charles de Ligne, ale cărui scrisori le-am pomenit, în de Fronsac și în Langeron, de care va fi vorba mai departe. După douăzeci de zile apoi, la 21, se dă asaltul, care dă Țarinei puternica fortăreață turcească.

CUPRINSUL

CUPRINSUL